

VILÁG- TÖRTÉNET

14. (46.) évfolyam 2024. 4.

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **BALÁZS GÁBOR**
KIK VOLTAK A GIRONDIÁK, ÉS MIT AKARTAK?
- **RÉTI BALÁZS**
A BRIT-FRANCIA SZÖVETSÉGTŐL A NÉMETBARÁTSÁGIG
- **BÍRÓ LÁSZLÓ**
SZÖVETSÉGESBŐL ELLENSÉG
- **MEZEI TIBOR**
DENUKLEARIZÁCIÓS ILLÚZIÓK
- **VÁRADI NATÁLIA**
EMANCIPÁCIÓ SZOVJET MÓDRA
- **SZEMLE**
SZUROMI KRISTÓF, PRANTNER ZOLTÁN, TAMÁSKA MÁTÉ ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Lovaš Eldina, Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

A szövetség ára (Bíró László)	483
<i>Tanulmányok</i>	
Balázs Gábor: Kik voltak a girondiak, és mit akartak?	487
Réti Balázs: A brit–francia szövetségtől a németbarátsáig. A török semlegesség, 1939–1941	543
Bíró László: Szövetségesből ellenség. Geopolitika és a szovjet–jugoszláv viszony, 1941–1948	559
Mezei Tibor: Denuklearizációs illúziók. Az Egyesült Államok KNDK-politikája az 1990-es években	575
Váradi Natália: Emancipáció szovjet módra. A kárpátaljai nők helyzete a szovjet időszakban	595
<i>Műhely</i>	
Keresztes Csaba: „Kérdés nem időszerű.” A <i>Fontes</i> -sorozat újraindításának tervei 1948–1949-ben	613
<i>Szemle</i>	
Islámismeret és oszmánkép a kora újkori Csehországban (Szuromi Kristóf)	627
A frankofónia múltja és jelene Afrikában (Prantner Zoltán)	632
A folyó mint montázs. Dunai narratívák szövegben, filmben és képeken (Tamáska Máté)	638

Nehéz pontosan megfogalmazni, hogy milyen tényezők alkotják a sikeres politika művészetét. A megfelelő szövetséges kiválasztása minden bizonnyal ezek közé tartozik. Nemzetközi szintén a hasonló érdekekkel rendelkező államok gyakran szövetségbe tömörülnek, támadó vagy védekező céllal, utóbbi esetben általában egy másik tömb szándékainak ellensúlyozására. A belpolitikai életben is általános jelenség a koalíciók létrehozása. A forradalmi átalakulások kezdetén, illetve a demokráciákban megszokott gyakorlat az összefogás, de még a szigorú diktatúrák is szükségét érzik, hogy felmutassanak valamilyen szövetségest, amelynek érdekeit képviselik. Jelen számunkban a szövetségkötések legkülönbözőbb formáira és hatásaira hozunk példákat.

A nagy francia forradalom irányzatai, mint az első tanulmány szerzője, Balázs Gábor megállapítja, máig a kortárs politikai ideológiák előzményeiként szolgálnak. Írásában a girondiakról ad átfogó, nagy ívű képet, bemutatva a korábbi kutatások eredményeit és gyakran egymásnak ellentmondó megállapításait. A girondiak az 1970-es években váltak önálló kutatási témává, addig főképpen a Hegypárttal való küzdelmük prizmáján keresztül jelentek meg. A Hegypárttal folytatott hatalmi harcban felszínre törtek a nép és a népi mozgalom megítélésében megmutatkozó különbségek. Márpedig a forradalom alakulása során igen lényegesnek bizonyult a „szövetségi politika”, a népi mozgalom megnyerése. Egy ideig a Gironde is ügyesen használta fel a népi mozgalmat a forradalom tovább lendítésére, de 1792 őszén szembekerült a párizsi néppel, mert nem fogadta el a népi szuverenitás közvetlen gyakorlását. A szerző álláspontja szerint a Gironde nem azért bukott el, mert nem volt hajlandó szociális intézkedések végrehajtására, hanem mert hadat üzent a népi mozgalomnak. A jakobinusok sokkal körültekintőbben politizáltak: amíg hasznosnak bizonyult, felhasználták a népi mozgalmat, ugyanakkor korlátozták is tevékenységét és befolyását.

A megfelelő szövetség kialakítása az eredményes külpolitika feltétele is. Különösen fontos volt a tisztánlátás az 1930-as évek közepén, amikor új rend kezdett kibontakozni Európában. Szövetségek jöttek létre a területi igények teljesülése, illetve a területvesztés és a háború elkerülése érdekében. Számunkban két ország: Törökország és Jugoszlávia korabeli választásait mutatjuk be.

Réti Balázs a török külpolitika dilemmáit vázolja. Stratégiaileg fontos elhelyezkedése miatt Törökország megnyerésére nagy hangsúlyt fektettek az egymás-

sal szemben álló országok. Az Egyesült Királyság és Franciaország közösen igyekeztek megszerezni a szövetségét, miközben Németország is mindent elkövetett, hogy befolyása alá vonja az országot. A török vezetés határozottan azt az álláspontot képviselte: nem ismételődhet meg a korábbi vezetés hibája, az, hogy az Oszmán Birodalom az első világháborúban hadban állt a Brit Birodalommal. Tanulva az előző világháborús a tapasztalatból, Törökország politikailag és katonai szempontból Nagy-Britanniához közeledett. Aggodalmat váltott ki Olaszország balkáni terjeszkedése, majd a Molotov–Ribbentrop-paktum, utóbbi végső lökést adva, hozzájárult az angol–francia–török kölcsönös segítségnyújtási egyezmény aláírásához (1939. október 19.). Egy csatolt jegyzőkönyvben ugyanakkor kimondták: nem kényszeríthetik Törökországot olyan akcióra, melynek következtében fegyveres konfliktusba kerülne a Szovjetunióval. A szerződés megkötése után hadianyagot és pénzügyi segítséget vártak a törökök a szövetségeseiktől. Franciaország német megtámadása után az említett jegyzőkönyvre hivatkozva kerülte el Törökország a tőle várt hadba lépést, majd 1940. június 26-án a török kormány hivatalosan bejelentette az ország nem hadviselő státusát. A balkáni előrenyomulás után Németország is megkísérelte a maga oldalára állítani Törökországot. A török vezetés a háborúba sodródás elkerülése érdekében barátsági szerződést kötött Németországgal (1941. június 18.), majd néhány nap múlva Törökország bejelentette semlegességét a német–szovjet konfliktusban. Végső soron Törökországnak sikerült a világháború fordulatai közepette fenntartania a semlegességét, ügyesen kijátszva egymás ellen a szemben álló feleket.

Jugoszláviának azonban nem volt esélye, hogy elkerülje a háborút. A belgrádi belpolitikai fordulat után az olasz balsikerek következtében a balkáni hátszínnyugalmának biztosítására Németország és a szomszédos országok 1941. április elején lerohanták Jugoszláviát. Júniusban a Szovjetunió elleni német támadással a második világháború is új szakaszába lépett: megszűnt a – például a lengyelországi területek felosztásában megmutatkozó – német–szovjet együttműködés, és szövetség jött létre az angolszász hatalmak és a Szovjetunió között, amit – az új nagyhatalmi rendszerre való készülődés jegyében – végig a szövetségesek közötti rivalizálás jellemezett. A vetélkedés egyik balkáni példáját mutatja be Bíró László. Jugoszláviában a Szovjetunió a kommunisták vezette partizán-ellenállást, a nyugati hatalmak, főképpen Nagy-Britannia, az emigráns kormányt és a csetnik mozgalmat támogatták (majd miután a nyugati szövetségesek is rájöttek, hogy katonai szempontból a népfelszabadító mozgalom hatékonyabb, gyakorlatilag elismerték partnerként). A megszállókkal szembeni küzdelemmel egy időben a háború utáni politikai hatalomért is folyt a harc, és a győztesen kikerülő helyi erők „felülírták” a nagyhatalmi megállapodásokat, és maguk választották meg, hogy az ország melyik blokkba kerül. A Szovjetunió segítségének és szövetségének azonban ára volt: Jugoszláviának a háború után mérsékelnie kellett volna regionális politikai ambícióit, teljes mértékben alávetnie magát a szovjet geopolitikai elképzeléseknek. Mivel nem tette, a szovjet–jugoszláv viszony 1948 júniusa után elmérgesedett, és a többszöri megbékélés ellenére a kölcsönös bizalmatlanság örökre megmaradt.

A kétpólusú világrendszer 1990 után, a Szovjetunió felbomlásával megszűnt, de már korábban, az 1980-as évek legvégén mutatkoztak jelei a szövetségi rendszerek közötti merev szembenállás oldódásának. Kapcsolatok létesültek olyan országok között, amelyek addig ridegen elzárkóztak egymástól. 1989–1990 folyamán a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság nagy csalódására a szovjet blokk összes országa, a Szovjetunióval együtt, felvette a diplomáciai kapcsolatot Dél-Koreával. Mindez bizonyos mértékben kitágította az Amerikai Egyesült Államok KNDK-politikájának lehetőségeit. Mezei Tibor a denuklearizációs törekvéseket elemzi, azokat a diplomáciai folyamatokat mutatja be, amelyek során az Egyesült Államok az 1990-es években megpróbálta elérni, hogy a KNDK állítsa le és szüntesse meg atomprogramját, valamint az 1990-es évek második felében fékezze le a ballisztikus rakéták fejlesztését. 1992-ben még úgy tűnt, hogy a KNDK kész együttműködni a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséggel, és valóban integrálódni kíván a nemzetközi közösségbe. Egy év múlva azonban bejelentette kilépési szándékát az atomsorompó-szerződésből. A következő években intenzív tárgyalások kezdődtek, az USA szem előtt tartotta szövetségese, a Koreai Köztársaság érdekeit is, sőt még a tárgyalásokba is bevonta. Mindazonáltal kedvezmények nyújtása ellenére sem sikerült elérni, hogy a KNDK formálisan is visszalépjen a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség szervezetébe, és azt sem, hogy hagyjon fel az elsődlegesen a Koreai Köztársaságot fenyegető ballisztikus rakéták tesztelésével és hadrendbe állításával. Eredménynek az tekinthető, hogy megőrizték a térség stabilitását, elkerülték a fegyveres konfliktust.

A belpolitikai stabilitás szempontjából elengedhetetlen, hogy a hatalmon lévők élvezzék bizonyos társadalmi rétegek támogatását, ezért a szocialista országokban különböző szövetségi politikákat alakítottak ki. Annak érdekében, hogy vonzóvá tegyék az 1917 után létrejött új rendszert, a Szovjetunió 1936. évi alkotmányában rögzítették a nők és a férfiak egyenjogúságát. A nőket különböző célokból kívánta szövetségesként megnyerni a kommunista párt. Váradai Natália azt emeli ki, hogy a szovjet vezetés az erőltetett, gyors ütemű iparosítás időszakában, majd a második világháború idején munkaerőként tekintett a nőkre. Hatalmas propagandával új nőképet igyekeztek kialakítani: a nő „a szocialista társadalom egyenrangú állampolgára, a szovjet társadalom nagy ereje”, és az új eszmények szellemében elvárták aktív részvételét a termelőmunkában és a társadalmi életben. Az emancipációnak ára is volt: a nőknek több szintéren kellett helytállniuk, gyakran nehéz fizikai munkát voltak kénytelenek végezni. Sokan még súlyosabb megpróbáltatásként élték meg, hogy néhány héttel a szülés után csecsemőjüket bölcsődébe kellett adni azért, hogy újra munkába álljanak. Az írás kárpátaljai példákat felsorakoztatva teszi szemléletessé nemcsak a nők helyzetében bekövetkezett változásokat, hanem a korabeli elvárásokat és a sajtón keresztül tükröződő hangulatot.

Műhely rovatunkban egy nagy történettudományi vállalkozás folytatásának tervét állítja középpontba Keresztes Csaba. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után a magyar múltra vonatkozó fontos dokumentumok jó része a határon túl maradt. A békeszerződés tárgyalásokat rendelt el az utódállamok között az iratok megosztásának kérdésében. Az 1926. júniusi badeni levéltári egyezmény

értelmében az anyag nagyobb része a proveniencia elve alapján Bécsben maradt, azonban kimondták, hogy a Magyarországot is érintő állagok közös szellemi tulajdont képeznek. Bécsben magyar levéltári kirendeltség létesült, valamint megalapították a Magyar Történetkutató Intézetet a levéltári források gyűjtésére és kiadására. A *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris* sorozatban 1921 és 1944 között közel negyven kötet jelent meg, 1944 után a háború és a gazdasági nehézségek miatt viszont évekig szünetelt a kiadványok megjelenetése. A Vallás- és Közoktatási Minisztériumban 1948-ban felmerült a forráskiadás folytatása. A minisztérium mindenekelőtt a kötetek tematikájának tervezetét kívánta elkészíttetni, majd egy történelemszabotsságot létrehozni, amely irányítaná a bécsi kutatómunkát. Egy év múlva, 1949 közepén azonban – különösebb indoklás nélkül, minden bizonnyal a belpolitikai balratolódás és a történészekkel szembeni bizalmatlanság, továbbá a korábbi történelemszemlélet elvetése miatt – már időszerűtlennek találták a kérdést. Keresztes Csaba egy dokumentumot közöl a *Fontes*-kötetek tervezetéről. Az irat dátum és aláírás nélküli, és csak feltételezni lehet, hogy a Kelet-európai Tudományos Intézetben készült. A tematika pontosan mutatja, hogy összeállítói mit gondoltak fontosnak közzétenni a bécsi levéltárak anyagaiból, emellett a korszak eszmeiségét is, mivel a korábbi témák mellett megjelennek új szempontok is, például a munkásmozgalom és az agrárproletariátus kérdései.

Bíró László

THE PRICE OF THE ALLIANCE

It is difficult to tell exactly what factors make up the art of successful politics. Choosing the right ally is no doubt one of them. The present issue offers examples of the most diverse forms of alliances and their effects. Reaching as far as the themes of winning the alliance of the people or various social groups, the papers touch the French Revolution and the emancipation of Soviet women, while the studies that deal with the international relations focus on twentieth-century alliances.

Kik voltak a girondiak, és mit akartak?

„Girondins: Plus à plaindre qu'à blâmer.”¹

A nagy francia forradalom közismert jellemvonása, hogy történelmi valósága mellett univerzális példatárként, a modern politika laboratóriumaként is használatos: harcai és szereplői máig kortárs politikai disputák, események, ideológiák előzményeként is léteznek. A legtipikusabban a jakobinusokra és a „jakobinus diktatúrára” jellemző mindez, ahol a „jakobinusok” (történelmileg pontosabban: a Hegypárt) minden forradalmi terror előfutárai, a legszélsőségesebb állami centralizáció képviselői, a „totalitáriánus demokrácia” feltalálói, sőt akár a kommunisták (jól tudjuk, elsősorban a bolsevikok) közvetlen előképei is lehetnek. Tulajdonképpen éppen az ilyen értelemben aktualizált „jakobinusellenesség” hozta újra divatba írásunk témáját, a girondiakat is. Utóbbiak lettek a liberális, képviseleti „demokrácia” korai elkötelezettjei, a köztársaság mérsékelt hívei, a decentralizáció, sőt a föderalizmus harcosai, a „terror” ellenfelei és áldozatai, sőt – főleg Condorcet alakja révén – a feminizmus első képviselői és a halálbüntetés ellenzői, egyszóval a forradalom konszenzusos reprezentánsai, sem nem reakcióso, sem nem terroristák, az első francia köztársaság „emberi arcai”.

A girondiak „rehabilitálása”, aktualizálása és reflektorfénybe helyezése mindazonáltal nem hozta el a jakobinusokkal egyenrangú beemelésüket a nemzeti történelmi mitológiába: ebben a képzeletvilágban nincs igazi népszerű és közismert girondi reprezentáció, nem alkotnak valódi politikai kultúrát (ahogy a jakobinizmus tulajdonképpen máig), nincs olyan márványba öntött képviselőjük sem, mint Robespierre, Danton vagy Saint-Just. A jakobinusok esetében is ez az „emlékezetpolitika” (mely immár kétszáz éves, lényegében a forradalom másnapján megkezdődött) egészen bizzar anakronizmusok, történelmi félreértések és aktuális politikai megfontolások keveréke melegágyának bizonyult, a Gironde-ot illetően sincs ez másként. Egy 18. század végi politikai csoport „elhelyezése” a mai politikai mezőben igen hajmeresztő eredményeket hozhat magával: a girondiak „liberálisok” lettek vagy „szociáldemokraták” (a girondi népfelfogásból „civil társadalom” lett,

* A szerző történész-könyvtáros, a Bibliothèque du Saulchoir munkatársa (43 bis, rue de la Glacière, 75013 Paris).

¹ Flaubert, 1913. 42.

a szabadságképekéből „flexibilis, pluralista társadalom”, kormányzati elveikből „minimális állam”, „laissez-faire” és így tovább), és ha ezeknek a jelzőknek a történelmi valóság ellentmondott (ez gyakran megesett), akkor annál rosszabb lett a tényeknek: a girondiak programja „inkoherensnek” bizonyult.² Mondanunk sem kell: tanulmányunkban éppen ennek ellenkezőjére fogunk kísérletet tenni, azaz a forradalom dinamikájában kívánjuk a jelenség és a politikai csoport leírását adni.

A girondiak másik, uralkodó képe inkább irodalmi, drámai és szinte lélek-elemző: a Nodier-től³ és a magyar közönségre is egy időben döntő hatást gyakorló Lamartine-től⁴ eredeztethető imázs „a girondiak utolsó vacsorájáról”, a vérpadra a Marseillaise-t énekelve fellépő „infortunée Gironde”-ről (Mme de Staël), ahol aligha lehetett kérdéses, hogy a forradalom legnagyobb drámája játszódott le a girondiak bukásában és kivégzésében, ahol a „forradalom felfalta gyermekeit”. Jellemzően még Aulard-nak is, aki a forradalom első tudományos, pozitivistá történésze volt a 19. századi romantikus politikusok és politikus romantikusok után, el-elbicsaklik a hangja a Gironde-ról szólván, szinte regényessé válik az elbeszélés Lefebvre, de akár még Vovelle tollán is: a girondiak története „tragikus, pittoreszk regény”.⁵ Végeredményben egészen a múlt század hetvenes éveig kellett várni, hogy a girondiak igazi autonóm kutatási témává váljanak⁶ (azaz ne csak a Hegypárttal való küzdelmük prizmáján keresztül értékelődjenek) – írásunkban ezeknek a kutatásoknak, monográfiáknak, tanulmányoknak a bemutatására és szintézisére fogunk törekedni.

A „Gironde” a Gironde előtt

Ha fentebb arról szóltunk, hogy a Gironde után nemigen maradt igazi politikai hagyomány vagy koherens ideológiai rendszer, némiképp eufemisztikusan fogalmaztunk: valójában az is kérdéses, hogy egyáltalán a korban létezett-e ilyesmi. Azaz létezett-e a Gironde, léteztek-e valójában „girondiak”,⁷ vagy létük korabeli ellenfeleik-

² Gallinella, 2022.

³ Nodier, 1988.

⁴ Lamartine, 1865.

⁵ Mathan, 2012.

⁶ Baecque, 1991.

⁷ Az elnevezésről már Aulard-tól származó közhely (a legtöbb történész el is meséli), hogy Lamartine találta ki a „Girondins” nevet, hiszen a forradalomban ez nem volt használatos, hanem leginkább a némiképpen pejoratív „Brissoins” kifejezés volt általános. Valójában nagyon is előfordult a kifejezés már történészek (Mme de Staël, Mignet, Thiers, Bouchez-Roux, sőt az angol Carlyle) tollán is, de fontosabb, hogy a kortársak már 1792 szeptemberétől a „fraction de la Gironde”, „clique de la Gironde”, „girondiste”, „Girondins” kifejezéseket is használták (nem kizárólagosan a „Brissoins”, sőt a „Rolandins” mellett), és már nem egyszerűen földrajzi jelentésükben (De Luna, 1998). A sokfajta elnevezésük egyrészt jelzi a világos egységük hiányát, másrészt nem véletlen, hogy honnan kapták a nevüket, noha a többszöri, mindenképpen a csoportba sorolható képviselő közül alig nyolcan jöttek Gironde megyéből, és mindössze négyen Bordeauxból. Bordeaux a legkarakterisztikusabb helyszíne volt a kereskedelmi tőkének, majd már a forradalom idején a nagyburzsoázia helyi uralmának, azaz a „Girondins” titulusa impliciten azt jelentette, hogy „a kereskedő burzsoázia politikai képviselői” – ezt egy idő után aligha bókna szánták, inkább politikai fegyverként használták ellenük (Dorigny, 1987b).

nek (a jakobinusoknak, a Hegypártnak) az ellenségek keresésében köztudottan igen élénk fantáziájának volt köszönhető csupán? Az erről szóló historiográfiái vitára még visszatérünk, de annyi mindenképpen igaz, hogy koherens girondi „pártról” (a szó korabeli jelentésében), de akár még csak frakcióról is nehezen beszélhetünk. Nem volt körülhatárolt programjuk, inkább személyes kapcsolatok fűzték össze őket, melyek azonban közös világlátásból fakadtak, és vitathatatlanul létezett közöttük valamiféle „esprit du groupe” (már a hegypártiakkal vívott eldurvuló politikai küzdelem előtt is): talán leginkább politikai „mouvance”-ként írhatóak le, azaz informális áramlatként (még székhelyük sem volt, lakásokban, szalonokban történtek a politikai egyeztetések), hálózatként, mely személyes kapcsolatokra épült, de közös elvekre is, melyet leginkább valamiféle koncentrikus körökként kell elképzelnünk,⁸ noha éppen a hálózati jelleg miatt igazi „vezére” nem volt a csoportnak.⁹

Nem véletlen, hogy a történészek is a Gironde-ról az 1792 ősze (amikor a lehető legélesebb politikai küzdelemben a csoport léte evidenciává válik) előtti korszakról szólva valamiféle „prozopográfiai” módszerrel élnek, azaz a későbbi létüket megmagyarázandó, feltételeznek valamiféle „girondi előtörténetet” már a forradalom előestéjétől.¹⁰ Az „ős girondiak” a párizsi újságíró, esszéista, a korban igen nagy divatnak örvendő tevékenységnek számító „pamfletista” Brissot¹¹ és a svájci bankár Clavière baráti köréből érkeztek, akiket összekötött a radikális felvilágosodás képviselője, az amerikai forradalom iránti rajongás, a rabszolgaság harcos ellenzése és a társadalmi-politikai rend változtatásának vágya. A baráti közösség a rendi gyűlés előestéjén változott politikai körre, a választásokon ugyan alig kaptak szavazatokat, de nem adták fel ambícióikat: ezeknek az ambícióknak lesz a terepe a Clavière által kiadott és Brissot által szerkesztett lap, a *Le Patriot français* (mely egészen a girondiak bukásáig a forradalom egyik legfontosabb lapja maradt), vagy a híres társaság, a *Cercle social*.¹² Ezek révén a csoport továbbra is fontos szereplője

8 A girondi legfelső mag a következőkből állt (szubjektív „fontossági sorrendben”): Brissot, Condorcet, Vergniaud, Roland, Paine, Bancal, Gensonné, Gaudet, Pétion, Buzot, Rabaut, Lathenas, Barbaroux és Duclos.

9 Gallinella, 2022.

10 Halévi, 1991; Whatmore, 2000.

11 Míg a csoporttal nem feltétlenül szimpatizáló történészek is elismerik például Vergniaud („a Gironde Démoszthenésze”) szónoki képességeit vagy Condorcet teoretikus és emberi nagyságát, addig Brissot megítélése a lehető legnegatívabb (még a mindig visszafogott Jaurès is „médiocre Méphistophélès de la Gironde”-nak titulálja, aki háborúba vitte az országot, a társait pedig vérpadra juttatta; de a másik oldalról Furet szerint is: „bohém Mirabeau, annak tehetsége nélkül” – Bouretz, 1991. 62.; illetve Furet, 2011. 184.). Hogy Brissot-tól nem állt éppen távol a felelőtlen politikai manőverezés, a (legfeljebb) féligazságra épülő sajtóhadjáratok és a határtalan politikai ambíció, az aligha lehet vitás, de Brissot emellett őszinte republikánus volt, jó tollú újságíró, széles ismeretekkel rendelkező esszéista és a forradalom tántoríthatatlan híve.

12 A társaságba az utókor a lehető legkülönbözőbb dolgokat látott bele: tartották radikális demokratának, szabadkőművesnek, szocialistának, feministának vagy éppen az első, „a tömegekbe radikális eszméket bevívó értelmiségi avantgárdnak”. Marx és Engels *A szent család* vagy a *kritikai kritika* kanonizálta végeredményben a klub „szocialista előfutár” képét, noha innen nem a „veszettek” vagy Babeuf későbbi „egyenlősítői” érkeztek, hanem a girondiak. Őszintén szólva, a *Cercle* szocialista aligha volt (még 18. század végi értelmében sem), a magántulajdon, a szabad piac híve volt, ellenben kétségtelenül humanizmussal viszonyult a szegényekhez, valamiféle moralizmus keretében ellenezte a túlzott luxust és így tovább. Feminista talán már inkább volt társaság, abban az értelemben, hogy politikai és matrimoniális (a válás jogát is ideértve) egyenlőséget követelt a nőknek (Condorcet vagy Etta Palm d’Aelders ilyenét álláspontja

maradt a párizsi politikai életnek, de igazán eredeti a *Cercle social* körüli idea volt: ötvözni az *ancien régime* „filozófiai” szalonjait, a felvilágosodás eszméit és a demokratikus, részvételi eszményeket, az akadémiai társaságok enciklopédikus hagyományát és a panaszfüzetek valóságát, azaz a „nép hangját” becsatornázni a politika világába (voltak több ezer résztvevővel zajló viták is a körben).

Lényeges pontján vagyunk a „Gironde” történetének, valójában már ekkor megszületett a politikai rendszert illető ideálja: képviseleti kormányzás, de ahol a nép nemcsak a választásokon alkot véleményt, hanem egyes törvényeket illetően bír a „censure du peuple” (népi szankció, azaz akár a törvényhozás által szabályosan elfogadott törvény életbe lépésének megakadályozása) jogával. Ez a jog azonban csak elviekben gyakorolható maga a nép teljessége által, és innen a „Gironde” másik nagy jellegzetessége, alig tagadható elitizmusa, erős bizalmatlansága a „populace”-szal (csőcselékkel) szemben, a „népi vétőt” a gyakorlatban a művelt közvélemény fellépése jelenti, és ennek szervezetei, a korban születő népi társaságok.¹³

Az Amerika-rajongás sem múlt el nyomtalanul, és szintén állandó elemmel gazdagította politikai elképzelésüket: már igen korán (1790 elején) nekik nem Anglia a példa,¹⁴ hanem az Egyesült Államok, azon belül is az igen kevésbé tipikus, valamiféle rurális demokráciára, a kvéker vallásra, morálra és egykamarás törvényhozásra támaszkodó Pennsylvania. Amerikából érkezik a konvenciók intézményének beépítése is az alkotmányos elképzelésekbe (ez is állandó elem marad, mind Brissot, mind Pétion, mind Condorcet tollán), azaz az alkotmány elfogadásának, de időközönkénti automatikus, vagy a nép egy része által igényelt felülvizsgálata és megváltoztatása valódi népi részvétel révén (azaz szemben az amerikai példával nem valamiféle legfelsőbb bíróság, hanem demokratikus eszközök által): mindez újabb korrakciót jelentett a tisztán képviseleti rendszerhez képest. Igen korai a „girondi” csoport (ekkor még csak elvi, a gyakorlati politikában nem képviselt) republikanizmusa is, ráadásul ez a republikanizmus komoly morális alapokon is állt: Brissot számára a köztársaság elképzelhetetlen a köz- és a magánérkölcsök egy szintje nélkül (a kvékek ezt a spiritualizmuson és egyenlőségen alapuló „republikánus vallást/

azért nem volt mindenki által osztott a klubban sem). A társaságról szóló alapkönyv: Kates, 1985, lásd még: Dorigny, 1987a.

¹³ Fox-Genoveise, 1980.

¹⁴ Bancal szavaival: Angliában a választások csak szervezett csoportok „brigandage”-ai, a király és a parlament összjátéka „kriminális koncert”; az egyenlőtlenség gazdasági és politikai téren is oly jelentős, hogy egy kisebbség uralkodik; a király az abszolút monarchia, a Lordok Háza az arisztokrata önkényuralom maradványa. De Paine is úgy vélekedett, hogy a kétkamarás törvényhozás csupán a parlament és az arisztokrácia közötti harc történelmi maradványa, egy igazán szabad országban maga a nép és akarata (illetve az ennek a kifejeződését lehetővé tevő racionális vita) az „ellensúly”, nem kellene ehhez felesleges intézmények; ha a nép dönt, akkor az egységes akaratát egyszerűen végre kell hajtani. Számukra elképzelhetetlen volt, hogy intézmények vagy ellensúlyok védjék meg a néptől a társadalmat. Még szólni fogunk a kérdéstről, de már itt is érdemes megemlíteni, hogy (szemben a későbbi anakronizmusokkal) a Girondétól igen távol állt az angolszász liberalizmus „fékek és ellensúlyok” rendszere, képviselői nagyon is a francia mintájú „absolutisme législatif” (azaz a népszuverenitásra épülő törvényhozás korlátlan hatalma) tradíciójához tartoztak (Gallinella, 2022. 121–208.).

morált” testesítették meg neki), de Bancal szerint is: „ha a monarchia a hazugságok színháza, akkor a Köztársaság az igazság és az erény diadala”.¹⁵

A választási sikerek (ezúttal a párizsi önkormányzati választásokon) továbbra is elkerülték a csoportot, innen a *Cercle social* második generációjának (ekkortól igaz a fenti leírásunk a klub tömeges részvétellel rendelkező népi társasággá alakulásáról, ez volt a *Confédération des Amis de la Vérité*, már olyan későbbi fontos girondi szereplőkkel, mint Condorcet, Paine, Mercier, Lathenas, Roland) programja, amely a népi társaságoknak pedagógiai szerepet szánt: a nép politikai nevelését. A korabeli párizsi demokratikus (azaz a választási cenzus elleni és a népi társaságok petíciós jogát, azaz a kollektív politikai részvételét védelmező) közéletben a csoport fontos szerepet játszott, igen közel állt a Danton, Desmoulins, Marat nevével fémjelzett Cordelier klubhoz (*Club des cordeliers*), amely végül ezeknek a társaságoknak a legfontosabb koordináló központja lett.

A főleg Brissot által képviselt másik stratégia, azaz ezeknek a társaságoknak a felhasználása a választási küzdelemben (a közvetlen részvételen alapuló szekciók közgyűléseit „megszállni” a társaságok tagjai révén), lassan eredményt hozott: Brissot és néhány társa a következő választásokon a párizsi önkormányzat tagjává vált. Érdekes, hogy ezek a korai (elvi) republikánusok szinte teljesen kimaradtak az 1791. nyári „republikánus pillanatból”, amely a király szökése után új dinamikát adott a forradalomnak. Nem támogatták a Cordelier klub petícióját (mely a király felelősségre vonását követelte: ez vezetett a Mars-mezei vérengzéshez)¹⁶ sem. Condorcet a forradalom egyik legszebb beszédét mondta el a *Cercle*-ben a köztársaság érdekében (ne feledjük, még a jakobinus klubban is a republikanizmus ekkor még tabu), amiből semmiféle politikai cselekvés sem következett. Eltérő történeti állásfoglalások vannak ennek miértjéről, talán nem tartották érettnek a népet a köztársasághoz,¹⁷ talán tartottak Orléans-i Fülöp ambícióitól (hogy XVI. János esetleges elmozdítása után nem a királyság vége jött volna el, hanem egy erős királyi hatalom)¹⁸ – mindenesetre innen datálható a Gironde-ot végig elkísérő kritika annak politikai „csélcapságáról”, állhatatlanságáról, a szavaik és tetteik közti néha valóban tátongó szakadékról, az ambíciók és az elvek kiegyensúlyozatlan viszonyáról.

A király szökése körüli hatalmas politikai perpatvar másik elemét, az alkotmányos monarchisták tömeges távozását a radikalizálódó jakobinus klubból (ez szinte a képviselők teljességét jelentette, Robespierre és Pétion fontos kivételével) és az előbbi által kiereszkolt döntést, hogy az Alkotmányozó Nemzetgyűlés tagjai nem lehettek az alkotmány elfogadása után felálló törvényhozás tagjai, igen gyümölcsözően használták ki. Brissot és társai beléptek a jakobinus klubba, melynek vidéki gépezete (a vidéki klubok nagy része megmaradt jakobinusnak, nem csatlakozott az

15 Dorigny, 1984. 151.

16 Az a durva hazugság, amellyel az Alkotmányozó Nemzetgyűlés többsége próbálta megmenteni az évek óta készülő rendszert (a királyt „elrabolták” – ebben természetesen a megszavazói sem hittek, nem is beszélve a népről), az utolsó nagy törés volt a radikális, demokrata népmozgalom és az Alkotmányozó Nemzetgyűlés között.

17 Vovelle, 1999. 101.

18 Furet, 2011. 124.

alkotmányos monarchisták Feuillantinus klubjához [*Club des Feuillants*]) mandátumhoz is juttatta őket az 1791 szeptemberében felállt új törvényhozásban.

Talán pár tucat „girondi” (erősen idézőjelben, mint említettük, tulajdonképpen visszavetítésről van szó, néminemű anakronizmusról) kapott helyet az új testületben, amely igen érdekes kontúrokkal rendelkező törvényhozásnak bizonyult.¹⁹ Az alkotmányozók úgy gondolták, hogy az új alkotmány felállításával ez a testület egy „normális” alkotmányos monarchia törvényhozása lesz, azaz tulajdonképpen a forradalom „befejeződött”. Persze jól tudjuk, hogy ennek éppen az ellenkezője történt: az újráválasztást tiltó szabály az országos politikában járatlan, de a helyi politikában²⁰ nagyon is jelen lévő embereket juttatott a törvényhozásba, azaz „1789–1791 embereit” az Alkotmányozó Nemzetgyűlés sok tekintetben még az *ancien régime* helyi elitje helyébe (ne feledjük, hogy az Alkotmányozó még rendi gyűlés volt, általa az *ancien régime* a törvényhozásban „túlélte” társadalmi és politikai bukását).

A Feuillantinus klubnak meglehetősen kényelmes többsége volt az új törvényhozásban, de az erősen kérdésesnek számított, hogy az új alkotmánnyal a forradalom befejeződött volna, akár csak a képviselők szemében is: ezek az új emberek, akiknek egy része a helyi jakobinus klubok tagja volt, most némi értetlenséggel figyelték az egyre konzervatívabb irányba tartó eseményeket. Arra ítéltettek csupán, hogy az új rendszer első törvényhozói legyenek, nekik „1789” nagy szakítása, profetikus pillanatai után csupán a rendszer fenntartásának prózája jutott volna? A baloldali ellenzék pedig azonnal értésére adta mindenkinek, hogy erről aligha lehet szó: a forradalom parlamentáris dinamikájának fenntartása a „Gironde” első számú küldetésévé vált. Prózái viták helyett elsősorban szimbolikus síkon azonnal hadat üzentek az Alkotmányozó Nemzetgyűlés nagyjai erőfeszítéseinek, azaz a király elhelyezésének a hatalmi ágak egyensúlyában (és ezáltal véglegesen kicsavarták a kormány tagjait is adó feuillantinusok kezéből a kezdeményezést). Nem belemerve a részletekbe, ennek legfontosabb eszköze az „ellenforradalom erői” (a király, a miniszterei, a papság alkotmányára fel nem esküvő papok, az emigránsok) elleni hadüzenet volt, azaz annak leszögezése, hogy igen furcsa alkotmányos rend volna az, amelyben még mindig a legfontosabb kérdés a belső ellenségek elleni harc, tehát: a forradalom távolról sem ért véget. Ebben a harcban kristályosodott ki talán az első igazi „Gironde”, azaz a törvényhozás baloldali ellenzéke: Brissot, Vergniaud, Isnard, Gensonné, Gaudet támadásai már egyeztetettnek és koordináltak tűnnek, közös a szóhasználat, a látásmód, a felsorakoztatott elvek és eszmék, azaz feltűntek egy politikai csoport kontúrjai. Ezek közül kiemelkedik a gyarmati kérdéstről folytatott disputa, elsősorban a feuillantinusok vezéralakja, Barnave és Brissot, Duclos vagy Condorcet között.²¹

19 Uo. 145–208.

20 Ezek az új vidéki képviselők elveikben talán mérsékeltebbek voltak, mint a fővárosi patrióták (különösen azok baloldali csoportja), de módszereikben radikálisabbak és harcosabbak: vidéken sok tekintetben nehezebb volt „megcsinálni” a forradalmat.

21 Dorigny–Gainot, 2010.

Itt is igen „legendás” a Gironde története a valósággal összevetve: nem kérdéses, hogy a későbbi girondiak nagy alakjai közül páran komoly szerepet játszottak a már a forradalom előtt létező *Société des amis des Noir* köreibben, de a Gironde-ből a „rabszolgaság elleni harc élcsapatát” faragni, ahogy a velük szimpatizáló utókor teszi, nem tűnik túl megalapozottnak. Brissot és társai célja a gyarmati rendszer több lépcsőben való megváltoztatása volt a kevésbé fennkölt humanizmus, mint inkább a gazdasági hatékonyság és szabadság jegyében. Azaz először a szabad feketék és a fehérek közti jogi különbség eltüntetése, melynek a célja a rabszolgaság intézményének megerősítése volt a szabadok társadalmának egységesítésével,²² majd lassan (20-30 év, Condorcet szerint egy fél évszázad...) alatt megszüntetni a rabszolgaságot is. Nyilvánvalóan ez az álláspont szemben állt a gyarmati telepek és az őket támogató feuillantinusok véleményével (akik a szabad feketék polgári jogairól sem akartak hallani), de az igazi rabszolgaság-ellenes nem a Gironde volt, hanem a Gironde bukása utáni hegypárti Konvent, amely azonnali hatállyal eltörölte a rabszolgaságot 1794 tavaszán.

A mindig szigorú legalista Gironde képe is erős újragondolásra szorul, például az emigránsokat illetően, ahol a csoport igen kemény álláspontot képviselt, Vergniaud szavaival: „Amikor Cicero leleplezte Catilinát, kértetek volna tőle törvényi bizonyítékokat?”²³ A Gironde mint a „vallásszabadság” hőse a Legfőbb Lény „tragikomikus patrióta vallásába” fulladó jakobinusokkal szembeni kép is minimum erős túlzás, de inkább tévedés. A Gironde valóban a forradalmi, alkotmányos egyház talán legmegbízhatóbb hívének számított (mind a *sans-culotte* dekrisztianizációs mozgalom, mind a Legfőbb Lény-kultusz állami meghirdetése a bukásuk utáni, ezért ezekről nem ismerhetjük az álláspontjukat), de ennek a „vallásszabadságnak” náluk is komoly korlátai voltak. Condorcet 1791-ben az egyház polgári alkotmányára teendő papi eskütel kötelező voltát támogatta, de lehetőséget adott volna az eskütagadó papoknak, hogy maguk szervezzék meg kívánalmaik szerint az egyházukat. Hamar nyilvánvalóvá vált azonban ezeknek a papoknak és az ellenforradalomnak a finoman szólva is „összefüggése” (azaz az egyházi kérdés az ellenforradalom komoly bázisa lett), ekkor már maga Condorcet is az eskütagadó papokat „ellenséges szerveződésnek” tekintette, akiket „meg kell fosztani az eszközeiktől, hogy ne ártsanak”, azaz támogatta az őket érő egyre erősebb repressziót (nem is beszélve Vergniaud-ról vagy Isnard-ról, akik mindenfajta toleranciát megtagadtak az „alkotmány és a törvények ellenségeitől”).²⁴ A vallásszabadság igencsak relatív volt a Gironde számára is, főleg a forradalom védelmének érdekeihez képest.

A Törvényhozó Népgyűlés azonban már az 1791-es nyári-őszi „népi apály” után a nép állandó nyomása alatt állt: a Cordelier klub sosem fogadta el az új alkotmányt, a népi társaságok a legharcosabban elleneztek a cenzust és a petíciós jogok

22 Azaz bevallottan a fekete rabszolgák lázadása ellen számítottak rájuk, Brissot még 1792 februárjában is így érvelt: „Azt kérdem Önöktől, hogy a szabad feketék lefegyverzése valójában nem a nyájat felügyelő hű pásztorkutyák porázón tartását vagy megölését jelenti-e?” (Gallinella, 2022. 259.)

23 Boroumand, 1991. 244.

24 Gallinella, 2022. 313–314.

megvonását, a jakobinus klub egyértelműen funkciót váltott,²⁵ a radikális újságok kerekén azzal vádolták az alkotmányozókat, hogy átengedték a hatalmat a királynak és az „arisztokratáknak” (azaz a Feuillantinus klub alkotmányos monarchistáinak). Igen érdekes fényt vet a Gironde „rendíthetetlen parlamentarizmusára” (már szoltunk arról, hogy ez elveiket illetően sem volt igaz), hogy már 1790-től a népi társaságokra támaszkodva komoly (és sikeres) kampányt indítottak a kormány miniszterei ellen, melynek során egészen egyértelműen fogalmaztak: ha a végrehajtó hatalom visszaél a hatalmával, a népre (azaz a népi társaságokra és a „közvéleményre”) száll a kötelesség a lemondatására. Majd 1791-től igazi politikai teóriává vált a társaságok „föderálása”, azaz megyénként központi klubok létrehozatala, levelezés kialakítása a központtal, petíciók a törvényhozásnak, Brissot révén hatalmas kampány is indult a társaságok alapítása mellett és így tovább.²⁶ A cél aligha lehetett kérdéses: a törvényhozó hatalom legalábbis erőteljes befolyásolása (a rossz törvények leleplezése és visszavonásuk kikényszerítése) a „közvélemény” révén, azaz a Gironde-nak komoly szerepe volt abban, hogy 1792 elejére elég egyértelművé vált, hogy a forradalmi politika többé nem a törvényhozásban játszódik.

A Gironde elévülhetetlen érdemeket szerzett a diabolizáció és a patrióta retorika erősen kirekesztő terjedésében is:²⁷ az ő találmányuk volt a „parti national” (azaz ők maguk) és a „comité autrichien” (az udvar és az arisztokraták) szembeállítása, azaz a politikai ellenfelek „hazaárulónak” titulálása, a háború propagálása, az „ellenforradalmárok” (ideértve politikai ellenfeleiket, a korban elsősorban Lafayette-et és a Feuillantinus klubot) elleni hadjáratok és így tovább. A politikai diskurzusok és meghatározások egyre veszélyesebb radikalizálódása, majd mindennek a politikai

25 A klub tagjai a forradalom kezdetén csak képviselők voltak, maga a klub valamiféle törvény-előkészítő és politikai egyeztető szerepet játszott, ahol ugyan a nemzet képviselői ültek össze, de nem ebben a minőségükben, hanem mint felvilágosult állampolgárok (különben a klub a törvényhozás vetélytársa lett volna: ez elképzelhetetlen volt tagjai számára). A későbbi cél az emberi jogok védelme volt és a nép felvilágosítása a jogairól (ez együtt járt a klub kinyitásával a közvélemény előtt, de igen magas díjhoz kötve tagságot), lassan ez a szerep lehetőséget adott a jakobinus képviselőknek, hogy a törvényhozás aktusait alávessék a „népakaratnak” a klubban, és vice versa valamiféle „népi” igazolást nyújtott a jakobinus képviselőknek. A feuillantinusokkal való szakítás után (amely abban is döntő szerepet játszott, hogy a klub derékhadát immár nem a képviselők adták, hanem az aktivisták: a kilépő képviselőket alig száz helyi klub követte, míg ötszáz vidéki társaság maradt jakobinus) egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a klub nyomásgyakorlási eszköz a törvényhozásra, sőt először talán a király szökése idején a törvényhozás helyettesítője szerep kezdett körvonalazódni: belül és kívül is az intézményeken, egyszerre javaslattevő és nyomásgyakorló hely, emellett mozgósító jelszavak kiadója a népek. A klubok a forradalomban angol mintára jöttek létre, de míg Angliában a befolyásolás útja „felülről lefelé”, azaz a parlamenttől a klubok felé vezetett, addig Franciaországban éppen ellenkezőleg (Bentham jegyezte meg, hogy Angliában a parlament szolgált modellül a népek, Franciaországban pedig éppen fordítva: más kérdés, hogy a franciák ezt alapvetően helyesnek tartották). Nem kétséges, hogy lassan a fenti helyzet logikájává is válik a jakobinus diskurzusnak: ha a klub a „nép hangja”, akkor ellenfelei „a nép ellenségei”, mint ahogy az sem, hogy ennek a dichotómiának a kialakulása akkor játszódott le, amikor a „girondiak” még jakobinusok voltak (a jakobinus diskurzusról a liberális alapmű: Jaume, 1989; lásd még: Baczko, 2008).

26 Boutier-Boutry, 1992.

27 A *Cercle social* 1791 nyarán hasonlóképpen bezáratták (elsősorban a republikánus propagandája miatt), mint a Cordelier klubot, utóbbival szemben azonban a társaság nem alakult újjá, hanem tagjai beléptek a jakobinus klubba, maga a Cercle pedig a girondi csoport igen nagy befolyással rendelkező kiadványává alakult, a csoport hatékony propagandagepezetével.

gyakorlatra való visszahatása (például a papoktól követelt esküről senki sem gondolta, hogy igazán radikális rendelkezés, mégis a forradalom belső polgárháborújának egyik legfontosabb előidézője lett). Mindez nemcsak a politikai harcokban lett hasznos fegyver, hanem létrehozott egy politikai kultúrát is, amely a szubjektivitása révén tolta a radikalizáció felé, és lökte túl és túl a határokon a résztvevőket, akik egyre kevésbé voltak képesek domesztikálni ezeket a folyamatokat.²⁸ A „Gironde” ügyesen használta mindezt (ahogy mint láthattuk, a népi mozgalmat is), de ha valahol, akkor ebben érhető igazán tetten a kortársak és az utókor szemében is védjegyükké váló politikai lezserség és felelőtlenség – olyan tűzzel játszottak, ami őket is megégette.

A Gironde tündöklése

A „Gironde” használta a népi elégedetlenséget (nem is sikertelenül, a jakobinusok 1791 novemberében Pétion révén súlyos vereséget mértek La Fayette-re a párizsi polgármester-választáson, de számos városban is jakobinus előretörés történt: ez fontos szerepet játszott a későbbi válságokban), de egyben fel is ajánlotta magát a hatalom (az udvar) számára, mint amely féken tudja tartani mindezt. Mert volt még valaki, aki nem akarta játszani az alkotmányos monarchia játékát: mint köztudott, maga a király.

Ennek a bizzar együttállásnak lett az eredménye a girondi kormány (1792 februárjától), majd a háború (áprilistól) is. A háború kérdése a girondi historiográfiának egyik központi eleme,²⁹ erre vissza is fogunk még térni, itt most csak bizonyos megfontolásokat említünk. Egyrészt 1791 végére nyilvánvalóvá vált, hogy az emigránsok, a királyság (de legalábbis maga XVI. Lajos személye és környezete, ha nem is feltétlenül az intézmény) és a háború problémája összefüggött egymással. Kétségtelen tény volt: a király testvérei voltak az emigránsok vezérei, a támogató nemese az *ancien régime* hatalomgyakorlásának a hívei, akik hadsereget hoztak létre, és külföldi segítséget kerestek az alkotmányos rendszer megdöntésére – nem volt teljesen légből kapott a belső és a külső ellenségek felvázolása révén mindezt valamiféle polgárháborúként is láttatni, ahogy elsősorban Brissot (akinek ez volt a nagy pillanata a forradalom történetében) tette.

Az ügyben vívott Brissot–Robespierre-csörte története közismert, mint ahogy az is, hogy előbbi nemcsak a törvényhozás (a Feuillantinus klub La Fayette mögötti tábora támogatta a háborút, az alkotmányos monarchisták kisebbsége, éppen a rendszert féltve, nem), hanem a jakobinusok nagy részét is maga mellé állította. Robespierre (a szélsőbaloldallal, mindenekelőtt Marat-val) egyedül maradt, azaz érvelvén, hogy a háború vagy valamiféle katonai diktatúrához fog vezetni (La Fayette egy ponton meg is kísérelte ezt), vagy visszarendeződéshez, azaz az ellenforradalomhoz (ez volt a király terve). Brissot nemcsak „forradalmi messianiz-

²⁸ Burstin, 2013.

²⁹ Furet, 1991.

mussal”, a „szabadság keresztes hadjáratával” érvelt, hanem azzal is, hogy a forradalom importja szükséges otthoni győzelméhez is (azaz általa meg lehet fosztani a belső ellenséget a forrásaitól), sőt számára „tizenkét évszázad szolgaság” után a háború szükségesnek értékelődött a megtisztuláshoz, egy új nép létrehozásához (ahogy Amerikában is történt), hiszen a háború „megszünteti az egoizmust” és erősíti a nemzet egységét, azaz egyszerre növeli a nép tudatosságát és engedelmisségét. Robespierre válasza közismert a „fegyveres misszionáriusokról”, de az is, hogy utóbbi kérdésben éppen ellenkezőleg vélekedett: számára a hatalommal szembeni bizalmatlanság a nép jogainak garanciája volt. Mindenesetre a történelmi emlékezetben a francia forradalmi nép „patrióta militarizálása” a jakobinusokhoz kötődött (főleg Danton alakjához), miközben a jelenség igazi előidézői a „girondiak” voltak, akiknek (az állami propaganda révén is) soha el nem múló szerepük volt a francia társadalom militarizálásában 1792 tavaszától.

Az is tény, hogy mindebben a „Gironde” politikai számításai igen nagy szerepet játszottak: nehezen vitatható, hogy a háború révén akartak újabb lendületet adni a forradalomnak, mint ahogy az is, hogy mindez a politikai ambíciójukat is szolgálta. Itt ismét a Gironde ellen bízvást felhozható vádpontnál vagyunk: a politikai felelőtlenségnél, az ambíciók és a gyakorlati cselekvőképeség ellentmondásánál.

Hiszen: Brissot és társai hittek-e abban, hogy az emigránsok külföldi udvarok általi támogatása valóban folyamatos arculcsapása lett volna-e a forradalomnak? Minden bizonnyal. Fel akarták-e mindezt használni a belső ellenforradalom elleni fellépésre? Mindenképpen. A háború a saját hatalmi ambíciójukat is szolgálta? Ez nehezen lenne tagadható. Volt-e alapos machiavellizmus abban, hogy a velük éppen ellentétes célokat képviselő királlyal egyetértésben indították meg a háborút? Nem is kevés. Számításaik között szerepet játszott-e, hogy mindez elvezethet akár a köztársasághoz is (azaz ami a társaságok nevelőmunkája révén és a király szökése alkalmával nem sikerült, most sikerülhet a háború alatt a király hazaárulásának egyértelművé válásával)? Talán-talán. És végül: képesek voltak-e kormányozni az elsősorban általuk háborúba sodort országot? Aligha.

Új lendületet adni a forradalomnak tehát, de ez a lendület egyben a „Gironde” hatalmi ambícióinak is a szolgálatában állt: az azonban már igencsak kérdéses, hogy a „Gironde” számára a forradalom logikus folytatása egészen egyértelműen a királyság bukása, valamint a köztársaság lett volna.

A Gironde-dal szembeni legfontosabb vádpont kormányzási képességük teljes hiánya volt (kiegészülve az ennek ellentmondó elég terebélyes politikai ambícióikkal). És bizony a tények ezt erősen alátámasztani látszanak: úgy vitték háborúba az országot, hogy a hadsereg nemesi származású tisztjei már vagy emigráltak (a tisztek több mint harmada), vagy nem voltak hajlandók sem megtámadni az ellenséget, sem hatékonyan védekezni. A nép nagy része árulást kiáltott és ebben aligha tévedett (a királynő egyenesen eljuttatta a francia haditerveket az ellenségnek), de mindez azt is jelentette, hogy a kormány képtelen volt kézben tartani az eseményeket.³⁰

30 Vovelle, 1999; Furet, 2011.

A belpolitikát illetően még inkább ez volt a helyzet: újra megjelentek a szokásos élelmezési gondok, de most nem a hiány, hanem az infláció okozta nagyon magas árak miatt (a nemesfém livre is esett a nemzetközi piacokon, az assignata 1792 júniusában már csak eredeti értékének 57 százalékát érte), a gyarmati problémák következtében pedig cukorhiány is jelentkezett. Már az 1792-es év elejétől újra (néhol erőszakba torkolló) megmozdulások történtek a falvakban és a városokban is az élelmiszerhiány és a drágulás miatt, új színezetet kapott a mozgalom, amelynek nagy jövője lesz: „taxation”, azaz szabott árat követeltek (természetesen a régi árszinten), amelyet néhol erőszakkal is rákényszerítettek a termelőkre és a kereskedőkre (ez lesz később a híres „maximum”). Azaz megjelentek a *sans-culotte*-ok, akik elsősorban az élelmezési gondokért és az elszabadult árakért a gazdasági liberalizmust hibáztatták, melyet, szintén nem alaptalanul, a „Gironde”-hoz kötöttek (túl a „spekulánsokon” és a „rejtegetőkön” – egyébként nem kétséges, hogy a termelők egy része valóban bizalmatlan volt az assignatákkal szemben, sokan még magasabb árakra számítva visszatartották a termés egy részét, azaz mindez nem „összeesküvés-elmélet” volt csupán).

A konfliktus eredeténél vagyunk, mely nagy részben a „Gironde” bukását fogja okozni: nem véletlen, hogy utóbbiak érezték is a rájuk és az általuk vallott társadalmi rendre leselkedő veszélyt. Újra a népi társaságokhoz fordultak, melyek szervezése kormányra kerülésük után nagy lendületet kapott: regionális kongresszusokat is hoztak létre a társaságok számára a kormány politikájának vidéki népszerűsítésére (egyértelműen Párizsból, Roland belügyminisztériumának szervezésében).³¹ Ezek témái egyrészt a párizsi jakobinus klubból érkeztek (háború, patriotizmus, az ellenforradalom leleplezése, emigránsok és így tovább), másrészt azonban megjelent már a társadalmi és közrend, illetve a tulajdon és a gazdasági liberalizmus védelme az élelmiszer-lázadásokkal szemben, azaz a kongresszusok a vidéki burzsoázia félelmeit is kifejezték a népi mozgalom ellenében, de azt is, hogy lassan egyértelművé vált: a „Gironde” immár a rend pártja.³²

Annál meglepőbb volt, hogy amikor a (továbbra is az „annál jobb, minél rosszabb” politikáját játszó, azaz a vétóival magát a honvédelmet is akadályozó) király és környezete leváltotta a girondi kormányt, utóbbi hívei népfelkeléssel akarták rávenni döntése visszavonására. Az 1792. június 20-i (kis túlzással) felkelés színterében játszott „girondi” szerep (főleg Vergniaud-é) ma már nem kétséges,³³ ép-

31 Ennek közvetlen politikai céljai egyértelműek voltak, Roland révén a „Gironde” talán az első igazi, modern propagandakampányt folytatta le 1792 tavaszán, erősen hozzájárulva egyébként a jakobinus klub vidéki terjedéséhez is. Azonban a társaságok fennkölt céljai sem tűntek el nyomtalanul (főleg Lathenas révén), azaz a „nép forradalmi nevelése”, az alkotmány nagy elveinek propagálása a nép körében újságok, illetve a klub, a minisztérium vagy a törvényhozás biztosai révén. Ezek elnevezése („missionnaires patriotes”, „apôtres de la Liberté”, „messagers des Lumières”) is jelzi, hogy nem volt olyan nagy különbség a Gironde és a Hegypárt között abban a kérdésben, hogy a szabadság társadalmának eljövételéhez a nép forradalmi nevelésére van szükség (és hogy ebben az államnak kiemelkedő szerepet kell játszani).

32 Duport–Dorigny–Guilhaumou–Wartelle, 1986.

33 Dorigny, 1985.

pen a kissé tragikomédiába fulladó nap története³⁴ mutatta meg a girondi politika teljes következetlenségét. A király ugyan még megalázottabban került ki az eseményekből, de először (és utoljára) nemet mondott a párizsi népfelkelésre (azaz nem vonta vissza a vétőit) – alighanem éppen akkor viselkedett bátran, amikor nem kellett volna. De megfosztotta a girondiakat 1792 tavasza óta vezetett politikájuk értelmétől, azaz a kompromisszum keresésétől az udvar és a dolgok menetével (a háború vezetése, az élelmezési kérdés, a passzívak kizárása a politikai jogokból és a Nemzetőrségből) egyre elégedetlenebb népi mozgalom között. A girondiak a népmozgalmat továbbra is inkább az udvarral való (és az ellenforradalom elleni) nyomásgyakorlásra akarták felhasználni, távolról sem a monarchia megdöntésére és a törvényhozás feloszlatására.

A „Gironde” másodszorra rettent meg (a király szökése utáni népmozgalom után) attól, hogy a köztársaságot népi felkelés hozza el, ez arra utalt, hogy jóval többről és sokkal fontosabb problémáról volt szó, mint a Gironde „politikai állhatatlanságáról”: a népi mozgalom szerepéről a forradalomban és a girondiaknak ehhez való viszonyáról. Az alapmintázat alig változott 1789-hez képest: az az élcsapat került a forradalom élére, amely hajlandó volt megfizetni a népi támogatás politikai és szociális árát (vagy legalábbis sikerrel volt képes ilyesmit elhíttetni magáról). De 1792 nyarára megszületett a „nép”, nem mint osztály, hanem mint maga a forradalom által alkotott „társadalmi-politikai” szövetség a forradalmi elit és (elsősorban) a városi alsóbb osztályok között. A népi mozgalom sok tekintetben (ha természetesen nem is teljesen) autonóm szereplőjévé vált a forradalmi folyamatnak, a politikai hegemoniáért való küzdelemben pedig elsőrangú fontosságú kérdéssé vált a néphez való viszony. És a „Gironde” lassan a „nép táborából” átkerült a másik táborba: ez eddig sem ígért egyik csoportnak sem jót a forradalom történetében.³⁵ A Gironde sem lesz ez alól kivétel.

Sokáig, ahogy láthattuk, inkább a girondiak látszottak akár népfelkelés révén is elősegíteni a király bukását, és a jakobinusok balszárnya volt óvatosabb, július közepére megfordult a dolog, noha utóbbiak sem igen akartak sokáig fegyveres *sans-culotte* felkelést (a „girondiak” pedig igen kevésbé dicsőséges tárgyalásokba kezdtek a színpalak mögött az udvarral: ezek sikertelenek maradtak, de jól mutatták, hogy a „Gironde” már inkább választotta volna a királyt, mint a királyság bukását egy népfelkelés révén). A korban inkább royalista összeesküvéstől tartott mindenki, vidéken egyre fenyegetőbb királypárti felkelések törtek ki, nyilvánvalónak látszott, hogy a háborús vereség elsöpörheti az egész forradalmat. A royalisták távolról sem voltak fegyver nélküliek belföldön sem: mellettük állt Lafayette és a párizsi nemzetőrség egy része (a nyugati gazdag szekciók), a megyék többsége is felháborítónak tartotta a király személyének a júniusi események alkalmával való megsértését, egyszerűen tulajdonképpen minden adott volt az ellenforradalmi fordulathoz. Majd pár hét alatt az ellenforradalmi veszélyből a királyság bukása lett,

34 A mintegy 10 ezer főnyi népi tömeg bevonult a Tuileriákban a király lakosztályába, némi hangoskodás után (ekkor zajlott le a híres jelenet, amikor az erkélyen a király a nép egészségére ivott), végül Pétion meggyőzte az embereket, hogy menjenek haza, noha egyetlen követelésük sem teljesült.

35 Burstín, 2013.

Európa legrégebbi monarchiájának vége. Megint a nép mentette meg a helyzetet, mint a forradalom felfelé ívelő szakaszában mindig, kevésbé spontán felkelés, mint a szekciók komoly szervezeti háttere révén (amit a jakobinusok baloldala a háttérből legalábbis erősen „orientált”).

A „Gironde” noha nemcsak kimaradt a „második forradalomból” (az augusztus 10-i népfelkelésből), hanem ellenezte magát a felkelést is (és még ezt követően is tett kísérleteket a királyság megmentésére), paradox módon erősebb hatalmi helyzetben találta magát, mint valaha. Az új ideiglenes kormány ismét girondiakból állt (a népi mozgalom domesztikálására és megnyugtatóására melléjük Danton is bekerült, igazságügy-miniszterként), a szeptemberi választásokon minden fontos és kevésbé fontos képviselőjük mandátumhoz jutott az új törvényhozásban, a Konventben,³⁶ amelynek legfontosabb posztjait girondiak töltötték be.³⁷

A nép természetesen nem volt ilyen felhőtlen: egyrészt a Tuileriák ostroma némiképpen elleplezte a tényt, hogy a célpont nemcsak a monarchia volt, hanem a királyt pozíciójában tartó törvényhozás is: a nép – illetve egy része, a párizsi szekciók – valóban visszavette a szuverenitását a képviselőitől, majd aztán nagylelkűen visszaadta nekik, de ez a dolgon nem sokat változtatott. Másrészt a párizsi Községtanács (ugyanezen szekciók részvételével, a későbbi hegypártiak – mindenképp előtte éppen Robespierre – domináló szerepével) nyílt ellensúlyt képezett a törvényhozással szemben, noha az utóbbi problémát végül „megoldotta”, hogy ezek a hegypártiak párizsi Konvent-képviselők lettek,³⁸ de a párizsi Kommün továbbra is fenyegető maradt. Harmadrészt az augusztus 10-i, majd még inkább a szeptember eleji események (a hírhedt börtönmészárlások)³⁹ teljesen eltérő

36 A Konvent-választásokon a (későbbi) girondi és hegypárti képviselők is „jakobinus” cégér alatt indultak, és nyertek többnyire mandátumot. A rendkívül alacsony, 10 százalék körüli részvételi arányok oda vezettek, hogy valamiféle egyensúly alakult ki: legtöbbször régi, a „patrióta” Alkotmányozó vagy Törvényhozó Nemzetgyűlésben már szerepet játszó képviselőt választottak meg, kiegészítve a helyi klubok, népi társaságok, önkormányzati képviselők szintén patrióta reprezentánsaival. Azaz a választásokon még alig látszottak az elkövetkezendő idők gyilkos politikai harcai. A Konvent politikai számarányaira (azaz a három csoport, a Gironde, a „Síkság” és a Hegypárt képviselőinek megoszlására) még részletesen visszatérünk.

37 Bouloiseau, 1972; illetve Dupuy, 2005.

38 A Konvent-választások utáni fentebb leírt egyensúly mindenhol jellemző volt – kivéve Párizsban, ahol döntően a „Hegypárt” jelöltjei (Robespierre, Danton, Saint-Just, Couthon, Marat, Billaud-Varenne, Collot d’Herbois, Desmoulins stb.) jutottak mandátumhoz. Ez állandó zsarolási potenciált jelentett nekik a Konventben (kiegészítve a Kommün nyomásával, a Konvent karzatával, az állandóan fenyegető népfelkelésekkel, a radikális sajtóval), valamint olyan kép kialakítását, hogy „a párizsi nép mellettük áll”. A radikális sajtó (elsősorban Marat és Hébert lapja) ugyanazt a magatartást tanúsította a Gironde-dal szemben, mint utóbbiak 1791–1792-ben az alkotmányos monarchistákkal.

39 A szeptemberi események egyik olvasata közismert: az igen kétes elemekből álló párizsi „csöcselék” preventív tisztogatásáról volt szó, a háborúba menet előtt a hátszárak biztosításáról az ellenforradalmárokkal való leszámolás révén. Sophie Wahnich (Wahnich, 2003) leírását jóval gyümölcsözőbbnek tartjuk, eszerint a börtönmészárlás inkább utólagos bosszú volt a Tuileriák ostromában elesettekért, akiknek a gyilkosait a törvényhozás nem volt hajlandó megbüntetni. A fájdalom, a harag felindulását, a bosszú követelését a nép a törvényhozás elé vitte, ahol a képviselőinek kellett volna lefordítani a nép hangját a törvények nyelvére. Ha a bűnösöket megbüntetik, akkor a nép szuverén, tagjai egyenlők, a demokratikus elvek érvényre jutottak, az igazság helyreállt: az új rendszer alapítása megtörtént. Ha nem: oda az igazság. A szuverén nép szemben azokkal, akik nem respektálták a szuverenitását: a bosszú nem valami archaikus, ősi (ősibb, mint az állami büntetőjog) dolog itt, inkább az igazságszolgáltatás egy másik formája,

megítélése⁴⁰ véglegesen a Hegypárt mellé állította a párizsi szekciók nagy részét, ami a girondiakból egyre fokozódó félelmet és gyűlöletet váltott ki a *sans-culotte* szekciók iránt, amelyek mindezt hasonló érzelmekkel viszonyozták.

A Konvent megalakulása után talán valóban volt egy kegyelmi pillanat, amikor nem lett volna lehetetlen valamiféle „republikánus egységfront” létrehozása, ha nem is Brissot és Robespierre közvetlen hívei között, de a girondi kormány mögötti szélesebb koalícióban (ezt szorgalmazta nemcsak Danton, de a „Síkság” olyan alakjai is, mint Barère, Cambon vagy Carnot). A Konventbe bekerült friss képviselők riadtan vették szemügyre az egyre elfajuló éles szembenállást a Gironde és a Hegypárt között. Az ellenségeskedést bizonyára inkább a Gironde képviselői kezdték,⁴¹ de ennek a későbbi események szempontjából talán már nincs igazi jelentősége, fontosabb volt a teljes bizalomvesztés a két csoport között és az egyre élesebb hatalmi harc. A girondiak Robespierre-t és társait (főleg Dantont és Marat-t) „az anarchia révén a diktatúrára törő”, azaz a nép legrosszabb elemeivel szövetséget kötő „triumvireknek” tartották; míg utóbbiak a Gironde-ot titkos royalizmussal, a gazdagok egoizmusával, azaz ellenforradalmisággal vádolták. A girondiak meg voltak győződve arról, hogy a jakobinusok és a Kommün a törvényes rendet fenyegették, mely meggyőződés és egyre inkább a félelem még inkább a „rend pártja” szerep felé lökte őket, a meggyőződéshez, hogy ellenük csak a törvények uralma védheti meg őket: a népfelkelések, a forradalom vége. Már nemcsak a szeptemberi mészárlásokat tartották törvénytelennek, hanem kimondva-kimondatlanul, de egyre inkább kimondva az augusztus 10-i népfelkelést is.⁴²

Aligha volt ez őszintétlen reakció a részükről, jellemzően Pétion (Robespierre legrégebbi harcostársa még az Alkotmányozó Nemzetgyűlés idejéből, ahol ketten alkották a „demokrata frakciót”, de Pétion támogatta a júniusi, sőt az augusztusi népfelkelést is mint Párizs polgármestere) és Manuel (a demokrata Nemzetörtség parancsnoka, aki komoly szerepet játszott augusztus 10. sikerében) is a girondiak oldalára állt át. Mindenesetre, ahogy az augusztusi népfelkelés kapcsán, úgy a szeptemberi eseményeket illetően is a Gironde a másik oldalra került a „párizsi néppel” (vagy legalábbis annak „politikai testével”, a szekciókkal és a Kommünnel) szem-

egy másik társadalmi felállásban: a szuverén nép identifikációs aktusa, a nép becsületének helyreállítása. Ugyanakkor a kortársak is elismerték, hogy maga a nép cselekedett, a szörnyűség „augusztus tizedike embereinek” műve volt, nem a „csöcselék” gyilkolászása. Ami igazán érdekes volt, hogy mindenki elviselhetetlennek tartotta a dolgot, de a legtöbben (kezdetben még a girondiak is) egyben jogosnak, legitimnek is, nem egyszerű bűntettéről volt szó szemükben, hanem a szuverenitás (itt szörnyű formában megnyilvánuló) gyakorlásáról.

40 Dorigny, 1980b.

41 Ebben a támadássorozatban született meg a „Hegypárt” (*Montagne*) kifejezés is: kezdetben inkább pejoratív értelemben használták a Konventben a karzat legtetetjén ülő, elszigetelt képviselőkre. De lassan szimbolikusan is pozitív jelentést kapott, mint a „magaslat, ahonnan belátni a horizontot”, a „kiemelkedő pont, amely köré a nép gyűlekezik”, egyszóval politikai paradigmává vált (Guermazi, 2015).

42 A kontraszt aligha lehetne élesebb összevetve a Hegypárt véleményével, azaz Robespierre ezerszer idézett szavaival az augusztus 10-i felkelésről: „Mindezek a dolgok törvénytelenek voltak, éppoly törvénytelenek, mint maga a forradalom, törvénytelenek, mint a Bastille lerombolása és a trón megdöntése, éppoly törvénytelenek, mint maga a szabadság. (...) Polgártársak, forradalmat akartok forradalom nélkül?” (Gauchet, 1995. 162.)

ben. Ráadásul hegy párti ellenfeleikkel szembeni vádpontként hozták fel a szeptemberi mérszárlások „szervezését” (ebből egy szó sem volt igaz), amivel szinte a nép karjai közé lökték őket. Nem véletlen, hogy a népi felkelés ellentétes megítélése miatt zárták ki 1792 októberében Brissot-t és eszmetársait a jakobinus klubból. Hiszen a jakobinusok számára (nem is beszélve a *sans-culotte* szekcióról vagy a Kom-münről) immár két párt létezett csupán, a forradalom és az ellenforradalom pártja, ahol a girondiak egyre inkább gyanúsaknak, kétségtelen kétszínű politikájuk miatt a royalizmus titkos híveinek (és velük együtt a háború felelőseinek), de leginkább gát-lástalan törtetőkné számítottak, akik a nép ellenségeivel is hajlamosak a szövetsége-re. Nagyon finoman szólva is: mindkét fél megkérdőjelezte a másik jó szándékát és „patriotizmusát” (azaz az immár másképp értett forradalom melletti pozícióját).⁴³ És az egyre élesebb hatalmi harc egyre élesebb fegyvereket kívánt.

Szemben a „politikában járatlan, ártatlan újságíró és értelmiségi girondiak, és a profi hatalmi gépezet élén álló machiavelliánus jakobinusok” képpel (mely-nek felrajzolásában nagy történészek sem voltak ártatlanok Michelet-től Cochinin át Furet-ig), nem kétséges, hogy a Gironde ugyanazokat a fegyvereket forgatta, mint a Hegypárt: rágalmak, sajtóhadjáratok, a közvéleményben meglevő félel-mekre való rájátszás, és bizony hatalmi eszközök használata is az ellenfelekkel való leszámolásra.⁴⁴

Már szóltunk a *Cercle social* kiadóvállalatának (melyet, amikor kormányon voltak, a belügyminisztérium finanszírozott) fontos szerepéről a girondiak politikai kampányaiban, a jelenség augusztus 10. után új szintre lépett, az úgynevezett *Bureau de l'esprit publique* felállításával, Roland belügyminisztériuma keretei között, a szintén girondi Lathenas vezetésével, aki némi túlzással igazi sajtóbirodalmat ala-kított ki a Gironde támogatására. Ez a gépezet lefedett minden társadalmi réteget: a parasztoknak szóló *La Feuille villageoise*-től az inkább értelmiségi *Chronique du mois*-n és a *sans-culotte* rétegeket megcélzó *Sentinelle*-en át, az igazi politikai fegy-verként forgatott *Bulletin des Amis de la Vérité*-ig.⁴⁵ Utóbbi az immár valóban kohe-rens politikai csoportként viselkedő girondiak 1789-től induló üdvtörténetét nyúj-totta, elsődlegesen az aktuális politikai harcok fényében: azaz a girondiak (a „parti national”) mindig a szabadság oldalán álltak, a jakobinusok a forradalom kezdete óta veszélyes, vérszomjas demagógok voltak („parti des Maratistes”), vagy egyene-sen royalisták (Louvét elhíresült pamfletjének címével: *Maximilien Robespierre et ses royalistes*). A Hegypárt elleni durva hazugságokra, a forradalom történetét meg-hamisító visszavetítésekre épülő sajtóhadjáratok⁴⁶ kiegészültek a néhol egészen el-vadult kormánypropagandával.

43 Pertué, 1985.

44 Gallinella, 2022. 424.

45 Dorigny, 1985.

46 Nyilvánvaló, hogy a másik oldal sem bánt kesztyűs kézzel ellenfeleivel, még a „jó Camille” (Desmoulins) is *Histoire des Brissotins* című pamfletjében az ország 20-30 részre való felosztásának tervével, royalizmussal, az Orléans-ház trónra ültetésének óhajlásával vádolta „a Pitt zsoldjában álló” girondiakat, de hasonló hang-nemben írt Marat vagy Hébert lapja is. A Marat által a girondiakra aggatott kifejezés, az „hommes d'Etat” („államférfiak”) aligha pozitív jelző volt: a néppel való végtelen szembenállásukra utalt. Ezek a párizsi, nem túl nagy példányszámú lapok (a Hegypárt hivatalos lapjának, a *Journal de la Montagne*-nak alig 5500 elő-

Többé-kevésbé bizonyosak lehetünk abban, hogy mindkét fél tisztában volt azzal, hogy a vádjai abszurdak, vagy legalábbis rosszindulatú túlzások és csúsztatások voltak, de ez persze nem akadályozta meg, hogy a hatalmi harc keretében minden probléma jó apropó legyen arra, hogy a két csoport egymás torkának ugorjon. És probléma volt elég: az immár köztársasági Franciaország (defenzív) háborúban állt szinte minden szomszédjával, az ellenforradalmi veszély sem múlt el nyomtalanul, ahogy a belső (városi és paraszti) népmozgalmak sem. A legkevesebb, amit állíthattunk, hogy a kormányrúdnál lévő Gironde igen kevésbé állt a helyzet magaslatán.

A háborút illetően az összkép kevésbé kétértelmű a Gironde-ról: az első kormányzásuk teljesítményéről már szóltunk, 1792 őszén pedig Roland és Brissot egyenesen a menekülést javasolták, azaz a kormány evakuálását Párizsból. Nagyon nehéz lenne kétségbe vonni a történészek szinte egybehangzó ítéletét: a Gironde akarta a háborút, de nem akarta a hozzá szükséges eszközöket.⁴⁷ A helyzetet Danton mentette meg, akinek talán ez volt a nagy pillanata, mely révén legenda lett, bármilyen (nagyon eufemisztikusan szólva) kételyek is merültek fel személyes integritásával kapcsolatban: megtalálta a megfelelő szavakat („bátorság, bátorság, bátorság”) és tetteket. Mindez nemcsak teljes mozgósítással járt együtt, valamiféle rendkívüli állapottal, a „gyanúsak” letartóztatásával, rekvirálásokkal, házkutatásokkal, hanem először merült fel valamiféle állami árszabályozás igénye is.

Valmy és a katonai győzelmek megnyugtatták a kedélyeket, a Gironde megnyerte az első csatát a Konventben a gazdasági liberalizmus védelmében (decemberre felszámolták a fenti rendkívüli intézkedéseket), a Kommün befolyását sikerült csökkenteni (elsősorban a szeptemberi mézárásokban játszott legalábbis kétarcú szerepe igen sokat ártott a megítélésének), a novemberi párizsi önkormányzati választásokon a girondi Chambon több mint magabiztosan győzte le a jakobinus Lulier-t, a Síkság pedig megbízhatóan állt a girondi kormány mögött. De ez csak átmeneti megnyugvás volt.

A kormányzás másik nagy kudarca a városok élelmezésének kérdése és vele összefüggésben az assignaták ügye volt. Ha a háború elsősorban Brissot személyéhez kötődött, akkor az assignaták féktelen nyomtatása, azaz az elszabaduló infláció a girondi pénzügyminiszterhez, Clavière-hez.⁴⁸ A háború gyorsította fel a harmadik rendben amúgy is jelen lévő törésvonalak mentén a szakadást: a tulaj-

fizetője volt az egész országban) nem tudták ellensúlyozni a girondi gépezetet, főleg vidéken, ahol a legtöbb nagyváros (Bordeaux, Lyon, Marseille, Avignon, Rouen, Caen, Grenoble, Toulouse stb.) többnyire egyetlen lapja a Gironde oldalán állt. A legolvasottabb lap, a *Révolutions de Paris* és a hivatalos kiadvány, a főleg a Konvent üléseiről beszámoló *Le Moniteur* is inkább a girondiakkal szimpatizált (Gough, 1995).

47 Bouloiseau, 1972; Vovelle, 1999; Dupuy, 2005; Furet, 2011.

48 Sőt, az assignaták rendszere a kezdetektől a girondiak határozott támogatását élvezte (noha bevezetésük idején még igen távol voltak az országos ügyektől), miközben komoly súlyú ellenzői (Talleyrand, Necker, Dupont) voltak. Őszintén szólva, a dolognak jóval rosszabb a későbbi megítélése, mint amit a valóság indokolta: az assignaták nagyban hozzájárultak az államcsőd elkerüléséhez, a pénzhiány mérsékléséhez és a gazdaság beindításához. Nem is beszélve politikai jelentőségükről: olyan tulajdoni átrendeződést tettek lehetővé, amely széles társadalmi rétegeket állított a forradalom mellé, így nagyban elősegítették, hogy a későbbi társadalmi restauráció lehetetlenné vált. A korabeli körülmények között „igazi papírpénzzé” való átalakulása is nehezen lett volna megakadályozható, azaz a girondiakat ez ügyben nem érheti nagyobb kritika. Az elszabaduló inflálódásuk már más kérdés, abban elsősorban Clavière-nek volt döntő felelőssége.

donos burzsoáziát megkímélendő, a háborút két módon finanszírozták, egyrészt az „ellenforradalom adóztatása” (azaz az emigránsok tulajdonának államosítása, majd elárverezése), másrészt az infláció révén. Utóbbi következménye a nagyvárosok (főleg Párizs) népének súlyos helyzete, éhezése lett: a nép nem sokat értett az inflációból (azaz nem látta a valós okát: az árak azért emelkedtek, mert rengeteg papírpénz volt forgalomban), ehelyett a harácsolókat, a spekulánsokat, a rejtegetőket, az „ellenforradalmat” tartották felelősnek a helyzetért, de egyre inkább azt a kormányt is, amely a gazdasági liberalizmus nevében nem volt hajlandó beavatkozni az árak mérséklése érdekében. A Gironde immár nemcsak a rend pártja volt, hanem egyre inkább a tulajdonosoké, „a pénz arisztokráciájé” (ahogy egyre fenygetőbbben hangzott a *sans-culotte* szekciókból), a gazdasági liberalizmusé.

Itt van lehetőségünk két kérdés körbejárására, melyek össze is függenek egymással. Az egyik a bevezetőben már említett közvélekedés, mely szerint a Gironde a gazdasági liberalizmus híve volt, míg a Hegypárt az állami beavatkozása (igény szerint: a „gazdasági totalitarizmusé”).⁴⁹ A valóság az, hogy a forradalom kezdetétől mindenki a fiziokraták híve volt a törvényhozásokban: a legfontosabb kérdés, a gabona szabad kereskedelme „forradalmi vívmány” volt.⁵⁰ Jellemzően a híreshírhedt Le Chapelier-féle törvény ellen, mely elvette a munkások kollektív szerveződési jogát a munkahelyeken, a jakobinusok baloldala sem emelt szót. Az élelmiszerellátás teljes piaci szabadságához való viszonyulás jellemzően a háborús helyzet váltakozásának ritmusára alakult: Valmy előtt a Konvent lehetőséget adott helyi rekvirálásokra és gabonaraktárak felállítására a legszegényebbek ellátása érdekében, majd a helyzet konszolidálódásával a törvényhozás többsége decemberben visszavonta ezeket az intézkedéseket (a vitában még Saint-Just is a gazdasági liberalizmus mellett érvelt). Majd 1793 tavaszán, amikor a hosszú háború Anglia belépésével ténykérdéssé és a katonai helyzet újra igen veszélyessé vált, nagy vita zajlott le Barbaroux és Philipeaux, azaz a Gironde és a Hegypárt között az első maximumtörvényről (végül megyénként ármaximumot fogadott el a Konvent többsége, mely ekkor már inkább az utóbbiak pártján állt). De ez nem elvi vita volt, hanem politikai-stratégiai: szükség van-e a népre a forradalom megmentéséhez?⁵¹ Jellemzően még a girondiak bukása után (június eleje) is hónapok teltek el, és egy újabb kvázi népfelkelésre is sor került, míg az immár hegypárti dominancia alatt álló Konvent beadta a derekát, azaz bevezette a „maximumtörvényeket”. Ezek lényegében a piaci árképzés végét jelentették az elsődleges szükségletekre (alapvetően igen koherens elképzelés volt, és a hírével ellentétben a céljait illetően igen sikeres), hangsúlyosan ideiglenes jelleggel. Az is igen beszédes, hogy az „irányított gazdaság” oldódása nem Thermidor után indult meg, hanem a katonai sikerek hatására

49 Dorigny, 1980a.

50 Illendő elkerülni a súlyos anakronizmusokat a „laissez-faire” vagy a „minimális államról”. A forradalmi burzsoáziára valamiféle mérsékelt liberalizmus volt jellemző, azaz szabad belső kereskedelem és munkaerőpiac, de állami beavatkozás az ipar támogatására és főleg kemény protekcionizmus.

51 A vidékre küldött Konvent-képviselő, Jeanbon Saint-André sokat idézett szavaival: „Vidéken a gazdagok gyűlölik a Forradalmat, a nép pedig kenyeret akar. Mindenképpen életben kell tartani a szegényeket, ha azt akarjátok, hogy segítsenek nektek véghez vinni a Forradalmat!” (Dupuy, 2005. 199.)

(azaz inkább „hadigazdaság” volt, és célja a népi támogatás biztosítása a forradalom védelmében). Egyszerűen a gazdasági liberalizmus ügyében nem ideológiai, hanem politikai-stratégiai ellentét állt fenn a két csoport között.

Mindez összefügg egy igen klasszikus kérdéssel: vajon a Gironde és a Hegypárt más „osztályokat” (vagy szelídebben: a burzsoázián belül más rétegeket) képviselt a forradalomban? A legklasszikusabb ortodox marxista választ, hogy a Gironde a „nagyburzsoázia”, a Hegypárt a „kis- és középburzsoázia” csoportjait képviselte volna, ma már nemigen vallja senki, a dolog annyira ellentmondott a történelmi tényeknek. A Gironde sosem volt a nagyburzsoázia „pártja”: nemcsak politikai vezetésében, hanem társadalmi összetételében sem. Mindkét csoportot középburzsoák alkották, akik hasonló arányban vettek részt egyébként a közjavak vásárlásában is (azaz közvetlenül is kötődtek a forradalmi tulajdonátruházáshoz). Ennél jóval árnyaltabb változatban inkább „tonalité de classe”-ról van szó, azaz a girondiak inkább a burzsoázia érdekeit helyezték előtérbe, míg a hegypártiak inkább a népet. Nyilvánvalóan volt ilyen különbség a két csoport társadalmi-politikai attitűdjeiben, de már a gazdasági liberalizmusról szóló vitákban is láthattuk, hogy ez kevésbé „osztályharcos”, mint inkább politikai-stratégiai megfontolásokon alapult.

A girondiak másik nagy problémája maga Párizs volt. Mint láthattuk, a Gironde eredendően leginkább párizsi jelenség volt, egészen 1792 júniusáig maga is a párizsi népre támaszkodott politikai céljai elérése érdekében. Arról is szóltunk már, hogy a nagy törést ebben a kapcsolatban az augusztusi és szeptemberi népmozgalmak jelentették, de még ekkor sem adta fel a Gironde a fővárosért folytatott harcot, hiszen nagyon is voltak mérsékeltek a szekciókban is (sőt, a harmaduk egyenesen a mérsékeltek irányítása alatt állt), a Konventbe a girondiak is juttattak be képviselőket Párizsból, melynek a polgármesterét is ők adták.⁵² A gondot leginkább a girondiak Párizs népének való politikai ajánlata jelentette: egyszerre propagálták a „nép éberségét” (a lapjuk neve, a *Sentinelles*, „Őrszem” is erre utalt: említettük már, hogy mindkét csoport minden eszközt felhasznált, és a „gyanúsak” kutatása sem jakobinus találmány volt kizárólag), miközben a Konvent sérthetlenségét is. Mindez nehezen volt érthető a nép számára, de fontosabb volt, hogy az utóbbiak igen kevésbé voltak fogékonyak a Gironde harcok Kommün-ellenességére éppúgy, mint a gazdasági liberalizmus mindenféle korlátjának ellenzésére. De talán nem is ez számított igazán, hanem az, hogy a girondiak a legfontosabbat nem tudták megadni a népi mozgalomnak: a népi szuverenitás közvetlen gyakorlásának elfogadását. Ez volt az oka annak is, hogy szemben a Hegypárttal (mely legalábbis szavakban a népszuverenitás ilyenét gyakorlása hívének mutatkozott), nem volt, mert a fentiek miatt nem is lehetett, erős koordináció a Konvent és a szekciók mérsékeltjei között – amely együttműködés a másik oldalon a jakobinus klub (azaz „egy egységes párt”) révén ragyogóan létrejött.

A girondiak az év végére lassan „elengedték” Párizst (mindezt jól jelezte, hogy maga a *Sentinelles* is megszűnt), Párizs egyenlővé vált számukra az „anarchiával”, így a jakobinusok szabad kezet kaptak itt: egyre inkább kontrollálták és egysé-

⁵² Monnier, 1994; Soboul, 1989.

gesítették az igen szétszórt népi mozgalmat, a szekciókat (a vetélytársaik leginkább a „veszettek” voltak,⁵³ nem a Gironde), a városházát. És egyetlen politikai csoportnak sem számított jó előjelnek a forradalomban, ha nem tudta maga mögött a párizsi népet.

A Gironde immár a vidékben keresett támaszt a párizsi néppel szemben. A girondi Buzot javaslata, hogy a megyékből nemzetőr csapatokat hívjanak Párizsba a törvényhozás védelmére, elbukott a Konvent előtt még 1792 telén: vidéki nemzetőröket a forradalmi Párizs ellen?⁵⁴ Ez elképzelhetetlen volt a Konvent többsége számára is: jól mutatta mindez a Gironde éles Párizs-ellenességének a határait a Konventben is, ahol a többség egyre értetlenebbül hallgatta a Gironde szónokait, akik „nyolcvanharmadnyi” (83 megye volt akkoriban) befolyást követeltek Párizsnak az ország életébe: ez nyilvánvaló képtelenség volt. A törvényhozás nagy többségét erősen irritálta, hogy a Kommün veszélyeztette a Konvent integritását vagy szuverenitását, de megint más kérdés volt a párizsi népmozgalom elleni hadüzenet.

A Gironde a király perében is a vidékhez (azaz az ország közvéleményéhez) fordult volna: a javaslata szerint a Konvent döntéséről meg kellett volna kérdezni a népet egy referendum keretében. Robespierre és a Hegypárt nem volt érvek nélkül a javaslat ellen: a kérdésről szóló referendum igen veszélyes lehetett volna, nyilvánvalóan alkalmat adhatott a vidéki royalista propagandára, de akár polgárháborús veszéllyel is fenyegethetett. Jellemzően a Konvent többsége ebben a kérdésben sem állt a Gironde mögé.

Talán itt érdemes pár szót szólni (noha még vissza is térünk a kérdésre) a Gironde elleni legveszélyesebb vádpontról,⁵⁵ azaz a „föderalizmus” kérdéséről.⁵⁶ A köztársasággal kapcsolatban hasonló volt a korabeli álláspont, mint a demokráciával: úgy tartották, hogy csak kis kiterjedésű országokban lehetséges. Deklarálása az ország széteséséhez vezethet, ennek elkerülésére alkották meg az „egységéről és oszthatatlanságáról” szóló alapelvet, amellyel mindenki egyetértett: a girondiak sem kívánták soha az ország föderalizálását, de akár csak decentralizációját sem – éppen mert az egység alapelv volt, az ellenük szóló „föderalista” vádpont ellenforradalmisággal vádolta őket.

Alapvetően ezzel a kérdéssel is ugyanaz volt a helyzet, mint számos másik problémával: egyszerűen a két csoport gyilkos harcában kezdetben Robespierre tollán (később más hegyipártiak is csatlakoztak hozzá) a girondiak „diktatúra” vádjának a kifordítása, majd pandanja volt. Hiszen ha a Gironde meg akarja osztani a társadalmat (a „föderalizmus” elsősorban ezt jelentette: „frakciózást”, a végve-

53 Erről a bonyolult képletről: Monnier, 1995.

54 A szónok javaslata melletti indoklása is igen beszédes: „Ahonnan én jövök [Evreux], ott a törvényeket betartják, engedelmeskednek a hivataloknak, és befizetik az adókat. Itt [Párizsban] a törvényeket megszegik, az autoritások tekintélyét állandóan megkérdőjelezzik, és senki sem fizet adót.” (Biard, 2015. 62.)

55 Olyannyira így volt ez, hogy végül a girondiak perében a halálos ítéletük indoklása is azon alapult, hogy „le akarták rombolni a Köztársaság egységét és oszthatatlanságát”. Ezt a vádlottak is abszurditásként a legélesebben utasították vissza (majd a történészek elsöprő többsége is a Hegypárt propagandafogásának tartotta a dolgot). Érdekes, hogy mégis ez maradt meg az utókor számára a Gironde talán legismertebb karakterjegyének.

56 Cornu, 1991; Laval, 2015; Mathan, 2018.

szélyben a „nép megosztását”),⁵⁷ akkor annál inkább szükség van annak egyesítésére, azaz minél erősebb a „föderalizmus” veszélye, annál inkább szükség van erős központi hatalomra.

Miközben mindkét csoport tisztában volt azzal, hogy – főleg az augusztus 10. utáni legitimitációs válság körülményei között – a központi hatalom valamiféle megerősítése létszükséglet. Egyszerűen az 1791-es alkotmány diszfunkcionálisan működött a központi és a helyi adminisztráció viszonyrendszere tekintetében.⁵⁸ Ennek elsősorban az volt az oka, hogy az alkotmányozók igen bizalmatlanok voltak a monarcha kezében lévő végrehajtó hatalommal szemben, ezért a törvények végrehajtását szinte teljesen a helyi szintekre bízták (nem volt teljesen bizonyos, hogy a központi végrehajtó hatalom mindent megtesz a forradalmi törvények életbe lépése érdekében). A kormánynak egyetlen embere volt vidéken (a *procureur syndic*, illetve nagyobb településeken a *procureur général syndic*), aki felügyelte a törvények betartását. Ez nyilvánvalóan nem volt elégséges, különösen ott, ahol a különböző helyi szintek (a megyék és a városok) között gyakran ádáz harc dúlt, a „második forradalom” után pedig nem volt ritka, hogy a központi hatalom egyetlen helyben lévő embere nem is értett egyet a párizsi fejleményekkel. Azaz: a „centralizáció” igénye az elégtelen működésből fakadt, nem a „jakobinus ideológiából”, és ezzel a girondiak is egyetértettek.

A megoldás igen egyedi volt: a vidékre küldött Konvent-képviselők intézményében öltött testet, ami egészen példa nélküli jelenség volt, hiszen a „missziósok” (a biztosok) nem a végrehajtó hatalom, hanem a törvényhozás küldöttei voltak. Jóllehet igen széles jogosítványokkal rendelkeztek, de hangsúlyosan ideiglenes jelleggel küldték őket vidékre, és mindenki számára egyértelmű volt, hogy rendkívüli intézkedésnek tekintették, szóba sem került „állandósításuk” egy-egy megye vagy város életében. Rendkívül rossz hírük ellenére (ami elsősorban a Thermidor utáni propagandának köszönhető) nagy többségükben távolról sem voltak hataloméhes, vérszomjas, gyűlölt, korrupt, „terrorista prokonzulok”, jóval inkább realista patrióták, akik a központi kormányzat intézkedéseinek adtak testet vidéken, de nem csupán annak teljhatalmú képviselőiként, hanem inkább mint összekötő láncszemek a helyi adminisztráció és a Konvent között. Jellemzően utóbbi 426 tagja volt „misszióban” (sokan többször is), és ezeknek csupán a fele volt hegypárti, azaz maga a Konvent ítélte helyesnek az intézmény felállítását, nem csupán „a jakobinusok”. A girondiak sem elleneztek a biztosok rendszerét, legfeljebb a rendkívüli hatalommal való felruházásukat (ez csak feltételes volt: minden döntésükhöz kellett a Konvent jóváhagyása, hogy az véglegessé váljon) – de ez aligha jelenti, hogy a Gironde bármilyen értelemben is a „decentralizáció” híve lett volna.

Visszatérve a politikai csatározásokhoz, a „föderalizmus” vádjának gyakorlati alapját elsősorban a girondiak „Párizs-ellenes”, azaz a „fővárosi anarchiával”

57 Azaz a kérdés nem az ország egysége és oszthatatlansága volt, hanem az, hogy ki vezesse és hogyan: a politikai ellenfél, aki „a nép akaratát” máshogy látja, nemcsak ellenforradalmár lett, hanem egoista, anarchista, de „föderalista” is (szemben a patriótával). Mint már utaltunk rá: a Gironde ugyanolyan kevés erkölcsi skrupulussal használta ezt a nyelvezetet, mint a Hegypárt.

58 Biard, 2010, 2015.

szemben a vidékre támaszkodni kívánó politikai kísérletei jelentették – mindez igen gyenge alap volt, hiszen ebből még semmiféle föderalizmus, sem decentralizáció nem következett. Bár a girondiak követtek el ügyetlenségeket ez ügyben: a Párizsba vezényelni óhajtott vidéki nemzetőrök tervéről már szoltunk, de még szerencsétlenebb dolog volt javaslatuk a Konvent (a párizsi nép káros befolyása előli) elköltöztetéséről Bourges-ba. Egyébként nem volt éppen teljesen alap nélküli az érvelésük, mellyel a párizsi szekciókat vádolták „föderalizmussal” (azaz „frakciózással”), és indoklásuk szerint éppen ők akarták visszaállítani az ország egységét, hiszen a vidék a legkevésbé sem kért „Párizs türanniszából”. Még ez utóbbi is alighanem igaz volt (vagy legalábbis valószínűbb, mint a Hegypárt propagandája a „megosztó Gironde”-ről), de a Konvent elköltöztetésének terve megint csak súlyos túlzásnak tűnt a képviselők nagy részének.

A párizsi szekciók sorozatos petícióiból (és a Konventen belüli igen hűvös fogadtatásukból) leginkább az látszott, hogy igen kevés képviselő értette vagy akarta érteni a párizsi nép gondjait, élelmezési nehézségeit és a népszuverenitás közvetlen gyakorlására vonatkozó igényeit (az egész forradalom legfontosabb gyújtóanyaga éppen az volt, hogy ez a két kérdés összefüggött egymással). A lehető legkevesebben voltak azok, akik támogatták a szekciók egyre hangosabb követeléseit a Konvent „epurációjára” (azaz a girondiak kizárására), és akiket ne háborított volna fel alapvetően, hogy ezek a szekciók a Konvent szuverenitását és integritását kérdőjelezték meg, lényegében folyamatosan. Ezekben a kérdésekben a Gironde-nak egyértelmű többsége volt a törvényhozásban, de ettől igen különböző probléma volt a párizsi népmozgalom és a Kommün nyílt támadása.

Nem sok jót ígért az sem, hogy 1793 februárjában felállt a „radikális Kommün”, a girondi Chambon helyett a jakobinus Pache lett a polgármester (aki a miniszteri posztjáról lemondott Roland-t győzte le igen meggyőző fölénnnyel), a szekciók küldötteiből álló közgyűlés pedig immár az ultraforradalmár Chaumette és Hébert vezetése alatt állt. Ez a Kommün kétségtelenül autonóm volt, független a jakobinus klubtól is, de más szerepben volt, mint a „felkelő Kommün” 1792 augusztusa előestéjén. Nem a törvényhozás legitimitásának ellensége volt, hanem egyre inkább a törvényhozás egyik pártjának a szövetségese egy másik frakciója ellenében. Az 1793. február-márciusi népfelkelések⁵⁹ során pedig bizonyossá is tették, hogy képesek semlegesíteni és politikai irányba terelni a szociális követelésekkel előálló népi mozgalmat, marginalizálni a szélsőségeket (a „veszetteket”), azaz egyértelművé vált, hogy fontos szövetségesei lehetnek a Hegypártnak a Gironde elleni harcban.⁶⁰

⁵⁹ Viola, 1973.

⁶⁰ A nagy jakobinus stratégia abban állt, hogy a szociális követeléseket megfogalmazó mozgalmakat politikai akciókra kellett ösztönözni (Viola, 1980). Egyszerűen gyakran valóban nem volt elég kenyér Párizsban, és a nép pedig már nem a vak dühöngő tömeg volt (Rudé, 1982), a „forradalmi burzsoázia” négy éve hasznalta politikai céljaira, a forradalom motorjává tette. 1793 februárjában azonban sosem látott szociális aspektust kapott az elégedetlenség a harácsolók, a burzsoák, a tele hasúak, az inkompetens adminisztráció ellen: a nagy újdonság a népi mozgalom egyértelműen antiburzsoá jellege volt. A „forradalmi burzsoázia” érezte is a veszélyt, de egyelőre nem volt kész megfizetni a népi támogatás gazdasági-szociális árát, inkább politikai kifutást kívánt találni a társadalmi válságra: a Gironde ellen létrehozni a forradalmi egységet, a nép dühét

A Konvent többségét irritálta a párizsi népmozgalom, de – szemben a Gironde-dal – még taktikai-propaganda okokból sem tartotta volna azt róla, hogy az „ellenforradalmi” lenne. Sőt. Végül is lassan, 1793 késő tavaszára valamiféle közös álláspont kezdett kialakulni a Konvent képviselői között, hogy az igazi veszélyt a (belső és külső) ellenforradalom jelenti, nem Párizs. Ez volt az a felállás, amely a Gironde végzetét jelentette.

A Konvent

A fentebb leírt girondi propagandagépezet legfontosabb mondanivalója, főleg 1792 tele, azaz a *sans-culotte*-ok végleges „elengedése” után a Konvent és a Kom-mün (illetve a mögötte álló *sans-culotte* szekciók) szembeállítása volt, azaz a törvényes rendé (vagy egyszerűen csak a rendé) és az anarchiáé, vagy még inkább: a törvénytisztelő, racionális, felvilágosult polgárok és az irracionális, veszélyes, a társadalmi rendet fenyegető „csöcselék” harcának felvázolása, ahol utóbbit felelőtlen, diktatúrára törő demagógok (azaz a jakobinusok, a törvényhozásban pedig a Hegypárt) használták saját politikai céljaikra. Ez a politikai stratégia nem volt ostobaság, igen hatékonyan működött, hiszen a Konvent képviselőinek jelentős többsége nemigen gondolt mást a párizsi szekciókról, de a teljes „rendpárti” visszarendeződés már egészen más kérdés volt.

Itt érdemes egy pillantást vetni a világtörténelem talán leghíresebb törvényhozó testületére, a forradalmi Konventre.⁶¹ Szemben a már említett 1791-es választásokkal, itt éppen ellenkező tendenciákról beszélhetünk: volt képviselők tömege jutott be az új törvényhozásba mind a helyi, mind az országos politikából.⁶² Hét képviselőből hatnak volt már forradalmi politikai tapasztalata, elsöprő többségük középkorú, ereje teljében lévő, tapasztalt, szakmával bíró ember: a Konvent tagjai nemcsak ismerték a forradalmat és politikáját, de személyükben is résztvevői vol-

a szociális helyett a politikai kérdésre irányítani. A fosztogató, már akár a Hegypárt- és forradalmiburzoázia-ellenes szociális mozgalmat politikai síkra kellett téríteni, de úgy, hogy a forradalmi rendszer alapvonásai ne változzanak: maga Robespierre mondott nagy beszédet a jakobinus klubban, ahol kifejtette, hogy a „népnek” nem szabad eltévesztenie a célt: a Gironde a nagy ellenfél, az újságírók a nép legnagyobb ellenségei. Rá pár napra a népmozgalom feldúlta a girondista lapok nyomdáit...

61 Hogyan tudnánk szebben fogalmazni, mint a nagy Victor Hugo? „A Konvent. Soha ennél fontosabb magaslát nem mutatkozott az emberiség látóhatárán. Van Himálája, és van Konvent. A Konvent talán a történelem tetőpontja. (...) A Konvent a nép első megtestesülése. A Konventtel új nagy lap nyílt, s ezzel kezdődött a mi jövőnk. (...) Az emberiség történetében nincs hozzá hasonlítható gyűlekezés, mely egyesítette magában a szenátust és a csöcseléket, a konklávét és a piaci csődületet, az aeropágot és a népgyűlést, a törvényszéket és a vádlottat. A Konvent rendszerint arra hajlott, amerre a szél sodorta; de ez a szél a nép szájából jött.” (Hugo, 1973. 141–142., 166.).

62 A 749 képviselőből 78 az Alkotmányozó, 191 a Törvényhozó Nemzetgyűlésben volt képviselő, 298-an voltak helyi (megyei vagy települési) mandátummal rendelkezők, 59-en úgynevezett békebírók (a forradalom alatt a nem büntetőügyekben eljáró bírókat is választották), 36-an politikai újságírók vagy népi társaságbeli aktivisták (ebből 12-en Párizsból, ami a fővárosi képviselők felét jelentette: jól mutatta mindez a különleges párizsi hangulatot), mindösszesen 68 képviselőnek nem volt semmilyen politikai tapasztalata. Mint említettük, a választások nagy tendenciája a helyi és országos „patrióta párt” balszárnyának mandátumhoz jutása volt.

tak, tisztában voltak a tétekkel, felelősségükkel, és a képességeik is megvoltak ennek a szerepnek a betöltésére.

A három „párt” közti erőviszonyok a történettudomány örök problémái maradnak (egyszerűen azért, mert a képviselők nagy részének „besorolása” a történész szubjektív döntésén alapul), ennek megfelelően a számok is igen ingadozóak: a Gironde esetében 137 és 200, a Hegypártot illetően 165 és 302 között (a „maradék” minden esetben a Síkság).⁶³ Michael Sydenham angolszász történész támadta meg két oldalról az eddig bevett képet a Gironde-ról és a két párt harcáról: véleménye szerint egyrészt előbbi inkább a Hegypárt propagandájának volt talál- mánya, másrészt nem két párt küzdött egymással a politikai hegemoniáért a Kon- ventben, hanem a törvényhozás többségével állt szemben egy kicsiny, de harcos és eltökélt radikális kisebbség, a Hegypárt.⁶⁴

Nilvánvalóan a dologban van valami: látni fogjuk, hogy tulajdonképpen még a Gironde bukása idején is kérdéses volt, hogy kik is tartoznak a „girondiak” közé. Az sem kétséges, hogy Franciaországban még angol típusú „pártokról” sem beszélhetünk a korban: mindösszesen pár éve létezett parlamentarizmus, enyhén szólva kaotikus politikai viszonyok uralkodtak, és maga a közvélekedés a lehető leg- ellenségesebb volt a „frakciókkal” szemben („két pártot ismerek, a népet és az el- lenségeit” – mondta legkifejezőbben Robespierre, de többé-kevésbé mindenki így gondolta ezt, legalábbis már a Konventben). A Konvent képviselői szociológiailag is igen egységes képet mutattak (középosztálybeliek, általában szakmával rendelke- ztek, azaz vagy hivatalnokok, vagy jogászok voltak), az „osztályérdekek” a pártoso- dásban nemigen játszhattak szerepet. Az Angliában jellemző „családi” (azaz in- kább befolyási) viszonyok egy-egy nagyobb földbirtokos vonzásában a Konvent esetében már szóba sem jöhettek, miként az „új társadalom” legfontosabb kontúr- jaiban sem volt igazán lényeges különbség a képviselők világlátása között. Azaz: nem az érdekek vagy az elvek számítottak döntően, hanem a személyes kapcsola- tok⁶⁵ – később maguk a perbe fogott girondiak is tagadtak minden „összeeskü- vést”, de minden politikai egyeztetést is, „barátságokról és respektusról” szóltak, nem valódi politikai csoportról (ehhez azért nekünk hozzá kell tennünk, hogy a perbe fogottaknak ez elemi érdekük volt, de aligha volt igaz, hogy ne lett volna „politikai egyeztetés” a Gironde vezetői között).⁶⁶

63 Brunel, 1980; Chaumié, 1980; Patrick, 1969; Sydenham, 1977; Beck-Spitzer, 1991; Pertué 1981a, 1981b.

64 Sydenham, 1961.

65 A szalonok, melyek nem tűntek el a forradalom kitörésével, de az *ancien régime* szokásaihoz képest kétség- telenül demokratizálódtak, a girondiak fontos találkozási helyei voltak: Madame Roland szalonja vált híressé, de Vergniaud lakásán is működött politikai szalon, létezett a Réunion klub vagy az úgynevezett Comité Valazé is. A „második forradalom” után ezeket a privát összejöveteleket egyre inkább ellenséges közhangu- lat övezte, mivel szemben álltak a forradalom alapvető jellegzetességével, a közvélemény demokratikus uralmával. Mindenesetre ez a „szalonkultúra” igen jelentős szerepet játszott a Gironde „arisztokratikus” – sőt, akár „royalista” – képének kialakításában (amit főleg Robespierre nem is habozott ellenük használni, „a gazdagokhoz való dörgölőzéssel” vádolva a girondiakat, személyesen Condorcet-t pedig „az arisztokra- ták házi filozófusai” kasztjába való tartozással) és a nép irántuk érzett egyre fokozódó „gyanújában”.

66 Alighanem egyszerűen ilyen volt a kora modern politika: az emberek gyakran barátkoztak a hozzájuk ideológiailag közel álló társaikkal, frakciók sem voltak a törvényhozásokban, hanem a képviselők többnyire belső indítatásból szavaztak, ami nem jelenti azt, hogy ne lettek volna közöttük politikai kapcsolatok is,

Végül is szerzőnk következtetése elég radikális akár a forradalom egész története szempontjából is: a Konventben nem „három párt” volt, ahogy a historiográfia vélte (sőt, őszintén szólva, ahogy a forradalom szereplői is tartották...), mivel az alapkérdésekben (ideértve a „párizsi anarchia” iránti ellenszenvet is) konszenzus volt a többségben, amellyel szemben csak egy kis radikális csoport állt. Utóbbi befolyását növelte, hogy a fontosabb szavazások idején (nem belemerve itt a részletekbe, kevéssel lentebb röviden szólunk ezekről) nem volt egység a többség soraiban, de ez nem változtat azon, hogy a centrum és a jobboldal között alig-alig volt különbség. Azaz a „Gironde” nem létezett, vagy leginkább alig több mint tucatnyi emberből állt, és egyszerűen annyit jelentett, mint azon emberek csoportját, akik retorikai képességeik, személyes habitusuk, kiállásuk révén az első vonalban küzdöttek a radikális kisebbség⁶⁷ ellen. Ez a „girondi” csoport napról napra politizált, az egyetlen igazi célja a radikálisok legyőzése volt: noha ez a csoport is élt igen kétes eszközökkel ebben a harcban, a jakobinusok és a Kom-mün fenyegetése paradox módon a törvények uralma és az emberi jogokat tisztelő köztársaság hőseit faragta belőlük, a két párt csatájából pedig valamiképpen „elkerülhetetlen összeütközést” a forradalom két koncepciója között – noha a történelmi valóság ennél jóval prózaibb volt.

Némiképp Sydenham felvetéseire válaszként született meg Alison Patrick maliciózus, klasszikus munkája a Konvent-képviselőkről, amely igen meggyőzően cáfolja a fenti megállapításokat.⁶⁸ Patrick célja a képviselők politikai viselkedésének leírása, majd ezek alapján politikai csoportokba sorolásuk: ehhez a legjobb eszköz egyrészt az 1793 júniusa előtti hat név szerinti szavazás (négy a király perében, egy Marat perbe fogásáról, egy pedig az úgynevezett „12-es Bizottságról”) vizsgálata, illetve a „jakobinus diktatúrában” betöltött vagy éppen visszautasított szerep összevetése. Ismét nem belemerve a részletekbe, a következő számokat kapjuk: girondinak tekinthetjük a Brissot-hoz közel álló, a vitákban fellépő képviselőket, valamint a Gironde kemény magjának a Konventből való júniusi kizárása ellen tiltakozókat (ez 58 plusz 120 képviselő, azaz összesen 178). Hegypárti csoportba sorolhatjuk a vitákban ezen az oldalon szereplő képviselőket, rajtuk kívül a jakobinus klub tagjait (ez 153 plusz 62 ember, azaz 215). Ezenfelül 126 képviselő vállalt funkciót a jakobinus rendszerben, minket azonban a június előtti állásfoglalásuk érdekel, ezért ezek közül kivonhatjuk azokat, akik a fenti hat nominális szavazás legalább egyikén mérsékelt álláspontot képviseltek (87 fő), így a Hegypárt létszáma 302-t ad ki. A Síkság tulajdonképpen a „maradék” 250 képviselő.

Nyilvánvalóan a részleteken lehet vitatkozni, de a dolog belső logikáján és főleg a következtetésein aligha: a Hegypárt távolról sem radikális, hangos, nem túl jelentős kisebbség volt csupán (ez tulajdonképpen a girondiak propagandája volt

egyfajta szociális háló és így tovább (a girondiak esetében, ahogy írásunkban mi is tettük, ez kimutatható a forradalom kezdetétől).

67 Ebből az is következik, hogy a Hegypárt ellenben nagyon is létezett, mert ott volt jakobinus klub mögötte, politikai elveiben és stratégiájában (önmeghatározásában „a szuverén nép egyedüli képviselői”) pedig különbözött a Konvent többi részétől.

68 Patrick, 1972.

leginkább), hanem fontos kérdésekben relatív többsége volt (elsősorban azért, mert legtöbbször egységesen szavazott), és abszolút értékben is nagyobb erőt képviselt, mint a Gironde. Végzőként a Konventen belüli erőviszonyokról talán annyit mondhatunk biztosan, hogy valódi többsége a Síkság nélkül egyik csoportnak sem volt, így tulajdonképpen valamiféle radikális fordulat, külső beavatkozás nélkül még sokáig elhuzakodtak volna: ez alighanem a forradalom lassú öngyilkosságát hozta volna magával.

A történészek nagyjában-egészében megegyeznek abban, hogy a Konventben a döntő momentum a két párt harcában a király pere (1793. január) volt: nem is csak arról volt szó, hogy a radikálisoknak végül sikerült a törvényhozás többségét maguk mellé állítani ebben a döntő kérdésben, hanem arról is, hogy a király perének sok tekintetben determináló hatása volt a későbbiekre: szinte az lehet az érzésünk, hogy ebben a perben mindenki letette a voksát,⁶⁹ minden elmondattott, ami elmondható volt a Konvent szuverenitását lábbal tiprókról és a royalista árulókról, a forradalmat törvényes keretek között befejezni kívánókról és a népi mozgalommal való szövetséget szorgalmazókról. Valójában a király perében nemcsak a személyes sorsáról volt szó, hanem arról is, hogy a képviselők mit gondoltak 1792 augusztusáról és szeptemberéről, azaz a forradalomról mint népmozgalomról, de szélesebb értelemben a népszuverenitás közvetlen gyakorlásáról is. Robespierre érvét bátran tekinthetjük legalábbis vitathatónak, hogy augusztus 10-én „a nép már ítéletet mondott a királyról”, de abban aligha tévedett, hogy a girondiak meg akarták menteni a királyt. A perben az is nyilvánvalóvá vált, hogy nincs igazi egység a Gironde és a centrum között. A Hegypárt győzelme a kérdésben erősen előre jelezte az elkövetkezendő hónapok harcait, de immár a kifutásukat is. Nem véletlen, hogy a per után kezdett a Síkság (és vele a Konvent többsége) akár igen fontos kérdésekben is inkább a Hegypárt, mint a Gironde oldalára állni.⁷⁰

A nagy probléma továbbra is egyszerűen a forradalom túlélésének kérdése volt. A helyzet újra kezdett egyre súlyosabbá válni: az élelmezési gondokhoz, a városi népmozgalmakhoz az újra akuttá váló külső fenyegetés járult (a Gironde-nak „sikerült” expanziós politikájával, melyet igaz, igen kevesen elleneztek, de például Robespierre vagy Marat ezek közé tartozott, bevonni a háborúba Angliát is), ezzel a konfliktus új dimenziót nyert, és nyilvánvaló lett, hogy hosszú háborúra kell felkészülni, sőt még hozzáadódott a vendée-i felkelés, amely igen gyorsan ellenforradalmi karaktert is kapott – nagyon finoman szólva is komoly kételyek merültek fel, vajon a Gironde képes-e megbirkózni a helyzettel, vagy még inkább: hajlandó-e különleges intézkedések meghozatalára a forradalom védelmére?⁷¹ És erre a kérdésre már 1793 tavaszán egyre több törvényhozási képviselő nemmel felelt.

69 A számok is ezt mutatják: a királyt valamilyen formában megmenteni akaró képviselők 79 százaléka a Konvent fennállása alatt (azaz 1795-ig) végig a jakobinusok ellen foglalt állást, a „királygyilkosok” 87 százaléka éppen ellenkezőleg.

70 Sydenham, 1977; Di Padova, 1976, 1977.

71 Az új alkotmány kérdésére még visszatérünk, de itt érdemes megemlítenünk, hogy a rendkívüli intézkedések vége a Gironde szemében a legegyszerűbben az új alkotmány elfogadásával látszott elérhetőnek. A célja immár a forradalom befejezése volt, azaz a forradalom „republikánizálása”. A jakobinusoknak

Nagyon lakonikusan fogalmazva: a nehéz idők tapasztalt, kemény embereket kívántak. És a Konvent-képviselők között is kezdett egyre egyértelműbbé válni, hogy őket nem a Gironde, hanem a Hegypárt oldalán találják meg.⁷² Az 1792 augusztusát a saját szemével látó képviselők politikai tapasztalata lehetett a döntő elem: ők látták, hogy a népi felkelés valóban nem szeplőtlen diadalmenet és veszélytelen felvonulás, de azt sem felejtették el, hogy mit köszönhetett a forradalom hasonló helyzetben a Kommünnek és Párizs népének. Ez nemcsak gyakorlati kérdés volt, hanem a Gironde-dal (amely csak vérszomjas anarchistákként volt hajlandó beszélni a párizsi népről) szembeni őszinte morális ellenérzések alapja is lehetett.⁷³ Ezek a képviselők tapasztalatuknál fogva jóval kevésbé voltak hajlamosak hinni a girondi propagandának „az anarchista csőcselék és a diktatúrára török szövetségéről”, és főleg: láttak már akár nagyon mély politikai válságot is a forradalomban, és azt is tudták, hogy ezekből mindig „előre”, azaz a radikális intézkedések és a népmozgalmal való szövetség révén volt lehetséges a kiút.

A nehéz idők azt is jelentették, hogy a helyzetet megoldani képesek inkább kerültek ki a radikálisok oldaláról, hiszen éppen ilyen intézkedésekre volt szükség. És jellemzően ezeket az intézkedéseket a Konvent már a Gironde nélkül, sőt kifejezett ellenzése ellenére hozta meg 1793 tavaszán: márciusban felállt a forradalmi törvényszék, különleges (egyszeri) adót vetettek ki a gazdagokra, Konvent-biztosokat küldtek vidékre. Kezdetben a feladatuk elsősorban a hadseregbe való rekrutálás felügyelete és a hadsereg ellátásának megszervezése volt. A vidékre küldött képviselők nagy számban a hegy pártiak köréből kerültek ki, mindez nem mellékesen komoly vidéki helyismeretet és befolyást is adott a csoportnak. A Gironde lassan kiszorult a fontosabb parlamenti bizottságokból, majd a valójában ideiglenes kormánynak számító, frissen létrehozott Közudvi Bizottságban is kisebbségbe került (már a Gironde bukása előtt is tagja volt a bizottságnak Barère, Lindet, Hérault, Couthon és Saint-Just, azaz a „nagy jakobinus bizottság” tagjainak majdnem a fele). Parlamenti részvételük a mind élesebb (és egyre több képviselő szemében az igen viharos időkben végletes politikai egoizmusnak tűnő) vitákban merült ki, és a rendkívüli intézkedések ellenzésében. Lassan a stratégiájuk ellenük fordult: egyrészt egyre kevésbé „ők voltak a Konvent”, azaz a törvényesség őrei az „anarchistákkal”

éppen ellenkezőleg: a köztársaság „forradalmasítása” (ezért obstruálták az új alkotmány vitáit egészen a Gironde bukásáig).

72 A Konvent-képviselők között a politikai attitűdöket leginkább befolyásoló változó nem a vagyon, a szociális státusz, a regionális vagy a város és falu közti különbség volt, hanem a politikai tapasztalat és felelősség megléte. A törvényhozásban a hegy párti csoportban voltak a legnagyobb arányban az 1791-es Törvényhozó Nemzetgyűlésből érkező képviselők (csak itt voltak egyenesen többségben), és itt volt a legkisebb a politikai tapasztalattal nem rendelkezők száma. Szimptomatikus volt, hogy a megelőző törvényhozás képviselőinek alig harmada támogatta a Gironde-ot (noha ők voltak ott a baloldali vezérei), míg a Hegypártot olyan onnan érkező nevek, mint Cambon, Carnot, Couthon, Hérault, Lindet. Mindez azt is jelezte, hogy nem kellett feltétlenül „robepierre-iánusnak” lenni ahhoz, hogy valaki a Hegypártba helyezze a bizalmát.

73 Ez a kérdés okozta Condorcet elhidegülését is a girondi csoporttól: Condorcet határozottan ellenezte volt „párttársai” Párizs-ellenes politikáját, de – miközben az alapkérdésekben továbbra is egyetértett velük – jóval elnézőbb volt a népi mozgalommal szemben is, és nem titkolta, hogy a girondiakat is felelősnek tartotta az egyre inkább elszabaduló politikai harcokért.

szemben, másrészt egyre inkább a hatékony kormányzás és a forradalom megmentése akadályának számítottak.

Ha a háború első szakaszáról azt mondtuk, hogy a girondiak „akarták a célt” (a háborús győzelmet), de nem akarták a hozzá vezető „eszközöket”, most inkább úgy tűnt, hogy maga a cél volt igen nehezen körülhatárolható (túl a Hegypárt legyőzésén), mert az eszközökben a Gironde nemigen válogatott. A Gironde javaslatára (és mindkét oldal támogatásával) törölték el a képviselői mentelmi jogot: elsősorban Marat volt a girondiak célkeresztjében. A lehető legnyíltabb hadüzenetnek számított a „12-es Bizottság” felállítása (kizárólag girondi tagokból) a párizsi Községtanács tetteinek „felülvizsgálatára”, ahol a cél a Kommün megregulázása volt. Mind Marat, mind a bizottság ügyében a Gironde igen távol volt a Konvent többségének megszerzésétől: a relatív többség elég volt a pillanatnyi politikai győzelemhez, de egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a törvényhozás a forradalom végveszélyének körülményei között káros pótcselekvésnek, egy frakció politikai machinációjának látta a Gironde Párizs és a népi mozgalom elleni hadjáratát.⁷⁴

Mathiez megfigyelése volt,⁷⁵ hogy a Síkság legtöbbször a Gironde mellett szavazott, ha Párizs „megrendszabályozásáról” volt szó, de inkább a Hegypárttal, ha magának a forradalomnak a menetéről. Ebben, mint már utaltunk rá, sok igazság van, két kiegészítéssel: egyrészt a szavazatok számából egészen egyértelműen látszott, hogy az előbbi ügyek jóval kisebb fontossággal bírtak a Konvent többsége számára.⁷⁶ Másrészt a két kérdéskör nem vált el ilyen élességgel egymástól, sőt alapvetően összefüggtek, a két problémára adott válasz volt a nagy törésvonal a két párt között: a Gironde számára a köztársaságot fenyegető legnagyobb veszély a „párizsi anarchia” volt, a Hegypárt számára a rendkívüli intézkedések (melyeknek részét képezte „a néppel való szövetség” explicitté tétele is), és erős központi hatalom nélkül a forradalom megmenthetetlennek tűnt, ezért az ezeket ellenzők jelentették az igazi veszélyt, azaz a „frakciók”. A forradalom megmentése stratégiai kérdéseiben a többség a Hegypárt oldalán állt már 1793 tavaszán, ráadásul nehéz volt elképzelni, hogy a Konvent kiveszi a Gironde kezéből az irányítást a forradalom ügyeit illetően (gyakorlatilag ez meg is történt már áprilisban), de mellé áll a Párizs elleni „háborújában”,⁷⁷ hiszen a Gironde–Kommün-párharc egyszerűen elvette az időt és a figyelmet a forradalom túlélésének imperatívuszától.

Nem tagadva természetesen a népi nyomás jelentőségét, a legfontosabb mégis az volt, hogy a Síkság egyre több képviselője vette objektíven szemügyre a tényleket: a Gironde politikája komoly veszélyt jelentett a forradalomra. A centrum

74 A girondi képviselő, Isnard elhíresült szavai egészen példátlan felelőtlenségről árulkodnak: „Ha, és ezt az egész francia nép nevében deklarálom önöknek, az állandóan újjászülető párizsi lázongások kezét nem emelni a nemzeti képviselőre, akkor Párizst le fogjuk rombolni, hamarosan a Szajna két partján keresni kell majd annak a városnak a nyomait, amely itt valaha létezett.” Dupuy, 2005. 302.

75 Mathiez, 1930a. 16.

76 A Marat elleni vádemelés ügyében összesen 313-an, a 12-es Bizottságot illetően 495-en szavaztak (igaz, sok képviselő vidéki misszióban volt).

77 Két kérdésben, a Párizshoz való viszonyban és a rendkívüli intézkedéseket illetően nagyon is kimutatható, hogy a girondiak egységes álláspontot képviseltek, azaz Sydenham megállapítását, hogy a Gironde mint önálló politikai entitás nemigen létezett (legfeljebb baráti kör volt), aligha fogadhatjuk el.

Hegypárt oldalára „átálló” képviselőinek elsősorban Barère adott programot: rendkívüli intézkedések a belső és külső ellenforradalmi veszély ellen, a népi követelések és a párizsi népmozgalom racionális kezelése – azaz valamiféle „republikánus egységfront” magán a Konventen belül (immár a Hegypárt körül), miként a nép és a Konvent között is, de ahol egyértelműen a törvényhozás marad az ország irányítója.

A Gironde bukása

A Gironde nem látszott tudomást venni arról, hogy 1793 tavaszán nem a forradalom (a gazdasági liberalizmuson és a „tulajdon védelmén”⁷⁸ alapuló) karaktere volt a tét, hanem a léte. A népi mozgalom semlegesítése, minden állami beavatkozás ellenzése a szegények érdekében egyszerűen az ellenforradalom kezére játszott. Ráadásul, ahogy a veszély egyre kézzelfoghatóbbnak bizonyult a Gironde számára (az 1793. márciusi, kis túlzással „népfelkelés” után, amely – kétségkívül erős jakobinus befolyásra – feldúlta a girondi lapok nyomdáit), egyre élesebb népellenes kirohanásokat intéztek igen explicit antiegalitárius attitűdökkel: a korábban a népi, demokratikus mozgalom egyik élharcosa, Brissot híres-hírhedt cikkében a nép egy részét tudatlannak, faragatlannak, demagógok által könnyen megvezethetőnek írta le, egyszóval nem népnek, hanem sokaságnak, melyet „úgy lehet irányítani, mint egy csordát”.⁷⁹ Szavait nem volt nehéz dekódolni, hogy kikről volt szó: mind a jakobinusok, mind a *sans-culotte* mozgalom értett is a szóból, de a girondiak sem voltak ártatlanok az ellentétek végsőkéig való kiéleződésében. Propagandájukban közvetlen összefüggést hirdettek a tulajdon védelme, a közrend és a törvényhozás sérthetlensége között, azaz a jómódú rétegeket hívták fel a Konvent védelmére. Míg a Hegypárt narratívájában a fenyegető ellenforradalmi veszély idején a nép nem volt képes felismerni az igazi ellenség kilétét, ezért iránymutatásra volt szüksége, azaz egyre inkább a Konvent „megtisztítására”, de a törvényhozó hatalom kizárólagos legitimációjának elismerésére is ösztönöztek. Végül az ultraforradalmárok (azaz a népi mozgalom többnyire önjelölt vezérei, a Cordelier klub, az hébertisták és a velük is ezért a szerepért kíméletben harcba álló „veszettek”) az ellenforradalmi törvényhozással szemben a népfelkelést propagálták (ennek céljait illetően a lehető leghomályosabban). Őszintén szólva, igen kevésbé ideológiai küzdelem volt ez: a forradalmi hegemoniáért való politikai harc volt inkább. De ebben nemcsak hogy a Gironde nem volt ártatlanabb, mint a másik két fél, de valójában a „törvényes rend őre” sem igen volt: kettős stratégiát követett, amely egyszerre állította,

78 A Gironde szintén igen kevésbé jóhiszemű propaganda-hadjárata korabeli kifejezéssel a „loi agraire”, azaz a tulajdon egyenlő felosztása ellen irányult, jóllehet a jakobinusok, de még a népi mozgalom döntő része sem akart semmi ilyesmit. Nyilvánvaló, hogy a vád a girondiak politikai érdekeit szolgálta csupán, Pétion szavai igen árulkodóak 1793 tavaszából: „Párizs bátor lakosai, gondolatok arra, hogy egypercnyi vesztegetni való időtök sincs (...), a tulajdonotok veszélyben forog, és ti becsukjátok szemeteket (...), míg egyesek háborút szítanak azok között, akiknek van, és azok között, akiknek semmijük sincs. (...) Látjátok, hogy a gazdag és békés emberek elmenekülnek Párizsból.” (Dorigny, 1987b. 122.) Akik háborút szítottak azok között, akiknek van, és azok között, akiknek semmijük sincs, leginkább maguk a girondiak voltak.

79 Dorigny, 1985. 526.

hogy ők töltik be ezt a szerepet, miközben politikai érdekből olajat öntöttek a tűzre a „gazdagok” és a „szegények” szembeállításával. Ez nemcsak magát a Gironde-ot, hanem a forradalmat is végveszélybe sodorta.

A végjáték akkor és úgy kezdődött, hogy míg a Gironde végül is kudarcot vallott Marat és a Kommün egyik vezetője, a népszerű újságíró, Hébert elítéltetésével (mindkettőjüket felmentette a forradalmi törvényszék), addig a szekciók (legalábbis a 48-ból 33) már áprilisban létrehozták egyeztető bizottságukat: az „egyeztetés” tárgya egyszerűen a felkelés volt. A felkelés célja meglehetősen homályos volt mindazonáltal: a Konvent „megtisztítása”, vagy mint 1792 augusztusában a törvényhozó hatalom megfosztása a hatalmától? Utóbbi elképzelhetetlen volt a radikálisabb jakobinus képviselők számára is, nem véletlen, hogy a jakobinusok a háttérből lassan át is vették az események irányítását. A felkelést előkészítő bizottságból lassan kiszorították a radikális „veszetteket”, maguk az események pedig leginkább a Nemzetőrség irányítása alá kerültek, azaz a „felkelés” inkább volt szervezett katonai (népi milícia értelmében: a Nemzetőrséget a szekciók alkották) akció, mint spontán népfelkelés, következményeiben pedig alapvetően egy parlamentáris államcsíny és egy népi mozgalom keveréke.⁸⁰ Sebészeti beavatkozásról volt szó, parlamentáris puccsról, amelyben a népnek csak annyi szerep jutott, hogy „nyomást gyakoroljon” (nagyon finoman szólva a Konventre irányuló ágyúkról).⁸¹ A dolog nem volt kockázatmentes, de végül is teljes sikerrel járt a nagyon ügyes kettős játék: a néppel nyomást gyakorolni a Konventre, de ugyanettől a nyomástól meg is védeni.

Alighanem a jakobinusok kevésbé azért győztek, mert hajlandóak voltak megfizetni a népi támogatás szociális árát (ahogy a „szociális olvasat” tartotta Mathieztől Lefebvre-en át Soboulig), hiszen még hónapokig nem voltak hajlandók sem a „maximum”, sem (az előbbi végrehajtását effektívvé tevő) terror intézményesítésére, hanem mert jobban érzékelték a nép konfúz igényét a népszuverenitás közvetlen gyakorlására. És vice versa a Gironde nem azért bukott el, mert nem volt hajlandó ezen szociális intézkedések kielégítésére, hanem mert hadat üzent a népi mozgalomnak. Ebben már a Konvent többsége sem értett együtt vele, és a népi mozgalom is joggal kérte ki magának, hogy anarchistának és ellenforradalminak bélyegezzék.

A hegypárti jakobinusok voltak azok, akik egyszerre használták a népi mozgalmat, retorikai nimbust adtak neki, sok tekintetben ideológiai tartalmat, de körül is határolták a területét, ameddig még hasznosnak bizonyultak az általuk meghatározott forradalom számára. Sikerüket egyrészt a valóban fennálló külső és belső ellenforradalmi veszély okozta, másrészt a szerencsés találkozás az „élcsapat” népi

80 A szekciók kiáltványa igen fennköltlen fogalmazott („Párizs népe megsértve látva jogait, visszavont minden hatalmat a fennálló autoritásoktól.”), a valósághoz talán inkább Meillan képviselő szavai álltak közelebb: „Soha felkelésnek nem volt még ilyen kevésbé népi karaktere, olyan művészi érzékkel volt eltervezve és végrehajtva, amely jól mutatja az igazi vezetők keze nyomát” (Furet, 2011. 242.). Nem is volt a győzelmet követően olyan népi karnevál, mint július 14. vagy augusztus 10. után, a győzelem után a fenyegető felkelőbizottság pedig azonnal feloszlott, mintha sosem létezett volna.

81 Couthonnak a nép által körbevett Konventben elmondott tartuffe-i szavait mindenestre megjegyezte a történelem: „Polgártársak, a Konvent minden tagja biztosított lehet a szabadsága felől. (...) Most már teljesen szabadok lehettek a döntéseiteket illetően.” Vovelle, 1999. 299.

mozgalom köré határokat húzó törekvése és a népi mozgalom identitáskeresése között. Lehetőséget adott széles néprétegek bevonására a politikába, de a teljes zűrzavar és anarchia elkerülésére is: átmeneti, de hatékony megoldás volt. Ezzel véget vetettek a republikánus nyelvezet sokszínűségének, de testet is adtak a nép nyelvének és magának a népnek (illetve ezzel ők váltak a közvélemény szemében a nép követeléseinek legautentikusabb képviselőivé). Ám mindez nem egyszerűen demagógia, opportunizmus vagy retorikai manőver volt: politikai stratégia is. Ennek legnagyobb mestere vitathatatlanul Robespierre volt, aki példátlanul sikeres volt abban, hogy a „nép” absztrakt, virtuális kategóriája révén mintegy preventíve határt tudott szabni a népi mozgalom spontaneitásának: a „jó nép” és a „rossz nép” megkülönböztetése ki is jelölte a népi akció határait, ahol még „forradalminak” számított.⁸² Jól tudjuk, hogy még a jakobinusok is csak középtávon voltak képesek erre a bűvészműtávrányra, elsősorban amiatt, mert nem tudták összeegyeztetni a forradalmi kormányzat mögött álló társadalmi rétegek eltérő szociális és gazdasági érdekeit. De ez már egy másik történet.

A „Gironde bukása” a későbbi történelmi emlékezetben véres, drámai leszámolás képét öltötte magára, noha maga a bukás valójában igen békés volt. A Közüdvi Bizottság kompromisszumos javaslatát, hogy önként és időlegesen mondjanak le a girondi képviselők a mandátumukról, a Nemzetőrség vezetősége visszautasította, így 29 képviselőt⁸³ (kiegészülve két girondi miniszterrel) maga a Konvent fosztott meg a mandátumától és helyezett igen enyhe házi őrizetbe.⁸⁴ Nem került sor arra a masszív tisztogatásra, amit az ultraforradalmárok akartak (noha a későbbiekben további 75, az eljárás ellen tiltakozó képviselőt fosztottak meg a mandátumától), a cél a leszámolás volt a Gironde-dal, de nem az ország, inkább a girondiak politikáját támogató részével. A beszámolók szerint a hegyparti képviselők arcán sem a felhőtlen öröm jelei voltak láthatóak: a Konvent inkább némán tűrte integritásának és szuverenitásának ilyen nyílt megsértését, sokaknak elege volt a girondiakból, de „ellenforradalmároknak” aligha tartották őket.

A helyzet igen kétséges volt mindenki számára: a „felkelés” célja a Konvent megtisztítása volt az „obstruktív frakciójától”, a belső és a külső ellenforradalmi harc hatékonysága, a forradalom megmentése érdekében. Mindennek az eredménye pedig kvázi polgárháború lett: nem volt csoda, hogy a Konvent karmesterei

⁸² Burstin, 2013.

⁸³ Igen bizonytalan volt (a kortársak, de később a történészek számára is), hogy végeredményben kik és miért kerültek fel erre a listára. Jól tudjuk, hogy már tavasztól a legkülönbözőbb „feketelisták” készültek a szekciókban a letartóztatandó képviselőkről, melyek eltérő hosszúságúak voltak (mindösszesen 14 név volt, amelyik mindegyiken szerepelt). Marat májusban közétett listája egyenesen 102 nevet tartalmazott, jellemző a dologra, hogy ezek harmada egyetlen „történész” girondi listán sem szerepel, azaz a kortársaknak sem lehetett egyszerű a Gironde „azonosítása” (Pertués, 1981a, 1981b). Végül Saint-Just állította össze júliusban a hivatalos vád listáját, amelyen már csak 22 képviselőt találunk. Igen nehéz lenne konkrét kritériumokat találni összeállítás szempontjaira: úgy tűnik, hogy ebben nemigen számított a fontos politikai kérdésekben elfoglalt vélemény, de még a június utáni Párizsból való elmenekülés sem látszik döntő elemnek. Talán leginkább a politikai harcokban való részvétel, különösen a Marat-val vagy Robespierre-rel szembeni személyes attitűd lehetett a döntő elem.

⁸⁴ Ennek volt köszönhető, hogy többen elhagyták Párizst, hogy fellátsák a megyéket: Buzot, Barbaroux és Pétion Normandiába, Bretagne-ba, majd Bordeaux-ba is eljutott ezzel a céllal.

szerepkörébe került hegy pártiak is bizonytalanok voltak. Végül a girondiak hivatalos megvádolására elsősorban a népi mozgalom „megnyugtatójának” céljával, illetve az úgynevezett föderális lázadás legitimációs alapjai megingatása érdekében (azaz a Konvent „megtisztítása” jogi alapra helyezésével) került sor júliusban. A bizonytalanság érezhető volt a Konvent elkötelezett soraiban is: a girondiakról már a bukásuk után, még júniusban, az első jelentést Barère készítette, aki igen békülékeny hangnemben még inkább személyes, mint politikai hibákat emlegetett velük kapcsolatban. Pár héttel később Saint-Just (ő is igen visszafogottan, főleg ha összevetjük a későbbi, a „dantonistákkal” szembeni vádiratának tónusával) már összeesküvésről beszélt, royalistákról, akik a felelősök voltak minden frakcióharcért.⁸⁵

Végül, már Robespierre-nek a Bizottsághoz való csatlakozása és főleg a Marat elleni merénylet (Charlotte Corday kétségtelenül Caenban girondi körökben forgott) után Billaud-Varenne jelentése lett a hivatalos álláspont: a már radikális hangnemű vádirat a girondiakat föderalizmussal, royalizmussal vádolta, akik arra esküdtek össze, hogy kiszolgáltatják a francia népet az ellenségeinek. Az ultraforradalmárokhöz igen közel álló hegy párti Amar által megfogalmazott, már az októberi per számára készült hivatalos vád „nagyszabású összeesküvésről” beszélt, titkos találkozóról a nép szolgátságba döntése céljából. Mindenesetre az a tény is, hogy a Konvent (Amar kifejezett akarata ellenére) sem emelt vádat a fenti 75 „tiltakozó” képviselő ellen, azt jelezte, hogy igen kevesen hittek valamiféle „nagyszabású összeesküvésben”. Mindenesetre a 22 perbe fogott képviselőt a forradalmi törvényszék halálra ítélte. A Gironde-dal való leszámolás végül 45 képviselő életét követelte, a júniusi események ellen tiltakozó képviselőket nemcsak mandátumuktól fosztották meg, hanem a Thermidor utáni rehabilitációjukig számos hányattatás érte őket, hosszabb-rövidebb időre pedig több mint ezer ember (főleg helyi képviselők) került „girondiként” börtönbe.

Az epilógus: a „föderális lázadás”, Thermidor...

A girondiak bukása után magukban a párizsi szekciókban sem állt helyre azonnal a nyugalom: komoly mozgolódások indultak meg a szekciók vezetésének átvételére (mintegy húsz szekcióban tudunk ilyen harcokról) és a június eleji események „viszszafordítására”, ezek néhány helyen egészen nyár végéig tartottak. Jellemző volt a mérsékelt párizsi befolyására, hogy a Gironde eliminálásában elsődleges szerepet játszó Harriot viszonylag szoros küzdelemben (9087 szavazattal 6095 ellenében) tudta csak megtartani a Nemzetőrség vezetői posztját mérsékelt ellenfelével szemben.⁸⁶

De mindezek a csatározások eltörpültek a már-már polgárháborús helyzet-hez képest, amely 1793 nyarán alakult ki az országban: ez volt a híres „föderális

⁸⁵ Chaumié, 1968.

⁸⁶ Soboul, 1989.

lázadás”.⁸⁷ Maga a felkelés mindenképpen külön esszét is megérdemelne, de itt most csak a témánk szempontjából fogunk szólni róla. Azaz: milyen kapcsolatban volt a „föderális lázadás” a girondiak bukásával? Sokáig a történészek egyértelmű összefüggést feltételeztek: a megyék egy része fellázadt Párizs ellen, mert ellenezték a girondiak elmozdítását, vagy általánosabban (ahogy a pamfletjeikben fogalmaztak) „a Konvent megalázását és alárendelődését” egy „maroknyi frakciónak” (értve ez alatt a párizsi „anarchiát”). Mindkét történészi oldálnak érdeke is volt a lázadás jelentőségének felülértékelése: egyik oldalról a helyzet súlyossága újabb érvet adott (a külső fenyegetés mellett) a „terror” (legalábbis) megmagyarázására; a másik oldalról annak bizonyossága volt, hogy a jakobinusokkal „szemben állt az ország nagy része”.

Nem tagadva a veszély valóságosságát, hiszen a 83 megyéből 49 tiltakozott a girondiak kizárása ellen, de mindösszesen 13 megyében tartott ki ez a tiltakozás néhány napon túl is, és csak hatban volt igazán komoly a helyzet. Talán érdekesebb városokat emlegetni egyébiránt, nem megyéket, mivel a lázadás elsősorban városi ügy volt: Lyon, Marseille, Bordeaux, Caen és Toulon felkelése. Nem kétséges, hogy a helyzet komoly volt, egyrészt gyakorlati okok miatt (az ország három legnagyobb vidéki városa lázadt fel, a normann főváros és a legnagyobb mediterrán hadikikötő), másrészt a lázadók megtagadták a törvényhozás szuverenitásának elismerését. Ilyen értelemben valóban „föderalisták” voltak: a központi autoritás helyett a saját területükön egyedül a helyi autoritásukat ismerték el, de szóba sem került a programjukban vagy a céljaik között az ország „föderális átalakítása”⁸⁸ (mint már szoltunk róla, ez a girondiakra is igaz volt). Kapcsolatban álltak egymással, volt valamiféle közös programjuk is: a párizsi Kommün befolyásának és az ebből fakadó anarchiának a felszámolása, a szekciók politikai hatalmának vége, sőt a jakobinus és a Cordelier klub bezárása, a Konvent biztosainak visszahívása, a tulajdon, a szerzett jogok és a közbiztonság védelme, a törvények és a népszuverenitás választott szerveinek kizárólagos uralma – egyszóval a vidéki, mérsékelt burzsoázia programja.

A lázadás egészen bizonyosan nem volt független a június eleji párizsi eseményektől (bár közvetlen reakcióként arra csak Bordeaux-ban jelentkezett, ahol a helyi elit közvetlen személyes kapcsolatban is állt a girondiak valóban Gironde megyei képviselőivel), de nem, sőt talán elsősorban nem arra adott reakció volt: mi sem bizonyítja ezt jobban, hogy a két legforróbb helyen (Lyonban és Marseille-ben)

87 Az alapkönyv: Hanson, 2003.

88 A cél éppen az egység helyreállítása volt a „párizsi frakció” ellenében (más kérdés, hogy például a Konvent-biztosok letartóztatása valóban az egység felé mutatott-e...). A regionalizmusnak sincs nyoma a felkelőknél, még az olyan, múltjukra büszke (és Párizst nem feltétlenül rajongva szerető) városok, mint Bordeaux vagy Marseille esetében sem. Az egész forradalomra igaz, hogy vidéken inkább a falu-város ellentét volt jellemző, nem a főváros-vidék konfliktus: még a lázadó megyék településeinek nagy része sem sorakozott fel a megyeszékhely lázadása mellé (egy példával élve: Gironde megye 559 településéből mindössze 130 támogatta Bordeaux felkelését). Azaz „az ország szétesésének” réme inkább a jakobinus propaganda fegyvere volt, de ez nem változtat azon, hogy a politikai veszély a dologban több mint valóságos volt: egyetlen hatalom sem nézheti tétlenül, hogy a legfontosabb városai visszautasítsák a központi hatalom autoritását (ráadásul kűháború idején).

a helyi jakobinusok kiszorítása a hatalomból egyenesen megelőzte az éppen ellentétes irányú párizsi folyamatokat. Talán úgy lehetne jellemezni a helyzetet, hogy a helyi konfliktusok kaptak országos jelentést Párizs miatt (és adtak a lázadásoknak valamiféle egységes képet), de a felkelés nem a girondiak letartóztatása miatt tört ki (noha nyilvánvalóan volt szolidaritás a képviselőkkel, és ez a mérsékelt burzsoázia összehasonlíthatatlanul közelebb állt a Gironde-hoz, mint a Hegypárthoz), és persze nem is a girondiak műve volt (mindenütt a helyiek vették át a hatalmat, nem az elmenekült girondi képviselők). A felkelők szívesen hangsúlyozták propagandájukban a párizsi „hommes de sang” (egyébként inkább Marat, mint Robespierre által vezetett „vérszomjas csőcselék”) elleni harcukat a törvényesség jegyében, de ez inkább a helyi küzdelem „alátámasztására” szolgált, hiszen az igazi ellenségeik a helyi jakobinusok voltak, nem a párizsiak.⁸⁹

A francia nagyvárosokban többé-kevésbé ugyanazokkal a szereplőkkel zajlottak a politikai harcok, mint a fővárosban: 1792 szeptemberétől a mérsékelt burzsoázia szemében a szabadság párizsi hőseiből vérszomjas csőcselék lett, majd a novemberi önkormányzati választásokon a jakobinusok a helyi *sans-culotte* népi mozgalomra támaszkodva sok helyen hatalomba kerültek (de ahol nem, ott is komoly erőt jelentettek), ráadásul politikájuk igen erőszakos, agresszív megvalósításába kezdtek. Vidéken nemcsak arról volt szó, hogy a „nép” potenciális szövetségesből veszélyforrássá lett a helyi elitek számára, hanem arról is, hogy egy veszélyes ellenfél is színre lépett (a helyi jakobinusok), amely a népi mozgalmat „használta” (vagy finomabban: erősen orientálta) a lokális demokráciában is. Ez nyilvánvalóan a lehető legrosszabb hír volt ezeknek az eliteknek: mindezt kiegészítette a Konvent vidékre küldött biztosainak szerepe, akik jórészt hegy pártiak voltak, így a helyi jakobinusok oldalán avatkoztak be a politikai harcokba. Alig tagadhatóan nemcsak szociális-gazdasági szempontú olvasata van az eseményeknek, hanem politikai is: a felkelés „a második forradalom” helyi lefolyására adott helyi válasz volt leginkább, amit kiegészített a Konvent hegy párti biztosainak fellépése, azaz a lázadás kevésbé a jakobinusok centralizációs törekvéseivel magyarázható (ezek nem is léteztek még ekkor), hanem a radikális politikájukkal és a *sans-culotte* rétegekkel való szövetségük kikristályosodásával. A republikánus tábor végletesen megosztott volt legkésőbb 1792 vége óta: ezeknek az ellentéteknek volt a kétségtelenül új formákat is öltő (fegyveres lázadás, a központi autoritás megkérdőjelezése, később a royalisták csatlakozása a felkeléshez) kirobbanása a „föderális lázadás”.

Ez rajzolja fel előttünk a föderális lázadásban részt vevő városok kétféle modelljét: Bordeaux-ban és Caenban a helyi mérsékelt burzsoázia a forradalom kezdete óta kezében tudta tartani a hatalmat és az önkormányzatot, ezzel semlegesítve a jakobinusokat. Itt sok tekintetben a párizsi események valóban a felkelés kezdetét jelentették (nem véletlen, hogy itt voltak jelen az elmenekült girondi képviselők is), mert azt a jövőt hordozhatták magukban, hogy ez a hatalom nincs többé biztonságban, maga a Konvent és biztosai ingathatják meg. Máshol (Lyonban, Marseilleben és Toulonban) éppen ellenkező forgatókönyv zajlott le: a jakobinusok (fino-

89 Sydenham, 1981; Di Francesco, 1991; Hanson, 1992; Edmonds, 1983; Forrest, 1988.

man szólva is kétes eszközökkel) megnyerték az önkormányzati választásokat, erőszakos módon megkezdték programjuk megvalósítását, amely azonban nem volt sikertörténet, így elveszítették népi támogatásukat, a helyi elíttek pedig 1793 tavaszán (szintén kevésbé legális eszközökkel: itt tulajdonképpen ekkor indult el a „föderális lázadás”) elűzték őket a hatalomból.⁹⁰ Itt a Gironde bukása a győzelmük veszélyeztetését jelentette, de a Párizs elleni felkelést itt is elsősorban a helyi harcok magyarázzák, nem a girondiak melletti kiállás.

Mint láthattuk, a megyék nagy része várakozó álláspontot képviselt a kérdésben, a felkelő városok sem voltak képesek az egyetlen győzelemmel kecsegtető stratégia véghezvitelére: azaz a helyi nemzetőrök összegyűjtésére és a Párizsba vonulásra.⁹¹ A Konvent június végén inkább békülékeny hangot ütött meg, „rosszul informált” emberek szerencsétlen tetteiről beszélve a felkelés kapcsán, ami így nem fog maga után vonni kemény büntetést: ez szinte mindenhol hatott (kiegészülve az új alkotmány elfogadásával és a girondiak perbe fogásával, azaz a helyzet „legalizálásával”), Caen és Bordeaux majdnem harc nélkül tette le a fegyvert. A három déli nagyvárosban valódi ostromra került sor, miközben a mérsékelt burzsoázia sem volt képes megoldani a nép élelmiszer-ellátási gondjait, így a népi támogatottsága hamar megszűnt, a helyi hatalom súlypontja egyre jobbra csúszott és militarizálódott, majd végül egyenesen a royalisták kezébe került. Mindez, mint szóltunk róla, távolról sem jelenti azt, hogy a lázadás maga „royalista” lett volna, még kevésbé bizonyíték a (felkeléssel legfeljebb közvetett kapcsolatban levő) Gironde titkos vagy explicit királpártisága mellett.

Bordeaux-ban és Caenban a megtorlás minimális volt, Marseille-ben inkább visszafogott, Lyonban hírhedten véres (az angoloknak átjátszott Toulon speciális eset volt). A megtorlás mértékét is a helyi körülmények, tradíciók és viszonyok határozták meg, nem a girondiakhoz fűződő kapcsolat: az első két városban nem volt katonai összecsapás, illetve a mérsékeltek és a radikálisok viszonya is erőszakmentes volt; Marseille a „forradalom zászlóshajójának” számított 1789 óta, a Konvent biztosai előtt sem igen lehetett kérdéses, hogy a lázadás résztvevői is „patrióták” voltak; ellenben Lyon ellenforradalmi fészek volt, ahol a mérsékeltek és a radikálisok a legkeményebb eszközökkel harcoltak egymás ellen (Chalier-t, a helyi jakobinusok vezérét a helyi elit egyenesen lefejeztette). Végeredményben a lázadásnak 3000 áldozata lehetett, ebből 2400–2600 a kivégzettek száma (1700–1900 Lyon-

90 Ez a lázadás azt is jelentette, hogy a dolog ugyan a „klubok és az utca” hatalma ellen indult a törvényes rend érdekében, de maga is törvénytelen eszközökkel élt (a szekciókat megszállták a mérsékeltek, és ezekből kiindulva megfosztották a hatalmától a jakobinus önkormányzatot). A szekciók felhasználása jó eszköz volt arra is, hogy a helyi elíttek „demokratikus köntösbe” öltöztessék a felkelést, de azért a dolog mégiscsak a helyi notabilitások lázadása volt a politika „természetes menetét” visszaállítandó a radikális jakobinus-*sans-culotte* önkormányzat ellenében.

91 Mindez jelzi, hogy a helyi elíttek által mozzgatott felkeléseknek mérsékelt népi támogatása volt, és talán sok helyen nem is hittek teljes szívvel a lázadók propagandájának, hogy „a Konvent nem a maga ura, így nem is kell engedelmeskedni a határozatainak”. Nyilvánvalóan az is elbizonytalanítólag hatott, hogy nemcsak a felkelés kifutása, de a célja is igen kétséges volt: a „hivatalos cél”, azaz egy új törvényhozás összehívása Bourges-ba a képviselők helyetteseivel („suppléants” – Franciaországban máig választanak helyetteseket is a képviselők mellé) elég valószínűtlennek tűnt.

ban): nyilvánvalóan jelentős számok ezek, de őszintén szólva elenyészőek a valóban royalista-ellenforradalmi Vendée-hoz (és főleg a dolog legalábbis kezdeti veszélyességéhez) képest. Talán a megtorlást irányító Konvent-biztosok is jól tudták, hogy a résztvevők óriási többsége nem volt sem ellenforradalmár, sem royalista.⁹²

A „jakobinus diktatúra” bukása után a girondiak politikai rehabilitációjának (egyrészt szimbolikus értelemben a kivégzettek, másrészt a 75 tiltakozó képviselő mandátumának visszaadása és reintegrációja a Konventbe) problémája nem volt könnyű kérdés: az egész thermidori rendszer alapvető gondja, egy híres könyv címeivel, a „terrorból való kilépés” volt.⁹³ Mikortól lett „illegális” a forradalom: a girondiak kizárásától, vagy a király perétől, esetleg egészen 1792. augusztus 10-től? Igen delikát probléma volt az is, hogy a Thermidorban hatalomra jutott összetett politikai csoportból nem is kevesen igen jelentős szerepet játszottak a Gironde eliminálásában, sőt a föderális lázadás utáni megtorlásban is. Másik oldalról a girondi képviselők mégiscsak a köztársaság ellen lázadtak fel, sok volt hegyparti képviselő számára továbbra is legalábbis gyanúsnak számítottak (ráadásul nem voltak „királygyilkosok”, azaz jóval kevesebb vesztenivalójuk lett volna egy igazi visszarendeződés esetében), féltő volt az is, hogy a reintegrálásuk visszahozza a frakcióharcokat a Konventbe. Végül a lassan beinduló „antiterrorista” kampány (amit leginkább volt „terroristák” vezettek a jakobinus politikát – nem a terrort, hanem a néppel való szövetséget és ennek szociális-politikai vonzatait – fenntartani vágyókkal szemben) természetesen hozta magával a girondiak rehabilitálását is: igazi republikánusként ismerték el őket, aláhúzván heroikus szerepüket a „tűrannisz” elleni harcban, kizárásuk idején a Konvent egyszerűen nem volt a maga ura, ezért az ellenük való eljárások illegitímek voltak (ahogy minden 1793 júniusa után, így a „jakobinus alkotmány” is).

Ez a visszatérés igen csendesen zajlott le: a helyüket újra elfoglaló képviselők visszatekintő szónoklataikban szinte csak személyes tapasztalataikat, esetenkénti meghurcolásukat említik, szinte szót sem ejtve nemcsak kivégzett társaikról, hanem arról sem, hogy a „Gironde” valamilyen értelemben politikai közösséget is alkotott. Thermidor után egészen biztosan nincsen többé „girondiak pártja”, a mintegy 140 képviselőjükből 95 tért vissza a Konventbe, ahol (igaz, megfosztva legfontosabb vezetőiktől⁹⁴ és legjobb ellenségeiktől) nem alkottak többé önálló csoportot. Noha a szerepük egyénileg nem volt éppen elhanyagolható: Buonarroti vagy Mercier véleménye, hogy az 1795-ös alkotmány az ő művük lett volna, erős túlzás, de kétségkívül fontos szerepet játszottak a rendszer jobbratolódásában. A közvetlenül Thermidor után hatalmon maradt, de „megtisztított”, gyakorlatilag kormányként működő két (a közüdv és a közbiztonsági) bizottság tagjainak nagyjából a fele végig volt girondiakból állt, akik fontos szerepet játszottak a prairiali népfelkelés leverésében, az új alkotmányt előkészítő bizottságban, de a vidékre küldött, az „anti-

92 Fontosabb következmény volt a helyi demokrácia, nemcsak a választások, de a klubok, népi társaságok felszámolása is (Crook, 2014): aligha kérdéses, hogy a „föderális lázadás” leverése nagyban hozzájárult a „forradalom megfagyasztásához”.

93 Baczkó, 1991.

94 A nevesebb túlélők a következők voltak: Paine, Lathenas, Bonneville, Isnard, Lanjuinais, Louvet, Mercier.

terrorista” kampányt vivő képviselők között is szép számban megtalálhatóak voltak. A volt girondiak közül mindenki szerepet játszott az 1795 utáni törvényhozásokban is, de karrierjük immár nem volt megkülönböztethető a volt Síkság képviselőitől, azaz integrálódtak a posztthermidori elitbe (egyébként a megmaradt hegypártiak jó része is hasonló orientációt választott): egyszerre szemben a royalistákkal és az „anarchistákkal”, részt vettek az elveikhez amúgy is igen közel álló „tulajdonosok köztársaságának” létrehozatalában, de ezzel az önálló történetük is véget ért.

Sőt kétharmaduk „Brumaire”, Bonaparte államcsíny⁹⁵ után is politikai szerepben maradt (ez már jóval kevésbé jellemző a volt hegypártiakra), igaz, legfeljebb másodlagos szerepben a helyi politikában, mint főleg vidéki notabilitások (a híres forradalmár, Auguste Blanqui apja tipikusan ilyen utat járt be). Az örökletes konzulátus bevezetése után még kevesebben támogatták az új rendszert, hogy azután a „100 nap” alatt újra politikai porondra lépjenek. Mind a Bonaparte hatalmát nyíltan ellenzők, mind a politikától visszavonulók nagy része aktivizálódott a 100 nap alatt, azaz a Bourbonok gyűlése (a fehérterror különösen felháborította őket, úgy tartották, hogy az 1793-as terror, amely őket is sújtotta, a haza védelmében történt, az 1814-es éppen ellenkezőleg), a hűség a forradalomhoz és az *ancien régime* restaurációjának elutasítása igen erős maradt köreikben.

Még 1815-öt is 67 volt girondi képviselő élte meg, nem meglepő módon már jóval kevesebb köztük az ügyvéd, az újságíró vagy az értelmiségi, inkább hivatalnokok és földbirtokosok, a vidéki, vagyonos középburzsóázia tagjai. Az országos politikát illetően aligha beszélhetünk valamiféle tovább élő „girondisme”-ről, de talán igaz, hogy főleg a Restauráció alatt sokat köszönhetett a francia liberalizmus a Gironde emlékének (főleg Daunou személye lehetett az összekötő láncszem). Lényegesebb talán a fentebb említett, vidéki, konzervatív, de forradalmi középburzsóázia kialakulása, amely igen fontos szerepet játszott a 19. századi francia (főleg helyi) politikában: ezek a „notable”-ok, annyi nagy francia regény „hősei” (noha éppen hősiesség nem sok volt bennük) valamiképpen a „Gironde” leszármazottai? Ez így biztosan túlzás volna, de a girondiak politikai-ideológiai öröksége is inkább feledésbe merült a 20. század nyolcvanas éveiben feltűnt (őszintén szólva, mérsékelt jelentőségű és igen rövid) reneszánszukig.

A Gironde klasszikus historiográfiája

Mint említettük, sokáig a girondiak önmagukban nem voltak konkrét kutatások tárgyai, ez egyrészt azzal a következménnyel járt, hogy a történetük csak a forradalom „nagy történetének” kontextusában íródott, másrészt (és ebből következően) maga a „Gironde” mint jól körülhatárolt, konkrét ideológiával és programmal rendelkező csoport léte magától értetődőnek tételeződött, elsősorban a jakobinusokkal, a Hegypárttal vívott küzdelmükben.

95 Chaumié, 1971.

Már a 19. századi klasszikusok tollán felsejlett a később a történetírásban kanonizált (de persze nem változatlan) kép: Mignet vagy Thiers szerint a girondiak voltak a középosztály pártja, valójában a szívük mélyén alkotmányos monarchisták voltak, de az események logikája és ereje a republikanizmus felé terelte őket, mindazonáltal megmaradtak erőszakellenes idealistáknak (akiknek a kormányzóképtelensége komoly veszélybe sodorta az egész forradalmat) és az alkotmányos berendezkedés híveinek. Az ellenforradalom történészei szemében nem volt igazi különbség köztük és a jakobinusok között, talán azt leszámítva, hogy ők túl „civilizáltak” voltak a forradalom féktelen barbárságához, és túl ambiciózusok: ez a két körülmény okozta a bukásukat is. A „jakobinus” oldalról is korán elhangzik a legfontosabb vádpont: Buchez-Roux számára a Gironde a „testvériség” (és vele a népi forradalom) ellensége volt; Louis Blanc szemében „szabadságot akartak egyenlőség nélkül”, túlzott ambícióik gyakran magát a közérdeket veszélyeztették, kormányon pedig „kis embereknek bizonyultak nagy felelősséget kívánó posztokon”, összeségében „nem volt még a világtörténelemben illusztrisabb, de hiábavalóbb, attraktívabb, de szerencsétlenebb párt”, mint a Gironde.⁹⁶

A nagy történetet közismerten Lamartine vetette először papírra (egy amerikai történész gonoszkodó, de nem teljesen hamis szavaival⁹⁷ „ez a Gironde-ról szóló legszebb és leghaszontalanabb könyv”), aki meg is teremtette a girondiak legendáját leginkább a bukásuk valóban igen megragadó irodalmi ábrázolásával. A közvélekedéssel szemben azonban Lamartine nem üdvtörténetet írt, valójában igen kevésbé kegyes velük: igazi burzsoáknak festi le őket, annak minden előnyével (az *ancien régime* elleni harcokban való radikalitásuk) és minden hátrányával (gyengék és határozatlanok voltak, akár az osztály, melyet képviseltek). Lamartine tollán a Gironde természetesen már igazi republikánus csoport, de a köztársaság, melyet ők akartak, nem az a köztársaság volt, melyet a nép óhajtott: ezzel egy idő után a forradalom akadályának bizonyultak. Nem voltak tehát eléggé demokraták, a köztársaság örve alatt az új privilégiumok (a tulajdon, a hivatkozó tehetség) képviselői voltak, nem hittek igazán a demokratikus köztársaságban, ambícióik érdekében csak színlelték elkötelezettségüket. Lamartine verdiktje igen szigorú: „igen szép dolog meghalni a hitünkért, és igen szomorú, megcsalva az ambícióink által”. A leghíresebb szakasz a könyvből, az „utolsó bankettől” is igen kétarcú: a Gironde bukásában („mint Lakedaimón”) sirathatjuk „a fiatalságot, a nemzet virágját”, de még itt is komolytalanul, könnyelműen viselkedtek, „tiszteletlenek voltak a halhatatlansághoz”.⁹⁸

A 19. századi, forradalomról szóló történetírás nagy betetőző munkája, Jules Michelet klasszikusa megőriz elemeket a fenti képből, de a célja sok tekintetben a Gironde „rehabilitálása is”, „igazságot szolgáltatni” nekik.⁹⁹ Michelet számára a girondiak elsősorban mégiscsak a *République* és a *Nation* hősei: a forradalom első republikánusai, akik elidegeníthetetlen érdemeket szereztek a köztársaság

96 Furet, 1989. 133.

97 Sydenham, 1961. 21.

98 Lamartine, 1865. 234., 512., 537.

99 Viallaneix, 1991.

megalapításában, de szerzőnk Brissot oldalán áll a forradalmi háború, a szabadság keresztes hadjárata kérdésében is, a Gironde kapcsolta össze először a forradalomban az univerzalist és a nemzetit, amely az egész században Franciaország missziója lett. De Michelet sem tagadja, hogy képtelenek voltak irányítani az államgépezetet, sok tekintetben önismádk, felszínes emberek voltak, arrogáns filozófusok és ügyvédek, nem államférfiak. Ez volt az igazi probléma velük, nem az, hogy „burzsoák” voltak, ez okozta azt is, hogy valójában „megvetették a népet”: a köztük és „a forradalom” közti szakítás már első kormányzásuk során megtörtént, végül is ez okozta a bukásukat is. Amikor 1792 augusztusa után ismét hatalomra kerültek, a konzervatívoknak egyre inkább a kisebbik rossznak számítottak, ez egy ideig hatalomban tartotta őket, de ezzel egyben örökölték utóbbiak ellenségeit is. Már a király pere során is ügyetlenségükkel „elhitették magukról, hogy royalisták”, mindez a Hegypárttal vívott harcukban kényszerpályára lökte őket, leginkább a vidéki városok rendpárti hívei „girondinak mondták magukat”, hogy szembeszálljanak a Konventtel és biztosaival, majd a föderális lázadás során ez a logikus (és számukra tragikus) csúcspontjára ért: „a royalisták védőpajzsai és álarcai lettek” a köztársaság alapítói, noha minden elválasztotta őket a royalistáktól. Mindez kiegészül a Gironde „Párizsfóbiájának” ostromozásával, amit szerzőnk még ennél is nehezebben bocsátott meg: nyilvánvaló volt, hogy ezeket a vidéki burzsoákat sok minden elválasztotta a párizsi néptől, de Michelet inkább az előbbieket teszi felelőssé a kölcsönös bizalmatlanságért. Ha a Gironde-nak problémája volt a Kommünnel és az „anarchista agitátorokkal”, akkor neki kellett volna a párizsi nép élére állnia, nem elfordulni Párizstól a vidéki konzervatív burzsoázia felé: tagadhatatlan, hogy ezzel magát a forradalmat is végveszélybe sodorta. A végső verdikt is kétféle: a Gironde egy ideig mindenhatónak látszott, de valójában inkább tehetetlen volt, sosem tudta igazán a kezébe venni a „forradalom dinamikáját”, ehhez hiányoztak a képességek, és főleg egy egységes szervezet, amely a Hegypárt oldalán a jakobinus klub révén megvolt. Mindkét csoport végeredményben magát a népet szorította háttérbe és fosztotta meg hatalmától, maga a Gironde is legtöbbször demagógiával kábította a népet, alkalmatlansága pedig türanniszhoz (a „jakobinus diktatúrához”) vezetett.

Említettük, hogy a forradalomról szóló professzionális, pozitivisták történetírás első nagy alakja, Aulard is szinte regényes, pszichologizáló szerepbe esik vissza a Gironde szerepét illetően. A dolog nem véletlen: a leginkább republikánus üdv-történetet író Aulard a lehető legnehezebben tudta megmagyarázni a problémát, hogy miként volt lehetséges, hogy a két őszintén republikánus politikai csoport ilyen hévvel, gyűlölettel (és ilyen tragikus kifutással) esett egymásnak. A választ a Gironde pszichológiájában találta meg: véleménye szerint a két csoport csak attitűdökben, látszatokban különbözött egymástól, a girondiak esetében ezek szinte skizofréniához vezettek, az elveik és politikájuk republikánus volt, de royalista stílust és ízlést képviseltek, arisztokrata manírokkal bírtak, a közéletben valamiféle, az *ancien régime*-ből származó „maszkot” viseltek (ezért Aulard-nál a Gironde legfontosabb alakja Madame Roland). Azaz ugyan demokraták voltak, de mindez teljesen másképp látszott a nép (és ellenfeleik) szemében: ez vezetett egy ponton a bukásukhoz is.

Jaurès klasszikus (és az első igazán modern) forradalomtörténetében a Gironde-nak egészen különleges szerep jut, némileg túlmutatva saját történetükön is: a girondiak a forradalom folyamatának valamiképpen tükörképei vagy inkább megtestesülései, históriájukon keresztül érthető meg igazából a forradalom nagy drámája, a fennkölt elvek és a történelem realizmusa (a forradalom sok tekintetben tragikus valósága) duettje.¹⁰⁰ A Gironde a forradalom antinómiájának megtestesülése a humanista ideálok és az erőszak, vagy éppen az emberi akarat és az események menetének fatalizmusa harcában. A Gironde a történelmi fatalizmus játékszere és áldozata, de nem büntelen mindebben, elsősorban félmegoldásaik, állandó hezitálásuk, felelőtlenségük, politikai ambícióik, személyes karakterjegyeik miatt (Jaurès sem bánik kesztyűs kézzel ebben a tekintetben velük: számára is frivolak, egoisták, öntelten hivalkodók és így tovább).

Szerzőnk már Marx forradalomról szóló megállapításai után írta meg monumentális munkáját, melyben a lehető legkevesbé ért egyet utóbbi véleményével: egyrészt, számára szó sem volt a Gironde és a Hegypárt között valamiféle osztályharcról, előbbit illetően még igazán eredeti doktrína vagy politikai program képviseléséről sem, a két párt között leginkább személyes és politikai ádáz küzdelem zajlott, szinte antik dráma, ahol a szenvedélyek súlya megakadályozta az elvakított szereplőket, hogy ennek a küzdelemnek a lefolyását igazán irányítani tudják. Másrészt, és ez talán a fontosabb, stratégiai küzdelem is zajlott a két fél között, ahol a Hegypárt végül azért győzött, mert ők voltak képesek a forradalom és a haza érdekében cselekedni. A Gironde-dal a forradalom alighanem elbukott volna, mivel nem volt lehetséges legális „leléptetésük”, ezért nemcsak a bukásuk volt szükséges, hanem annak tragikus módja is. Jaurès nem hagy kétséget afelől, hogy a girondiak sok tekintetben a maguk által is használt fegyverek által estek el, hiszen hasonló intrikákkal éltek, mint maga Hegypárt. Szemben azonban az utóbbiakkal, az ő machiavellizmusuk, határokat nem ismerő politikai propagandájuk, gőgjük és ambícióik komolyan veszélyeztették magát a forradalmat. A Konvent első napjaiban esély volt arra, hogy valamiféle republikánus egységfront jöjjön létre Dantonnal és Robespierre-rel együtt Marat és a vérszomjas „veszettek”, majd az ultraforradalmárok ellen az új alkotmány elfogadásával, a háború racionális békével való lezárásával, de a Gironde inkább a hatalmi harcot választotta. Ami még inkább a szemükre vethető: a kettős játék, melyben a „humanizmus”, a „törvény és a rend védelme” propagandája örve alatt valójában a saját hatalmi küzdelmüket vívták a Hegypárt ellen, az anarchiával való riogatással olajat öntve a tűzre. Ez igazi történelmi bűn volt, nemcsak következményeiben, hanem abban is, hogy kompromittálta magát a forradalmat. Minderre a koronát a Párizs ellen vívott harcuk tette fel, melyben noha a párizsi zűrzavar ellen valóban a francia nép többségét képviselték, mégiscsak mint az egyik hataloméhes frakció viselkedtek. Jaurès véleménye szerint ettől kezdve „a Gironde szíve nem esett egybe pontosan Franciaország szívével”, vagy „Franciaország és a Gironde között kölcsönös meg nem értés volt”.

100 Bouretz, 1991.

Szerzőnknel merült fel először egyrészt a háború kérdésének kulcsfontosságú szerepe a későbbi eseményekben, másrészt a megfontolás is, hogy a háborúnak elsősorban belpolitikai okai voltak, nem a külső fenyegetés (azaz a dolog távolról sem volt elkerülhetetlen). Jaurès elismeri ugyan, hogy a Gironde-nak volt igaza abban, hogy a háború hasznos eszköznek bizonyult mind a belső ellenforradalom, mind a „nép elfáradása” ellen, azaz új dinamikát adott a forradalomnak, de nem hagy kétséget afelől, hogy a girondiak számára elsősorban mégiscsak belpolitikai lépés volt, amely a hatalomba emelte őket. Joguk volt-e ehhez a szerencsejátékhoz? Az ítélet a *posteriori* ugyan, de kétség nélküli: a Gironde-nak volt a legnagyobb felelőssége abban, hogy a háborút és a forradalmat egymáshoz kötötték, mindezzel pedig elszabadították a forradalom „brutális ösztöneit” mind kívül, mind az országhatáron belül. Végül a bukásuk a forradalom túlélésének szükségszerűsége volt (és Jaurès számára ez számított igazán: a forradalmi terror humanista ellensége volt, de nem tagadta, hogy a korban a Hegypárt soraiban „foglalt volna helyet”), amikor a történelem egy pillanatra visszatartja a lélegzetét, hogy átadja a szerepet a fatalitásnak.

Az első igazi „marxista” történésznek, Mathiez-nek a girondiak leírásában is jóval rosszabb a historiográfiai megítélése, mint ami a valóságos véleményéből következne: még a történetírói közvélekedés is úgy tartja, hogy Mathiez a Gironde-Hegypárt-konfliktust nemcsak abban a formában tekinti „osztályharcnak” (a nagyburzsoázia és a közép- és kisburzsoázia és a velük szövetséges népi rétegek között), hogy a két csoport más osztályérdekeket képviselt, hanem akképpen is, hogy a pártok képviselői maguk is ezen osztályok reprezentánsai lettek volna. Utóbbit illetően szerzőnk semmi ilyesmit nem állít,¹⁰¹ nagyon nehéz is volna valódi szociológiai különbséget felfedezni a két párt képviselőit illetően. De Mathiez a képviselt osztályérdekek kapcsán is jóval szofisztikáltabb: tulajdonképpen valamiféle „lutte de classe de procuration”-ról (helyettesítő osztályharcról) beszél, ahol a politikai-stratégiai ellentétek a dolgok logikájából következően gazdasági-szociális karaktert is kaptak. A girondiak mély ellenérzése a népi mozgalom politikai szerepe, illetve az azzal való szövetség és a forradalom érdekében bevezetendő gazdasági-szociális rendkívüli intézkedések iránt a burzsoázia képviselőjévé tette őket, míg a Hegypárt éppen ellentétes stratégiája (melyet a hegypártiak is kényszerként fogtak fel) a nép mellé sorakoztatta fel a hegypártiakat. Mathiez persze nem hagy kétséget afelől, hogy igazából ez az, ami számít (azaz a konkrét politikai és szociális választások), nem az egyébként általa sem kétségbe vont tény, hogy a két csoport ugyanabból a társadalmi rétegből érkezett, sőt nagyjában-egészében ugyanazokat az ideológiai (természetesen „burzsoá”) elveket vallotta.

Ezzel kétségtelenül szakít is az eddigi történetírói konszenzussal, hiszen eddig mindenki „szíami ikrek” ilyen-olyan okok miatti csatározásának tartotta az ellentétet, Mathiez ellenben valódi antagonizmusnak a forradalom jellegét és lefolyását illetően. Mindez kiegészül a Vergniaud–Robespierre-duett leírásában a személyiségi jegyek, mint láthattuk, más történetíróknál is erősen hangsúlyozott különbségei-

101 Mathiez, 1930b.

nek kétségtelen csúcsra járatásával (előbbi degenerált udvari manírokkal bíró, könnyű beszédű ügyvéd, utóbbi az erény megtestesítője, a szavának komoly súlyt adó, valódi nagy szónok) és a Mathiez-nél esszéiben sokszor jelen levő történelmi párhuzamkereséssel: a girondiak bukása a forradalom szempontjából éppoly szükségszerű volt, mint 1917-ben az Alkotmányozó Nemzetgyűlés feloszlata, az 1793. júniusi események pedig az októberi forradalommal kerülnek párhuzamba, majd a „jakobinus diktatúra” a „szociális demokrácia” első felvonásaként értékelődik.

A forradalom klasszikus vagy szociális olvasata¹⁰² igazi megteremtőjének számító Lefebvre a girondiakat illetően leginkább elegyíti Aulard és Mathiez álláspontját: egyrészt maga is az *ancien régime* „szalonpolitikájának” és a demokratikus republikanizmus elegyének tartja a Gironde-ot (kiegészítve a meggondolatlanság, a politikai hebehurgyaság, a politikai ambíciók elsődleges szerepe toposzával), másrészt nem tagadja, hogy bizony egy idő után a politikai ellentétek szociális karaktert is öltöttek a két csoport között. Igazán eredeti az a meglátása volt, hogy a Gironde-ot a „legalizmus” képviselőjének látta, legalábbis a forradalom második szakaszát illetően: azaz a girondiak akkor kerültek nehéz helyzetbe, amikor augusztus 10. után a forradalom „illegálissá” vált. A rend, a törvények, a tulajdon képviselőiként léptek fel, éppen abban a pillanatban, amikor a nép igazán a színre lépett, ráadásul mindez a saját politikájuk megkoronázása is volt, amelyből éppen akkor hátráltak ki, amikor az győzelmeskedett. Azaz nem is annyira az egyszerre politikai és társadalmi szempontok (mint Mathiez-nél), hanem a legalitás–felkeléspártiság kérdése vett fel szociális színezetet: és ez lett végzetes a Gironde számára. Lefebvre a második világháború előtti munkáiban még a girondiakat a külső ellenséggel szemben a „forradalmi nemzet” megtestesítőinek látta (mint Michelet igen hangsúlyosan, de még Jaurès-nél is érzékelhető, hogy véleménye szerint minden belső negatív következményével együtt a háború tette Franciaországot naggyá, bátorrá és nagyvonalúvá), ezt később a Gironde bellicizmusának igen erős kritikája váltotta fel.¹⁰³

A szociális olvasat igen ortodox történésze, Albert Soboul, főleg az 1950–1960-as években, a Gironde kérdésében is a lehető legsematikusabb álláspontot képviselte: a girondiak a nagyburzsoázia pártja és képviselői voltak, azaz egyértelmű (nemcsak politikai, hanem szociális értelemben is vett)¹⁰⁴ osztályharc zajlott le a közép-, de főleg a kispolgárságot és a vele való népi szövetséget képviselő Hegypárttal. Előbbiek a társadalmi hierarchiát, a gazdasági liberalizmust képviselték a „nép boldogságát” előtérbe helyező ellenfeleikkel szemben. Soboul sem vonja kétségbe, hogy a Hegypártot ehhez a szövetséghez a belső és külső ellenforradalmi kényszerek, a háború vezette, de véleménye szerint mégiscsak egyértelmű

102 Baecque, 1991.

103 Talán ez az oka annak is, hogy a 19. századi baloldali történészek jóval kíméletesebbek a Gironde-dal szemben, mint a 20. századiak.

104 Azaz a girondiak nem egyszerűen a nagypolgárság képviselői, hanem maguk is nagypolgárok voltak. Soboul elég szerencsétlen cikksorozatot is szentelt a forradalom történetének legfontosabb lapjában az ötvenes években a girondi képviselők „meggazdagodásának”. Szóhasználata is elég árulkodó: „bourgeoisie girondine” vagy egyenesen „brissotins”.

osztályharcról volt szó a két fél között. Így a Gironde bukása (a főként kereskedő) „nagyburzsoázia eliminálását” jelentette a néppel szövetséges (termelő) közép- és kispolgárság hatalomátvétele javára, azaz a „jakobinus diktatúra” a „politikai és szociális demokrácia” egy különleges formáját¹⁰⁵ valósította meg.

Végül a nyolcvanas évek elején a szociális olvasathoz közel álló történészek részvételével tartott konferencia a Gironde-ról Soboul is nehezen tartható álláspontja felülvizsgálatára vezette. Tulajdonképpen a visszatéréshez Mathiez vagy Lefebvre jóval szofisztikáltabb álláspontjához: a meglévő politikai ellentétek kaptak szociális aspektusokat (és nem fordítva) a forradalom egy adott pillanatában. Talán léteztek a két párt között eredendően eltérő „osztályattitűdök” is, de végeredményben a forradalom megmentése érdekében eltérő stratégiák vezették az egyik oldalt a „burzsoázia” (azaz a rend és a törvényesség), a másik oldalt a „nép” (azaz a rendkívüli intézkedések elfogadása) felé. Mindez Soboulnál szélesebb, teoretikus dimenziót is kapott, ami kétségtelenül érdekesebbé teszi az álláspontját: a Gironde koncepciója a „forradalom felülről” (azaz Gramsci „passzív forradalma”), míg a Hegypárté a „forradalom alulról” (azaz az „aktív forradalom”) volt a „burzsoá/polgári” forradalmak történetében.

A fentebb említett konferencia a szociális olvasat Gironde-képének a nyugvopontra jutását is eredményezte: a közvetlen osztályszempontok magyarázó szerepének elvetését, de Mathiez és Lefebvre véleményének fenntartását a politikai-stratégiai választások szociális tartalommal való feltöltődéséről a két párt harcában. Mindezt kiegészítették kétségtelenül érdekes elemek, elsősorban Jacqueline Chaumié tollából.¹⁰⁶ Az egyetlen kimutatható regionális jellemző a kikötővárosok felülreprezentáltsága a girondi képviselők körében,¹⁰⁷ itt a kereskedelem, a kultúrák találkozása, a szokások sokfélesége magyarázó erejét hozza fel Chaumié, azaz egy rafináltabb politikai kultúra létét, mint a kontinentális városokban: ez magyarázza a Gironde „pluralizmusát”, más mentalitások, kultúrák, tradíciók iránti megértését a Hegypárt „szigorú forradalmiságához”, „uniformizáltságához” képest. Ezt kiegészíthetünk olyan elemek, mint az iskolák különbsége: az átlagéletkort tekintve kétségtelenül kissé idősebb girondiak inkább jezsuita iskolákba jártak, a hegypártiak inkább az oratoriánusokhoz, az utóbbiak földhözragadtabb, egalitáriusabb, a természettudományokhoz, az élő nyelvekhez közelebbi nevelést kaptak, azaz hirtelen a klasszikus „Voltaire” vs. „Rousseau”, azaz az optimista, elitista vs. a voluntarista, egalitárius felvilágosodásképénél találjuk magunkat.¹⁰⁸ És persze a két lelki-szellemi

105 A magyar olvasók is jól tudják, hogy mindezzel együtt Soboul a *sans-culotte* népi mozgalom történetének (és a „forradalmi kormányzat” általi felszámolásának) klasszikus, nagy, úttörő történésze is volt: itt jóval inkább a „szociálison”, mint a „demokrácián” van a hangsúly.

106 Chaumié, 1980.

107 Mindez kiegészülhet a „folyóvölgyek városaival” (őszintén szólva, jóval kevésbé meggyőző módon, tekintve a folyó menti francia városok meglehetősen nagy számát...), elsősorban Lyon „bevonása” érdekében, amely nehezen nevezhető kikötővárosnak (Vovelle, 1993). Véleményünk szerint erre nincs igazából szükség: mint szoltunk róla, a föderális lázadásban való részvétel nem feltétlenül jelentett „Gironde-pártiságot”.

108 Őszintén szólva, ennek semmi nyoma a szereplőknél. Még talán a Gironde „legvoltaire-iánusabb” alakja, Brissot is „óriási szakadékról” írt, amely elválasztja egymástól a két filozófust (nem nagyon látszott

beállítódásnál, ahol a Gironde az ész, a racionalitás, a Hegypárt a szenvedélyek és a tragikus történelmi nagyság képviselője.

A szociális olvasat nagy kihívója, az úgynevezett revizionista iskola is konferenciát rendezett a nyolcvanas években a Gironde-ról (bevallhatjuk, hogy jóval tartalmasabbat), ahol a történelmi és historiográfiai megközelítéseken túl, melyekből mi is sokat merítettünk esszénkben, végül is inkább ellentétes folyamatra lehetünk figyelmesek, mint az előbb jellemzett iskola esetében. Furet és Richet forradalom-történetében (vagy Mona Ozouf munkáiban) még valamiféle pszichologizálásról volt szó, ahol a Gironde köreiben az *ancien régime* szalonjainak elitista, *bon vivant* szelleme kísértett a jakobinusok rigid, forradalmi önmegtartóztatásához képest, majd 1793 júniusában „a remény és a szabadság Gironde-ja átadta a helyét a vér és a könnyek Hegypártjának”. A konferencián, túl a szociális olvasat igazságának implicit elismerésén (azaz a politikai-stratégiai kérdések valóban egy idő után tagadhatatlanul szociális színezetet is öltöttek a két párt harcában), a Gironde leginkább (Philippe Raynoud révén) az igen speciális francia liberalizmus első képviselőjeként tűnik fel.¹⁰⁹

Ha talán koherens politikai filozófiája nem is volt a girondiaknak, de intellektuális logikájuk bizonyosan: hűségesebbek voltak a klasszikus felvilágosodás elveivel, mint a Hegypárt, de nehezen tagadható, hogy jóval kevésbé látták a politikai-stratégiai szükségszerűségeket, és igen problémásan egyeztettek össze a teoretikus elveiket a forradalmi folyamat megértésével is. Az alapmotívum a 18. századi gazdasági liberalizmus (azaz a fiziokraták) elveinek összeegyeztetése volt a forradalom demokratikus tendenciáival: azért hogy a törvények mindenhatósága nem valamiféle „despotisme légal”, hanem alá van vetve a „közvélemény” (azaz a művelt elit) ítéletének. A racionális, az általános akaratot közvetítő törvény abszolút erővel rendelkezett mindazonáltal itt is: igen kevés jelentősége van a fékek és ellensúlyok rendszerének, de ebből következett a társadalmi-gazdasági konfliktusok alábecsülése és a végrehajtó hatalom természetének alapvető félreértése is. A céljuk olyan intézményi keret létrehozása volt, ahol a felvilágosodás eszméi szabadon kifejlődhetnek, túl volt mindez az angol alkotmányosságon, de innen az állampolgári erényre épülő hegypárti felfogáson. És alig tagadhatóan: jóval demokratikusabb volt politikai értelemben a girondiak krédója, mint a klasszikus liberalizmus, nemcsak a kétkamarás törvényhozásnak voltak az ellenségei (azaz az *ancien régime de facto* továbbélésének), hanem komoly korlátokat képzeltek el a tiszta képviseleti kormányzás ellenében is, a nép (a „közvélemény”, azaz a „népi társaságok”) szankciós jogainak elismerésével.

megbocsátani Voltaire-nek annak royalizmusát). A szalonbölcsekedéshez leginkább kötődő Madame Roland is „Jean-Jacques” feltétlen hívének mutatkozik levelezésében.

¹⁰⁹ Raynoud, 1991.

A Gironde „végrendelete”: az 1793-as alkotmány girondi tervezete

Az 1793-as „jakobinus alkotmányról”, tartalmáról, létrejöttének politikai és történelmi körülményeiről, jelentőségéről és utóéletéről hosszan szoltunk már e folyóirat hasábjain egy korábbi írásunkban.¹¹⁰ A legfontosabb megállapításainkat mégis kénytelenek vagyunk megismételni, hiszen ezek nélkül nem lenne teljes a Girondéről alkotott képünk. Ez lehetőséget is ad számunkra, hogy a girondiak (politikai története és historiográfiája felvázolása után) legfontosabb eszmei-ideológiai jellemvonásait is szemügyre vegyük – különösen az utókor róluk kialakított képének kontasztyjában.

Mint említettük, a girondi képviselők a Konvent összeülte után azonnal sürgették az alkotmányozást, nemcsak politikai, hanem elvi okok miatt is: véget kívántak vetni az 1792 augusztusa óta húzódó *de facto* rendkívüli állapotnak (nemcsak a politikai helyzet volt különleges, de az országnak nem volt alkotmánya sem) és visszatérni a törvényes állapothoz. Arról is szoltunk már, hogy tévedés lenne a girondiakat a „procedurális” képviseleti rendszer hideg reprezentánsainak tartani az „erény köztársaságának” jakobinusaihoz képest. A korban mindenki egyetértett abban, hogy nem egyszerűen egy új intézményrendszer létrehozásáról van szó, hanem a Köztársaság valódi megalapításáról: republikánus erkölcsökre, politikai kultúrára is szükség volt, nem egyszerűen jogszabályok elfogadására. A girondiak is, főleg a vitákban Vergniaud, meg voltak győződve arról, hogy az alkotmány célja olyan morális „intézmények” megalkotása is, melyek „korrigálhatják a nemzeti karakter hibáit”.¹¹¹

Az alkotmány körüli vitákban (1793 áprilisában) a két párt, illetve a Condorcet-féle tervezet és Saint-Just alkotmányterve csapott össze egymással a Konventben: mindkét tervezet a forradalom 1789 óta felmerült nagy problémáira keresett választ, elsősorban a népszuverenitás és a törvényhozás, azaz a demokrácia és a képviseleti rendszer problémájára. Már Anglia mintaszerepével kapcsolatban is érintettük a kérdést, amely központi jelentőségű a Gironde koncepciójának megértésében: súlyos tévedés a girondiakat a klasszikus liberális, a „fékekre és ellensúlyokra”, a hatalommegosztás elvére épülő képviseleti rendszer reprezentánsainak tekinteni a „jakobinusokkal” szemben.¹¹² Az általános akarat korlátok nélküli uralma, a törvényhozás hatalmi megosztás nélküli dominanciája és a tiszta képviseleti rendszer

¹¹⁰ Balázs, 2022.

¹¹¹ Hogy leszámoljunk a „modern racionalista” Gironde és a „spártai jakobinusok” képpel is: a Benjamin Constant-tól eredő leírás „a régiek és a modernek szabadságáról” súlyosan félrevezető az egész forradalmat illetően is (Dumont, 1984). Az antik példák a korabeli műveltség részei voltak, mely átitatott volt az antik szerzőkkel (Cicero, Cato, Lükurgosz, Szolón és főleg Plutarkhosz), de ez nem jelenti, hogy ezek az antik köztársaságok „modellek” lettek volna. Az antik köztársaságok egyrészt példatárként funkcionáltak (a polgári erények, az erkölcsi értékek, a közügyekért való egyéni önfeláldozás tekintetében – gyakran szemben a kortársak önzésével is), de mindenki tisztában volt vele, hogy a forradalmi köztársaság teljesen újszerű: rabszolgaság nélkül, az egyéni jogok tiszteletben tartásával és főleg a képviselet elvével. Maga a Gironde esetében is a klasszikus republikanizmus és a modern alkotmányosság szintéziséről volt szó, itt előbbi leginkább az amerikai rurális világ morális ideáljának képe jelentette.

¹¹² Kates, 1989.

népi részvételen alapuló bizonyos fokú korrekciója tekintetében nem volt különbség a két csoport között. Ellenben az általános érdekek eltérő (szubsztanciális és formális) felfogása közti különbség eltérő alkotmányos elképzelésekhez is vezetett: ezért nehéz egyetérteni azokkal az akár igen klasszikus (mint például Aulard) történetészekkel is, akik a girondi és a hegypárti alkotmánytervezetek lényegi azonosságáról beszélnek, hiszen alapvető konceptuális eltérés volt köztük.

Condorcet (és az egész Gironde) számára az általános akarat nem valami féle eredendően létező és csak felszínre hozandó, a népben gyökerező, mintegy „megismerhető” álláspont, hanem állandóan változó folyamat. Állandó interakció eredményeképpen jön létre nemcsak a nép tagjai, hanem a nép és a törvényhozás viszonyában is; utóbbi esetében nemcsak az alkotmányozás folyamatában, hanem a törvényalkotásban is. Az általános akarat az egyének racionális döntésének az eredménye, amely nagyon is lehetséges, hogy ellentétbe kerül a törvényhozó hatalom döntésével: nem felkelésekre van szükség, hanem intézményes eszközökre, hogy előbbi megakadályozhassa igazságtalan döntések létrejöttét. Condorcet procedurális koncepciója és megoldása mindenképpen igen eredeti, és alighanem a legdemokratikusabb a forradalom történetében: a „*censure du peuple*”, a nép – régi jogi nyelven – „szankciója” (*sanction*, azaz vétő) utólagos korlátok közé szorítja a törvényhozást: nem egy újabb vagy sok újabb augusztus 10. (mivel mindig lesznek igazságtalan törvények), hanem a népi szankció törvényesítése, amelynek egyetlen intézménye lehet: a demokratikus elsőfokú gyűlések vétője. Magában az 1793 júniusában elfogadott „jakobinus alkotmányban” a közvetlen népszuverenitást érintő minden kérdésben fokozatos visszalépés történt a Condorcet-féle tervzettől, aligha kérdéses, Condorcet tervezete ebben az értelemben demokratikusabb volt, mint a jakobinus alkotmány.

Noha szinte nemzeti mítosz rangjára emelkedett a jakobinusok = centralizáció vs. girondiak = decentralizáció szembeállítás,¹¹³ a girondiak alkotmányterve sem tartalmazott decentralizációs (és különösen nem föderatív) elemeket. A tervezetben komoly szerepet kapó megyék is csupán eszközök arra, hogy az „egy és oszthatatlan” köztársaságban a képességekkel rendelkezők kiemelkedjenek, a kompetenciák, az egyéni különbségek érvényesüljenek, de szó sincs megyei partikularitások érvényesítéséről. A Gironde (szintén szemben a közkeletű vélekedéssel) a francia nyelv egész országra való „kiterjesztésének” igényével megelőzte a jakobinusokat is, Lathenas javaslata a nemzet nyelv általi homogenizálására kiegészítette oktatási-nevelési terveit a szokások és az erkölcsök egységesítésére – a girondiak körében nyoma sem volt bármiféle regionalizmusnak.

Az alkotmány körüli vitákból azért egyértelműen kitűnik, hogy bizonyos politikai filozófiai kérdésekben is eltérő állásponton volt a két csoport: a girondiak számára az egyéni természeti jogok a társadalomban is közvetlenül érvényesek voltak, maga a népszuverenitás is az egyének természetes szabadságából következett. A Hegypárt számára a közösség nem egyszerűen egyének összessége volt, hanem bizonyos autonómiával rendelkezik hozzá képest: ebből következett, hogy az egyé-

113 Mathan, 2018.

ni szabadság a közösségi szuverenitás egy darabja, és a természeti jogok eltűntek a társadalomban létező emberi jogok mögött (azaz természetesen garantáltak, de mint egyéni jogok alá vannak vetve a közösség természeti jogainak). A Gironde számára így az alkotmány csupán a közösség legfontosabb szabályainak összességét jelentette, a Hegypárt szemében az alkotmány célja inkább az, hogy fokozza a közösség természetes kohézióját: nem kétséges, hogy két politikai vízióval is van dolgunk.

A girondi Isnard, a csoport kétségtelenül „legjobbaldalibb” tagja, egyenesen azzal érvelt, hogy a társadalom létének legfontosabb értelme a tulajdon biztosítása, amely az elsőszámú természetjog, felette áll a törvényeknek is, Robespierre, aki pedig kétségkívül ebben a kérdésben a másik oldalon is a „legbaloldalibb” álláspontot képviselte, ezzel szemben a tulajdonhoz való jogot társadalmi intézménynek tartotta csupán, nem természeti jognak.

Az oktatás kérdéseit illetően is erős kritika érheti a „liberális Gironde” képet az oktatás teljes szabadságát, az onnan kivonuló minimális államot illetően. Condorcet híres tervezete nem állt messze ettől a képtől, legalábbis abban az értelemben, hogy a morális nevelés nem jelentett nála valamiféle „forradalmi indoktrinációt”, de előtte sem volt kétséges, hogy az új forradalmi rend új embereket kíván. A Gironde ebben a folyamatban a nevelés elsődleges szerepét tételezve felponatosan beilleszkedett a forradalom felvilágosodásból eredő fővonalába, a csoport „oktatási felelőse” pedig, a már többször említett Lathenas, nemigen gondolt mást ebben az állam szerepéről, mint a jakobinusok: *citoyen*eket az állami iskolák nevelnek, a szabadságra való oktatással és az erkölcsre való neveléssel.¹¹⁴

Még fontosabb, hogy a nagy francia forradalom „politikai filozófiai” természetének teljes félreértése a girondiakból a klasszikus vagy angolszász liberalizmus francia képviselőit faragni. A Gironde nem véletlenül nem volt a „fékek és ellensúlyok” vagy a hatalommegosztás híve, mindez a forradalom alapvető jellegzetességéből fakadt: az elvei természetesen a felvilágosodás liberális eszméi voltak, de a megvalósulásuk teljesen más utat vett, mint az angolszász világban.¹¹⁵ Az *ancien régime* monarchikus elvét mozgósították a monarchia ellen: a királyság és a király személyének azonosítása a nemzet és a képviselő, az új társadalom és az új hatalom azonosításává alakult át, ennek lett a megtestesülése a törvényhozó hatalom, mint az egységes és oszthatatlan nemzet reprezentánsa, az általános akarat képviselője. Úgy tartották, hogy az általuk elképzelt és megvalósított népképviselői rendszerre respektálja az egységes politikai test kifejeződésének igényét: a francia nép nemcsak négy-évente volt szabad. Innen az egész forradalom érdekes „rousseau-izmusa”: mindenki alapvetően hűséges volt *A társadalmi szerződés*hez, miközben a másik oldalról teljesen egyértelmű, hogy képviselői rendszert hoztak létre: azonban ez a képviselő az egész egységes politikai test megtestesülése. A nagy kérdés az volt: ez a rendszer a tiszta képviselő korrekciója eszközeként a közvélemény uralmát jelenti vagy a nép valódi részvételét? Abban, hogy a „képviselt nép” sosem vesztheti el politikai vitalitását, aktivitását a közéletben, a még egységes republikánus baloldal minden

¹¹⁴ Dorigny, 1988.

¹¹⁵ Gauchet, 1995.

csoportja egyetértett. De amikor, legkésőbb 1792 tavaszán–nyarán, választ kellett adni erre a kérdésre, hogy mindez a művelt közvélemény, a népi társaságok jó szándékú „szankcióját” jelenti-e vagy a nép „felügyelő” részvételét, a girondiak egyértelműen az előbbi mellett tették le a voksukat.¹¹⁶ A Hegypárt sokáig az utóbbit látszott képviselni, hogy aztán a „forradalmi kormányzat” révén maga számolja fel a népi részvétel mindkét formájának a lehetőségét. Nyilvánvalóan stratégia is volt ez, de aligha egyszerűen csak politikai cinizmus. A jakobinusok a nép forró szívé barátai voltak – és egyúttal a nép közvetlen hatalomgyakorlásának megghiúsítói, az erényes nép a szemükben helyettesítődött a nevében és érdekében hatalmat gyakorlókkal, egy diktatúrával, amely (alighanem őszintén) nem látta magát diktatúrának.

Nyilvánvaló, hogy a „néppel való szövetséget” nem a jakobinusok találták fel. A „harmadik rend” univerzalisztikus diskurzusa, absztrakt önidentifikációja (gondoljunk Sieyès lakonikus klasszikus meghatározására) igen hasznosnak bizonyult az „egységfont”, a csoportérdekek háttérbe szorítására a közös ügy érdekében, de mindez óriási veszélyeket is rejtett magában: ugrás volt a sötétbe, az elvont, globális vízió (Marx szavaival a „heroikus illúzió”) a konkrét gazdasági-társadalmi érdekek helyett a forradalom előre menekülésének és radikalizálódásának, a hatalmi harcok folyamatos „ráágéréseinek” lett alapja – tekintve hogy minden politikai csoportnak ebben a küzdelemben szüksége volt a népi rétegek támogatására. Ezt a veszélyt kompenzálta és korlátok közé szorította, hogy ezáltal a „forradalmi burzsoázia” kapcsolatban maradt a társadalom jó részével, és főleg: végig a kezében tudta tartani a legfontosabb folyamatok irányítását.¹¹⁷ Mindez a francia politikának az egész 19. században jellemző alapvonását hozta létre a „nép és a forradalmi burzsoázia szövetsége” alakzatában: a girondiak alighanem azoknak a burzsoáknak voltak az előképei, akik nemigen találták meg önmagukat ebben a szövetségben. Talán a Gironde leginkább ennek a „forradalmi jobboldalnak vagy centrumnak” volt a történelmi epilógusa a században: ez a burzsoázia már 1789 talaján állt (azaz nem volt ellenforradalmi), de a társadalmi rend, a tulajdon és a vagyoni hierarchia, a „tulajdonosok uralma” oldalán is. A „föderális lázadás” sok helyi vezetője Thermidor után újra pozícióba került, hiszen „természetes” vezetői voltak a közösségüknek 1789 óta: mérsékeltek voltak, de patrióták. A felkelés, amely ha nem is volt közvetlen kapcsolatban a girondiakkal, de hozzájárult a konzervatív, „respektábilis” helyi republikánus elit kialakulásához, mely oly nagy szerepet játszott a 19. században.

Mindez a másik oldalról azt is jelenti, hogy a „jakobinus diktatúra” kialakulása miatt „1792–1793” igazi elszalasztott lehetőségnek bizonyult a helyi demokrácia tekintetében – de a Thermidor utáni rezsimek sem tündököltek ezen a téren, azaz a girondiakból nehéz lenne a helyi demokrácia harcosait faragni a „jakobinus centralizáció” ellenében. A Konvent-biztosok intézményének igen különleges megoldásáról szoltunk már, később a „forradalmi kormányzat” (a „jakobinus diktatúra”) intézményrendszere hangsúlyosan ideiglenes (ezt jelenti a „forradalmi” jelző) volt, a girondiak jelentős részvételével megszülető új alkotmány (1795) és a felépült

¹¹⁶ Dorigny, 1978; Higonnet, 1985.

¹¹⁷ Burstin, 2013.

rendszer viszont állandó jelleggel hozta létre a végrehajtó központi hatalom helyben mindenható szereplőjét (*commissaire central*), de magát a helyi demokráciát is a notabilitások kezébe adta. Azaz a „jakobinus centralizáció” és a „girondi helyi demokrácia” szembeállítás legendája csupán.

Kevésbé lényeges, de nagyon röviden nem árt szólni a két könnyebben megfejtethető legenda, a girondiak „feminizmusa” és Condorcet „halálbüntetést ellenző álláspontja” feltételezéséről. A dolog forrása a Badinter házaspár Condorcet-ről szóló könyve,¹¹⁸ amelyben a szerzők saját koruk harcait¹¹⁹ vetítik vissza a forradalom idejére. Condorcet valójában csak magánjogi esetekben törölte volna el a halálbüntetést, közügyekben nem, sőt maga is az ellenforradalmi összeesküvések egyik ostromozójának számított („idiótának vagy árulónak kellene lennünk, hogy ne higgyünk létükben”, írta¹²⁰ – és egyébként igaza volt, hiszen ezek valóban léteztek). Ellenben Condorcet valóban a női jogok egyik első, igen ritka, bátor harcosának számított,¹²¹ maga a Gironde azonban nem volt „feministább”, mint bármely más politikai csoport a korban. A legenda inkább Madame Roland alakjának köszönhető, aki politikai szalont vitt a forradalom ideje alatt, de ez inkább az *ancien régime* női szalonjainak valamiféle továbbélése volt (ez igen sokat ártott a Gironde imázsának, de a régi rendszerhez való hasonlatossága és nem – a nem is létező – „feminizmusa” miatt).

Miért buktak el a Panthéon lépcsőjén a girondiak? Még a republikánus hősök, a köztársaság alapítói „címet” sem ítélte meg nekik az utókor (mint hosszan szoltunk róla: nem alap nélkül, noha az sem kérdéses, hogy a „korai Gironde” fontos része a francia republikanizmus genealógiájának), bár erre emlékirataik alapján maguk jelentettek be igényüket. Mint láthattuk, a Thermidor utáni közvetlen utókor is igen hűvös volt „visszafogadásukban”, majd el is vesztették a politikai egyéniségüket, a historiográfia pedig sokszor bizony igen kevésbé volt kíméletes hozzájuk.

Történettudományi rehabilitációjuk, az ellenük felhozott tarthatatlan vádak elejtése, sőt még anakronisztikus aktualizálásuk kísérlete is lezajlott a nyolcvanas években, és mégis: sosem lettek a forradalom igazi ünnepezt vagy éppen kárhozott hősei,¹²² mint a Hegypárt nem is egy nagy alakja. A francia történelmi mitológia

118 Badinter, 1988.

119 Robert Badinter igazságügy-miniszterként a halálbüntetés eltörlésének keresztülvívője volt, Elisabeth Badinter a francia feminizmus közismert alakja, noha feminizmusa igen konzervatív, nemcsak a „metoo”-t, hanem a „68-as” radikális feminizmust is visszautasítja.

120 Dorigny, 1989. 336.

121 Noha a *Cercle social*nál a *sans-culotte* szekciók „feministábbak” voltak: a nőellenes előítéletek hiánya a *sans-culotte*-ok között minden bizonnyal a népi életmód egyik jellemző jegye volt. A korabeli városi társadalmakban a nők ugyanolyan fontos szerepet játszottak, mint a férfiak. A népi mozgalmakban, a szekciók életében, sőt a városi lázadásokban (melyek igen gyakran a hagyományos női feladatnak számító „kenyérkérdés”, azaz a család élelmezése körül törtek ki) talán még fontosabbat is. A Konvent 1793 áprilisában elutasította a női szavazati jogot, azonban a *sans-culotte* népi társaságokban a női részvétel egyre elterjedtebb lett, sőt a nők szavazati joga sem volt ritka. Külön női klub is alakult (*Club des Citoyennes républicaines révolutionnaires*), komoly mozgalom indult a női egyenjogúságért, amit a „vesztettek” is támogattak.

122 A forradalom a nemzeti emlékezetben „egy blokk” az 1789 óta zajló republikánus üdvtörténetben, noha a főszereplői megítéléséről nagyon is komoly viták folytak és folynak. Éppen ezért nincs Franciaországban olyan kultusza az „alapító atyáknak”, mint Amerikában, de van magának a forradalomnak.

mintha elfeledkezett volna róluk. A bicentenárium vad (és néhol igen kevésbé elegáns) vitái után valamiféle puha konszenzus jött létre a középiskolai tankönyvekben is, ahol egyre kevésbé említődtek, majd az ezredforduló után teljesen eltűntek, hiszen a fokozatosan egyre egyszerűsödő történelmi tablóban XVI. Lajos, Robespierre és persze a szuperhős, Napóleon mellett már nem maradt hely számukra.

Igaz, ami igaz: legfőbb ellenfelük, a Hegypárt politikai teljesítménye jóval meggyőzőbbnek bizonyult, a Gironde-ból csak a bukása és tragikus végezete maradt meg. Sok tekintetben persze a „jakobinusoknak” azért lett ezer életük és hosszú emlékezetük, mert a köztársaság végül is nem az ő receptjeik szerint épült fel (azóta sem), de a girondiak sem lettek egyik köztársaság „alapító atyái” sem. Hiányzott volna belőlük az a bizonyos „történelmi nagyság”? Talán igen: „a girondiak történetében” egyszerűen nincs elég „anyag”, hogy hőökké tegye őket.

De nehéz lenne őket gyűlölni vagy akár csak különösebb ellenszenvvel is viseltetni irántuk: kisebbek és sebezhetőbbek voltak, mint ahogy a kortársak tartották, de nagyobbak annál, ahogy ma beszélnek róluk. A forradalom 19. századi történései talán jobban értették, mint a modernnek: a II. év (1793) embereit nem lehet a normális idők szabályaival mérni. Ismét Victor Hugo szavait idézve a forradalmi Konventről: „Sosem láttunk ennél furább és fönségesebb testületet. Csupa hős, egy gyáva falka. Dúvadak a hegy hátán, csúszómászók a mocsárban.”¹²³ A girondiak nem voltak talán hősek, de gyáva falka sem: sok tekintetben ugyanabban az illúzióban osztoztak, mint a legnagyobb ellenfeleik – ez a mai illúzió nélküli világunkban bizonyára értetlenséget szül.

A Hegypárt és a Gironde, a Gironde és a Hegypárt: hatalmas generáció volt. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy az elmúlt több mint két évszázad alatt talán nem is volt még egy hozzá hasonló.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Baczko

1991 Baczko, Bronislaw: Les Girondins en Thermidor. In: *La Gironde et les Girondins*. Sous la direction de Furet, François et Ozouf, Mona. Paris, 1991. 48–71.

2008 Baczko, Bronislaw: Jacobinisme. In: Baczko, Bronislaw: *Les politiques de la Révolution française*. Paris, 2008. 231–296.

Badinter

1988 Badinter, Élisabeth – Badinter, Robert: *Condorcet, 1743–1794. Un intellectuel en politique*. Paris, 1988.

Baecque

1991 Baecque, Antoine de: La Gironde et la Sorbonne, les Girondins dans l'historiographie universitaire (1886–1989). In: *La Gironde et les Girondins*. Sous la direction de Furet, François et Ozouf, Mona. Paris, 1991. 111–133.

¹²³ Hugo, 1973. 148.

Balázs

2022 Balázs Gábor: „A nép jó, a képviselői megvesztegethetőek.” Az 1793-as francia alkotmányról. In: *Világtörténet*, 44. (2022) 4. sz. 539–585.

Beck–Spitzer

1991 Beck, Lewis – Spitzer, Hildreth: Y a-t-il eu un groupe girondin à la Convention nationale (1792–1793)? In: *La Gironde et les Girondins*. Sous la direction de Furet, François et Ozouf, Mona. Paris, 1991. 168–188.

Biard

2010 Biard, Michel: Quelle „centralisation jacobine”? In: *La Révolution française. Une histoire toujours vivante*. Sous la direction de Biard, Michel. Paris, 2010. 53–63.

2015 Biard, Michel: Paris/provinces. Le fil conducteur des pouvoirs, rouages et dysfonctionnements. In: *La Révolution à l'oeuvre. Perspectives actuelles dans l'histoire de la Révolution française*. Sous la direction de Martin, Jean-Clément. Rennes, 2015. 57–76.

Boroumand

1991 Boroumand, Ladan: Les Girondins et l'idée de la République. In: *La Gironde et les Girondins*. Sous la direction de Furet, François et Ozouf, Mona. Paris, 1991. 233–264.

Bouloiseau

1972 Bouloiseau, Marc: *La République jacobine 10 août 1792 – 9 thermidor an II*. Paris, 1972.

Bouretz

1991 Bouretz, Pierre: Jaurès et la Gironde. In: *La Gironde et les Girondins*. Sous la direction de Furet, François et Ozouf, Mona. Paris, 1991. 48–71.

Boursier

1972 Boursier, Anne-Marie: L'émeute parisienne du 10 mars 1793. In: *Annales historiques de la Révolution française*, 208. (1972) 204–230.

Boutier–Boutry

1992 Boutier, Jean – Boutry, Philippe: *Atlas de la révolution française*. Tome 6. *Les sociétés politiques*. Paris, 1992.

Brunel

1980 Brunel, Françoise: Les député Montagnards. In: *Girondins et Montagnards. Actes du colloque, Sorbonne, 14 décembre 1975*. Sous la direction de Soboul, Albert. Paris, 1980. 344–361.

Burstin

2013 Burstin, Haïm: *Révolutionnaires. Pour une anthropologie politique de la Révolution française*. Paris, 2013.

Chaumié

1968 Chaumié, Jacqueline: Saint-Just et le procès des Girondins. In: *Annales historiques de la Révolution française*, 191. (1968) 14–26.

1971 Chaumié, Jacqueline: Les Girondins et les Cent Jours. Essai d'explication de leur comportement par leurs origines géographiques et sociales et leur passé politique (1793–1815). In: *Annales historiques de la Révolution française*, 205. (1971) 329–365.

1980 Chaumié, Jacqueline: Les Girondins. In: *Girondins et Montagnards*. Sous la direction de Soboul, Albert. Paris, 1980. 19–60.

Cornu

1991 Cornu, Laurence: „Fédéralistes! Et pourquoi?” In: *La Gironde et les Girondins*. Sous la direction de Furet, François et Ozouf, Mona. Paris, 1991. 265–289.

Crook

2014 Crook, Malcolm: Les révoltes „fédéralistes” et les origines de la Terreur. In: *Visages de la Terreur: l'exception politique de l'an II*. Sous la direction de Biard, Michel et Leuwers, Hervé. Paris, 2014. 15–27.

De Luna

1988 De Luna, Frederick A.: The “Girondins” Were Girondins, After All. In: *French Historical Studies*, 15. (1988) 506–518.

Di Francesco

1991 Di Francesco, Antonio: Popular Sovereignty and Executive Power in the Federalist Revolt of 1793. In: *French History*, 5. (1991) 74–101.

Di Padova

1976 Di Padova, Theodore A.: The Girondins and the Question of Revolutionary Government. In: *French Historical Studies*, 9. (1976) 432–450.

1977 Di Padova, Theodore A.: The Question of Girondin Motives: A Response to Sydenham. In: *French Historical Studies*, 10. (1977) 349–352.

Dorigny

1978 Dorigny, Marcel: Les Girondins et Jean-Jacques Rousseau. In: *Annales historiques de la Révolution française*, 234. (1978) 569–583.

1980a Dorigny, Marcel: Les idées économiques des Girondins. In: *Girondins et Montagnards*. Sous la direction de Soboul, Albert. Paris, 1980. 79–98.

1980b Dorigny, Marcel: Violence et Révolution. Les Girondins et les massacres de septembre. In: *Girondins et Montagnards*. Sous la direction de Soboul, Albert. Paris 1980. 99–120.

1984 Dorigny, Marcel: La République avant la République. In: *République et Révolution. L'exception française*. Sous la direction de Vovelle, Michel. Paris, 1984. 142–154.

1985 Dorigny, Marcel: La presse girondine et les mouvements populaires. Nécessité et limites d'une alliance. In: *Mouvements populaires et conscience sociale, XVIe–XIXe siècles. Actes du colloque de Paris, le 24–26 mai 1984*. Recueillis et présentés par Nicolas, Jean. Paris, 1985. 510–528.

1987a Dorigny, Marcel: Le Cercle Social. Égalitarisme et libéralisme aux débuts de la Révolution, ou l'impossible compromis. In: *Les Cahiers de l'IRM*, 1987. 171–179.

1987b Dorigny, Marcel: Les Girondins. Essai de définition d'une pratique politique. In: *Les Cahiers de l'IRM*, 1987. 109–126.

1988 Dorigny, Marcel: Francois-Xavier Lanthenas et la formation du citoyen. Les paradoxes du libéralisme girondin? In: *La Révolution française et l'homme moderne, Colloque internationale de Rouen (1988)*. Préface de Mazauric, Claude. Paris, 1988. 86–98.

1989 Dorigny, Marcel: Condorcet, libéral et girondin. In: *Condorcet mathématicien, économiste, philosophe, homme politique. Colloque international*. Sous la direction de Crépel, Pierre et Gilain, Christian, Paris, 1989. 333–340.

1995 Dorigny, Marcel: Pouvoir central et pouvoirs locaux dans les projets constitutionnels girondins de 1793. In: *Les fédéralismes. Réalités et représentations, 1789–1874*. Sous la direction de Cousin, Bernard. Aix-en-Provence, 1995. 53–64.

Dorigny–Gainot

2010 Dorigny, Marcel – Gainot, Bernard: La Révolution et la „question coloniale” (1789–1804). In: *La Révolution française. Une histoire toujours vivante*. Sous la direction de Biard, Michel. Paris, 2010. 268–281.

Dumont

1984 Dumont, Jean-Christian: Le spectre de la République romaine. In: *République et Révolution. L'exception française*. Sous la direction de Vovelle, Michel. Paris, 1984. 121–134.

Duport-Dorigny-Guilhaumou-Wartelle

1986 Duport, Anne-Marie – Dorigny, Marcel – Guilhaumou, Jacques – Wartelle, François: Les Congrès des Sociétés Populaires et la question du pouvoir exécutif révolutionnaire. In: *Annales historiques de la Révolution française*, 266. (1986) 518–544.

Dupuy

2005 Dupuy, Roger: *La République jacobine. Terreur, guerre et gouvernement révolutionnaire, 1792–1794*. Paris, 2005.

Edmonds

1983 Edmonds, William D.: “Federalism” and Urban Revolt in France in 1793. In: *Journal of Modern History*, 55. (1983) 22–53.

Flaubert

1913 Flaubert, Gustave: *Dictionnaire des idées reçues*. Paris, 1913.

Forrest

1988 Forrest, Alan: Federalism. In: *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*. Vol. 2. *The Political Culture of the French Revolution*. Ed. by Lucas, Colin. Oxford, 1988. 309–327.

Fox-Genovese

1980 Fox-Genovese, Elisabeth: Aux origines de la politique, les Girondins se définissent. In: *Girondins et Montagnard*. Sous la direction de Soboul, Albert. Paris, 1980. 61–78.

Furet

1991 Furet, François: Les Girondins et la guerre: les débuts de l'Assemblée législative. In: *La Gironde et les Girondins*. Sous la direction de Furet, François et Ozouf, Mona. Paris, 1991. 189–205.

2011 Furet, François: *La Révolution*. Tome I. 1770–1814. Paris, 2011.

Furet-Ozouf

1988 *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Dir.: Furet, François – Ozouf, Mona. Paris, 1988.

Gallinella

2022 Gallinella, Fabien: *La république des girondins. La pensée constitutionnelle d'une mouvance politique sous la Révolution*. Paris, 2022.

Gauchet

1995 Gauchet, Marcel: *La Révolution des pouvoirs. La souveraineté, le peuple et la représentation (1789–1799)*. Paris, 1995.

Gough

1995 Gough, Hugh: La presse provinciale et le fédéralisme. In: *Les fédéralismes. Réalités et représentations (1789–1879)*. Actes du colloque de Marseille, 1993. Aix-en-Provence, 1995. 251–262.

Guermazi

2015 Guermazi, Alexandre: La naissance de la Montagne dans l'espace public: un mot au service des conventionnels du côté gauche ou de la République? Octobre 1792 – janvier 1793. In: *Annales historiques de la Révolution française*, 381. (2015) 31–53.

Halévi

1991 Halévi, Ran: Les Girondins avant la Gironde: esquisse d'une éducation politique. In: *La Gironde et les Girondins*. Sous la direction de Furet, François et Ozouf, Mona. Paris, 1991. 137–168.

Hanson

1992 Hanson, Paul R.: The Federalist Revolt: An Affirmation or Denial of Popular Sovereignty? In: *French History*, 6. (1992) 335–355.

2003 Hanson, Paul R.: *The Jacobin Republic under Fire. The Federalist Revolt in the French Revolution*. University Park, Pa., 2003.

Higonnet

1985 Higonnet, Patrice: Social and Cultural Antecedents of Revolutionary Discontinuity: Montagnards and Girondins. In: *English Historical Review*, 396. (1985) 513–544.

Hugo

1973 Hugo, Victor: *Kilencvenhárom*. Bp., 1973.

Jaume

1987 Jaume, Lucien: Le public et le privé chez les Jacobins (1789–1794). In: *Revue française de science politique*, 37. (1987) 230–248.

1989 Jaume, Lucien: *Le discours jacobin et la démocratie*. Paris, 1989.

Kates

1985 Kates, Gary: *The Cercle Social, the Girondins, and the French Revolution*. Princeton, N.J., 1985.

1989 Kates, Gary: The Girondins: Champions of Representative Democracy. In: *French Politics and Society*, 7. (1989) 82–89.

Lamartine

1865 Lamartine, Alphonse de: *A girondiak története*. Pest, 1865.

Laval

2015 Laval, Michel: Vous avez dit Girondins? In: *Histoire et Liberté*, 58. (2015) 37–48.

Leroux

1995 Leroux, Serge: Fédéralisme, jacobinisme et particularisme. In: *Les fédéralismes. Réalités et représentations (1789–1874). Actes du colloque de Marseille, 1993*. Aix-en-Provence, 1995. 49–63.

Mathan

2012 Mathan, Anne de: Grandeur et misère des Girondins. De „l’illusion héroïque” à l’instrumentalisation historiographique. In: *Héros et héroïnes de la Révolution française*. Sous la direction de Bianchi, Serge. Paris, 2012. 55–77.

2018 Mathan, Anne de: Le fédéralisme girondin. Histoire d’un mythe national. In: *Annales historiques de la Révolution française*, 393. (2018) 195–206.

Mathiez

1930a Mathiez, Albert: Girondins et Montagnards. In: Mathiez, Albert: *Girondins et Montagnards*. Paris, 1930. 1–19.

1930b Mathiez, Albert: Robespierre et Vergniaud. In: Mathiez, Albert: *Girondins et Montagnards*. Paris, 1930. 20–69.

Monnier

1994 Monnier, Raymonde: *L’espace public démocratique. Essai sur l’opinion à Paris, de la Révolution au Directoire*. Paris, 1994.

1995 Monnier, Raymonde: Cordeliers, sans-culottes et Jacobins. In: *Annales historiques de la Révolution française*, 300. (1995) 249–260.

Nodier

1988 Nodier, Charles: Le dernier banquet des Girondins. In: Nodier, Charles: *Portraits de la Révolution et de l’Empire*. Paris, 1988. 58–166.

Patrick

1969 Patrick, Alison: Political Divisions in the French National Convention, 1792–93. In: *The Journal of Modern History*, 41. (1969) 421–474.

1972 Patrick, Alison: *The Men of the First French Republic. Political Alignments in the National Convention of 1792*. Baltimore–London, 1972.

Pertué

1981a Pertué, Michel: La liste des Girondins de Jean-Paul Marat. In: *Annales historiques de la Révolution française*, 245. (1981) 379–389.

1981b Pertué, Michel: Remarques sur les listes des Conventionnels. In: *Annales historiques de la Révolution française*, 245. (1981) 366–378.

1985 Pertué, Michel: Autonomie du mouvement populaire parisien et contrôle jacobine sous la Convention girondine. In: *Mouvements populaires et conscience sociale, XVIe–XIXe siècles*. Recueillis et présentés par Nicolas, Jean. Paris, 1985. 529–545.

Raynaud

1991 Raynaud, Philippe: Y a-t-il une philosophie girondine? In: *La Gironde et les Girondins*. Sous la direction de Furet, François et Ozouf, Mona. Paris, 1991. 291–304.

Rudé

1982 Rudé, George: *La foule dans la Révolution française*. Paris, 1982.

Soboul

1989 *Dictionnaire historique de la Révolution française*. Dir.: Soboul, Albert. Paris, 1989.

Sydenham

1961 Sydenham, Michael J.: *The Girondins*. London, 1961.

1971 Sydenham, Michael J.: The Montagnards and Their Opponents: Some Considerations on a Recent Reassessment of the Conflicts in the French National Convention, 1792. In: *The Journal of Modern History*, 43. (1971) 287–293.

1977 Sydenham, Michael J.: The Girondins and the Question of Revolutionary Government: A New Approach to the Problem of Political Divisions in the National Convention. In: *French Historical Studies*, 10. (1977) 342–348.

1981 Sydenham, Michael J.: The Republican Revolt of 1793. A Plea for Less Localized Local Studies. In: *French Historical Studies*, 12. (1981) 120–138.

Tackett

2018 Tackett, Timothy: *Anatomie de la Terreur. Le processus révolutionnaire (1787–1793)*. Paris, 2018.

Viallaneix

1991 Viallaneix, Paul: Michelet et les Girondins. Révision d'un procès. In: *La Gironde et les Girondins*. Sous la direction de Furet, François et Ozouf, Mona. Paris, 1991. 73–87.

Viola

1973 Viola, Paolo: Sur le mouvement populaire parisien de février-mars 1793. In: *Annales historiques de la Révolution française*, 214. (1973) 503–518.

1980 Viola, Paolo: Luttres pour l'hégémonie au printemps 1793. In: *Girondins et Montagnards*. Sous la direction de Soboul, Albert. Paris, 1980. 121–148.

Vovelle

1993 Vovelle, Michel: *La découverte de la politique. Géopolitique de la Révolution française*. Paris, 1993.

1999 Vovelle, Michel: *La chute de la monarchie, 1789–1792*. Paris, 1999.

Wahnich

2003 Wahnich, Sophie: *La liberté ou la mort. Essai sur la Terreur et le terrorisme*. Paris, 2003.

Whatmore–Livesey

2000 Whatmore, Richard – Livesey, James: Étienne Clavière, Jacques-Pierre Brissot et les fondations intellectuelles de la politique des Girondins. In: *Annales historiques de la Révolution française*, 321. (2000) 1–26.

GÁBOR BALÁZS

WHO WERE THE GIRONDINS AND WHAT DID THEY WANT?

The prevailing image of the Girondins in the historical consciousness is, on the one hand, their tragic fate, when the “revolution devoured its own children”; on the other hand, the Girondins became, in the aftermath, early adherents of liberal, representative “democracy”, moderate supporters of the republic, fighters against decentralisation and even federalism, opponents and victims of “terror”. In a word: consensual representatives of the Revolution, neither reactionaries nor terrorists, the ‘human faces’ of the First French Republic. In our study, we will attempt to do the opposite of these two types of description, i.e. to give a description of the phenomenon and the political group in the dynamics of the Revolution.

A brit–francia szövetségtől a németbarátságig

A török semlegesség, 1939–1941

A páratlan stratégiai fekvéssel rendelkező Törökországot kiemelkedő figyelemben részesítették a második világháború ellentétes oldalon küzdő nagyhatalmai. Az Egyesült Királyság és Franciaország közösen igyekeztek megszerezni a szövetséget, miközben a náci Németország is mindent elkövetett, hogy befolyása alá vonja az országot. Ankarának sikerült a világháború fordulatai közepette fenntartania a semlegességét, olykor ügyesen kijátszva egymás ellen a szemben álló feleket. Kezdetben Törökország egyértelműen az angol–francia szövetséget részesítette előnyben, de Franciaország látványos összeomlása után érezhetően lazított a nyugati demokráciákhoz fűződő kapcsolatain. Az angol szövetség fennmaradt, ugyanakkor Berlin felé is nyitott a török állam, ez a folyamat az 1941 júniusában megkötött német–török barátsági szerződéssel vette kezdetét.¹ Tanulmányomban a török külpolitika 1939 tavasza és 1941 nyara közötti legfontosabb eseményeit és irányváltásait igyekszem bemutatni, részben a korabeli magyar levéltári források felhasználásával.

Törökország az 1923-as lausanne-i békében revízió alá vette a szultáni kormányzattal kötött, megalázó sèvres-i békét, és nagyjából elnyerte a mai területi kiterjedését.² A lausanne-i rendezés ugyanakkor demilitarizálta a tengerszorosok körzetét, és biztosította a szabad áthajózást minden ország számára. Törökország elnöke, Musztafa Kemál Atatürk 1934–1935 folyamán számos alkalommal felvetette a szorosok remilitarizálásának kérdését, azonban a lausanne-i békét aláíró két legfontosabb tengeri hatalom, Nagy-Britannia és Franciaország elzárkózott a török javaslattól. Az olasz–etióp háborútól (1935–1936) kezdve Ankara elsősorban Mussolini birodalmi ambícióitól tartott, így a fasiszta Itália agresszív fellépése közös táborba hozta össze a briteket, a franciákat és a törököket. A három ország közötti komolyabb együttműködést azonban akadályozta a véleménykülönbség a tengerszorosok jogállását illetően. Amikor 1936 márciusában Hitler csapatai bevonultak a versailles-i békeszerződés előírásai értelmében demilitarizált Rajna-vidékre, Ankara elérkezettnek látta az időt, hogy ismételten felvesse a Dardanellák és a Boszporusz kérdését. A két nyugati demokrácia Olaszországgal szemben igyekezett megnyerni

* A szerző PhD, a Lovassy László Gimnázium kutatótanára (8200 Veszprém, Cserhát lakótelep 11., reb@mail.lovassy.hu).

1 A török semlegességről: Deringil, 1989; Millman, 1998.

2 Az Alexandrettai szandzsák, vagyis a mai Hatay területe 1939-ig Franciaország szíriai mandátumterületéhez tartozott.

a törököket, így 1936-ban létrejöhetett a montreux-i egyezmény.³ A svájci kisvárosban aláírt megállapodás értelmében háború esetén teljes egészében a török kormány belátásától függött, hogy mely hatalmak hadihajóinak ad engedélyt a tenger-szorosok használatára. Ankara jogot nyert a Dardanellák és a Boszporusz remilitarizálására, ezáltal ismét érvényesült a teljes török szuverenitás a vízi útvonal felett.⁴

Közeledés Nagy-Britanniához és Franciaországhoz

Nagy-Britannia montreux-i engedékenysége és Olaszország agresszív fellépése megnyitotta az utat a brit–török közeledéshez. Kemál Atatürk hajlott a tárgyalásokra, akárcsak 1938-tól utóda, İsmet İnönü elnök. Mindketten egyetértettek abban, hogy egy új világháborúban nem ismétlődhet meg az oszmánok 1914-es hibája, vagyis a Brit Birodalommal vívott küzdelem. A török vezetők úgy vélekedtek, hogy Nagy-Britannia legyőzhetetlen, főleg akkor, ha az Egyesült Államok is a segítségére siet. Az elkerülhetetlennek látszó új földközi-tengeri konfliktusban a törökök mindenképpen London mellett kívántak felsorakozni.

Az ankarai magyar királyi követség élénk figyelemmel kísérte a török–angol közeledést.⁵ A diplomaták Budapestre küldött jelentéseikben részletesen beszámoltak az egyre gyakoribb udvariassági látogatásokról. VIII. Edward király 1936. szeptemberi isztambuli útja nagyban segítette a kapcsolatokat javulását. A török hadiflotta 1936 novemberében a világháború óta először hagyta el a hazai vizeket, és jellemző módon elsőként Máltát látogatta meg.⁶ A brit földközi-tengeri flotta hadihajói 1937 szeptemberében érkeztek Isztambulba, így viszonyozva az előző évi máltai látogatást.⁷ Egy másik brit hajóraj 1938. szeptember 19-én érkezett meg a Boszporuszhoz. A többnaposra tervezett tartózkodás azonban 21-én félbeszakadt, mert a Szudéta-válság kiéleződésével a brit Admiralitás visszarendelte a hadihajókat.⁸ 1939 augusztusáig még több alkalommal futottak be angol hajók a török kikötőkbe, ez a „flottadiplomácia” kétségtelenül hozzájárult a szívélyes viszony kialakulásához.

Az 1930-as évek végén Törökország gazdaságilag inkább Németországhoz, politikailag és katonai szempontból pedig Nagy-Britanniához közeledett. Az 1930-as évek második felében a brit gazdasági befolyás jóval elmaradt a némettől. A török külkereskedelemben egyre nagyobb szerepet játszott a náci Németország, különösen Ausztria 1938-as bekebelezése után. 1939-ben a török import 51 százaléka érkezett innen, míg az export 31 százalékát vette fel a Harmadik Birodalom. Ezzel szemben a brit adatok meglehetősen szerények voltak, ugyanebben

3 Halmosy, 1983. 387–400.

4 Réti, 2015. 234–238.

5 A magyar–török kapcsolatokról bővebben: Kövecsi-Oláh, 2018; Kövecsi-Oláh–Saral, 2023.

6 MNL OL K 63, 8. csomó, 1936-2/36-147. A török flotta máltai látogatása. Ankara, 1936. november 21. Máriássy Zoltán rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter jelentése.

7 MNL OL K 63, 9. csomó, 1937-2/5-92. Angol hadihajók látogatása Isztambulban. Ankara, 1937. szeptember 9. Kuhl Lajos követségi tanácsos, ideiglenes ügyvivő jelentése.

8 MNL OL K 63, 11. csomó, 1938-2/5-119. Angol hadihajók látogatása Sztambulban. Váratlan visszarendelésük a Földközi-tengerre. Yeniköy, 1938. szeptember 22. Máriássy követ jelentése.

az évben az Egyesült Királyság a török importból és exportból is mindössze 6-6 százalékkal részesedett.⁹

A brit kormány hitelek nyújtásával és tőkebefektetések révén igyekezett megnövelni befolyását és ellensúlyozni Németország nyomasztó gazdasági fölényét. 1938 májusában Anglia 10 millió font értékű kölcsönt adott Ankarának, további 6 millió fontot a törökök angliai hadianyag-vásárlásokra fordíthattak.¹⁰ Az utóbbi hitelt az ankarai kormány brit építésű hadihajók megvételére használhatta fel, ezáltal a két admirális között is még szorosabbá vált a kapcsolat.¹¹ A török haditengerészeti megrendelések elnyeréséért éles verseny alakult ki London és Berlin között. Az ankarai kormány igyekezett kihasználni ezt a helyzetet, és mindkét országtól rendelt hadihajókat. Anglia elsősorban rombolókat épített török megrendelésre, míg Németország tengeralattjárókat.¹²

Nagy-Britannia és Törökország között egyre javult a viszony, a formális együttműködés kialakítására azonban egészen 1939 tavaszáig várni kellett. 1939. április 7-én Olaszország megszállta Albániát, és ez az esemény mélyen megrázta a török vezetést és a közvéleményt. Itália balkáni terjeszkedését Ankara egyértelműen saját biztonságát fenyegető lépésként értékelte, ráadásul a Kemál Atatürk kezdeményezésére 1934-ben létrehozott Balkán Paktum¹³ két tagját, Görögországot és Jugoszláviát közvetlenül fenyegette. Nagy-Britannia és Franciaország a német és olasz agresszív lépések hatására alapvető külpolitikai fordulatot hajtott végre, véget vetett a megbékéltetési politikának, és garanciákat adott előbb Lengyelországnak, majd az albániai bevonulás után 1939. április 13-án Görögországnak és Romániának.¹⁴ A mediterrán háborús feszültség felgyorsította az angol–török közeledést, és május 12-én a két állam kölcsönös segítségnyújtási nyilatkozatot írt alá. Miután megoldódott az Alexandrettai szandzsák kérdése (vagyis a franciák átadták Hatay-t), hasonló nyilatkozatot írtak alá június 23-án Párizssal is. Franciaország szintén hitelt nyújtott Törökországnak, és hajlandónak mutatkozott együttműködni a török katonai vezetéssel.¹⁵ A két nyugati demokrácia a görög és a román garancia vállalása miatt tartotta fontosnak Törökország támogatását, emellett tartott attól, hogy esetleg Németország mellett köteleződnek el a törökök. Egy földközi-tengeri háborúban számítottak Ankara balkáni viszonylatban tekintélyes haderejére, és biz-

9 Hale, 2021. 827.

10 MNL OL K 63, 12. csomó, 1938-2/36-21. Angol pénzüberek tárgyalásai Törökországban. Anglia fokozottabb részesedésének kérdése Törökország gazdasági felépítésében. Angol–török viszony. Ankara, 1938. január 23. Máriássy követ jelentése.

11 Törökország az említett hitel keretében egy gyorscirkálót, hat rombolót és nyolc tengeralattjárót rendelt meg angol hajógyáraktól. MNL OL K 63, 12. csomó, 1938-2/36-103. Török hadihajórendelés az angol hitel keretére. Yeniköy, 1938. július 28. Máriássy követ jelentése.

12 MNL OL, K 63, 292. csomó, 1938-32/5-1865. Török hadihajómegrendelések Németországban. Isztambul, 1938. szeptember 16. Barkóczi György isztambuli főkonzul jelentése.

13 Az 1934-ben Athénban megalakult szövetséget eredetileg Törökország, Görögország, Jugoszlávia és Románia hozta létre, az együttműködéshez 1938-ban Bulgária is csatlakozott. Halmosy, 1983. 338–342.

14 Uo. 455–459.

15 MNL OL K 63, 14. csomó, 1939-2/36-86. A török–angol és török–francia titkos megállapodások. Fegyverszállításra vonatkozó megállapodások a szovjetekkel és Lengyelországgal. Ankara, 1939. június 8. Máriássy szigorúan bizalmas jelentése.

tak abban, hogy a tengerszorosok elzárásával megbéníthatják Olaszország fekete-tengeri forgalmát.¹⁶

Az ankarai magyar követség szerint a törökök olaszellenessége abból a feltevésből táplálkozott, hogy Mussolini hadereje nem áll meg a görög határnál, hanem egészen a Dardanellákig kíván majd előrenyomulni. Ankarában már korábban is aggodalommal figyelték Rodosz és a Dodekanészosz-szigetcsoporthoz tartozó szigetek megerősítését. Máriássy Zoltán követ 1939 májusában jelezte, hogy milyen ajánlatokat tettek az angolok és a franciák Törökország megnyerésére. A szíriai Aleppó mellett az olasz égei-tengeri szigeteket is át kívánták adni Ankarának egy háborús részvétel esetén. Ezzel kapcsolatban Mehmet Şükrü Saracoğlu külügyminiszter a magyar követnek úgy nyilatkozott: „Egyes szigetek megszállva tartása és megerősítése által az olaszok megkeserítik Törökország életét és biztonságát veszélyeztetik.”¹⁷

A követi jelentés alapján az szolgálta, hogy 1939 májusa óta élénk vezérkari tárgyalások zajlottak az angolokkal és franciákkal, amelyek során elsősorban a szaloniki front megnyitása, illetve az olasz kézen lévő Dodekanészosz elleni közös hadműveletek játszották a fő szerepet. A tárgyalások ekkor még nem vezettek eredményre, mert az angolok ellenezték egy balkáni front megnyitását, miközben a franciák az első világháborús tapasztalatok alapján ezt nélkülözhetetlennek tartották. Maxime Weygand francia tábornok lelkesen támogatta szárazföldi csapatok kiküldését Szalonikiba és a trákiai Alexandrópoliba (törökül Dedeağaç), míg a brit földközi-tengeri flotta vezetése ellenezte.¹⁸ Nehezítette a tárgyalásokat, hogy a törökök lényegesen nagyobb pénzügyi segítséget, illetve hivatalos szövetséggkötést vártak a két nyugati hatalomtól. A briteket megdöbbenetette, hogy 120 millió font értékű hadianyagot kértek a törökök, e hatalmas mennyiség tényleges leszállítása Anglia saját fegyverkezési programját is veszélybe sodorhatta.¹⁹

1939 nyarán az európai politikai helyzet folyamatos romlásával párhuzamosan a britek igyekeztek haditengerészeti téren is elmélyíteni a katonai együttműködést. Augusztus elején a földközi-tengeri flotta frissen kinevezett parancsnoka, Andrew Browne Cunningham tengernagy a *Warspite* csatahajóval és négy rombolóval udvariassági látogatásra érkezett Isztambulhoz. Máriássy Zoltán szerint a flotta látogatás sikere minden korábbit felülmúlt.²⁰ Cunningham tárgyalt a török vezérkar főnökével, Fevzi Çakmakkal, Saracoğlu külügyminiszterrel és İsmet İnönü köztársasági elnökkel, de a látogatás nem sok tényleges eredményt hozott, mivel Ankara hadianyagigénye jelentősen meghaladta a szerény brit erőforrások kereteit.²¹

A végső áttörés tehát még nem történt meg a három ország között zajló vezérkari tárgyalásokon, amikor megérkezett a német-szovjet meg nem támadási

16 Gibbs, 1976. 713–714.

17 MNL OL K 63, 217. csomó, 1939. 71/pol. 23/36. A török politika irányváltozásainak indokai. Olaszellenes pszichózis, pesszimista felfogás a béke fenntartását illetően. Ígéretek. Ankara, 1939. május 7. Máriássy szigorúan bizalmas jelentése.

18 Playfair, 1954. 50–51.

19 Hale, 2021. 832–836.

20 MNL OL K 63, 14. csomó, 1939-2/36-119. Az angol Földközi-tengeri flottaparancsnok látogatása Isztambulban. Yeniköy, 1939. augusztus 7. Máriássy jelentése.

21 Cunningham, 1951. 212–214.

egyezmény híre. Az 1939. augusztus 23-án aláírt Molotov–Ribbentrop-paktum valósággal sokkolta a török közvéleményt.²² Az 1920-as évektől viszonylag harmonikusak voltak az ország kapcsolatai a Szovjetunióval, ebből adódóan Ankara hagyományos félelme az északi szomszédtól sokat enyhült. A sztálini Szovjetunió a németekkel kötött paktum után egy olyan nyugati irányú expanzív külpolitikába kezdett, amely joggal aggasztotta a törököket.²³ İnönü elnök elsősorban a tengerszorosok és Isztambul biztonságát féltette a német–szovjet blokk potenciális terjeszkedésétől. Ankara helyzete igen kényessé vált, mert az Olaszországgal szemben vállalt kötelezettségeinek betartása a kiszámíthatatlanná váló szovjet külpolitika miatt rendkívül nehezzé vált. İnönü a helyzet tisztázására 1939 szeptemberében Moszkvába küldte Saracoğlu külügyminisztert. Vjacseszlav Molotov nyíltan tudtára adta török kollégájának, hogy a Szovjetunió ellenzi az együttműködést a franciákkal és a britekkel, sőt a tengerszorosok jogállásáról szóló montreux-i egyezmény felülvizsgálatát is követelte. A moszkvai út teljes kudarccal zárult, Sztálin nem is fogadta a török külügyi vezetőt.²⁴

Nyilvánvalóvá vált, hogy a Szovjetunió ismételten súlyos fenyegetést jelent Törökország számára, miközben Olaszország a mediterrán és a balkáni térségben lett destabilizáló tényező. Ebben a nehéz geostratégiai helyzetben İnönü elnök a nyugati hatalmak mellett kötelezte el magát, így 1939. október 19-én megszületett az angol–francia–török kölcsönös segítségnyújtási egyezmény.²⁵ Az Ankarában megkötött megállapodás arra kötelezte Törökországot, hogy egy földközi-tengeri háborúban támogassa Angliát és Franciaországot, sőt a Görögországnak és Romániának nyújtott garanciák miatt kialakuló konfliktus esetén is előírta a segítségnyújtást. Cserében London és Párizs vállalta, hogy egy európai hatalom agressziója esetén korlátlan támogatást nyújt Ankarának.²⁶ Az egyezményhez csatolt 2. számú jegyzőkönyv ugyanakkor kimondta, hogy a vállalt kötelezettségek nem kényszeríthetik olyan akcióra a törököket, amellyel fegyveres konfliktusba kerülnének a Szovjetunióval. 1940 januárjában egy külön egyezményben az angolok és a franciák is jelentős kölcsönt nyújtottak, amelynek nagy részét hadianyag-vásárlásra lehetett fordítani.²⁷

A három ország között 1939 októbere és 1940 májusa között további katonai egyeztetések zajlottak. Franciaország továbbra is szárazföldi haderő küldését szorgalmazta Szalonikibe, Trákiába vagy Nyugat-Anatóliába. A vezérkari tárgyalásokon kidolgozták a Jungle hadművelet terveit, ami egy közös hadsereg tráki bevetésével és egy Dodekanészosz elleni akcióval számolt. A brit tengerésztszettek

22 MNL OL K 63, 14. csomó, 1939-2/36-4448. A német–orosz megnehtámadási paktum itteni kihatásai. Törökország magatartása az európai háború kirobbanása esetén. Kombinációk Olaszország esetleges semlegességével kapcsolatban. Ankara, 1939. augusztus 30. Máriássy követ szigorúan bizalmas jelentése.

23 A török–szovjet viszonyról bővebben: Özkan, 2010; Isci, 2014, 2019.

24 Flesch, 2010. 83–84.

25 Halmosy, 1983. 477–481.

26 Flesch, 2004. 362.

27 Az Egyesült Királyság 25 millió font kölcsönt biztosított kifejezetten hadianyag-vásárlásra, emellett a két kormány közösen 15 millió font kölcsönt nyújtott aranyban, a franciák 1,5 millió fontnyi kölcsönt biztosítottak frankban, a britek pedig tovább 2 milliót fontban. Halmosy, 1983. 481.

megvizsgálták a Dardanellák védelmi rendszerét, és javaslatokat tettek a tengerszorosok megerősítésére tengeralattjáró-támadás ellen.²⁸ A franciák még azt az elképzelést is felvetették, hogy Németország üzemanyag-ellátásának megbénítása céljából bombázzák a semleges Szovjetunió bakui olajmezőit. Ehhez azonban szükség volt a török repülőterek szabad használatára.²⁹ 1940 márciusában a közel-keleti brit és a szíriai francia légierők parancsnokai tárgyaltak a török fővárosban, az ankarai magyar ügyvivő szerint a gyenge török légierő megerősítésén kívül az egyeztetések a Fekete-tenger partján létesítendő új repterekről zajlottak.³⁰ Az utóbbi információ szerint tehát volt némi alapja a szovjetek ellen tervezett közös támadásnak. A kalandor vállalkozásból a törökök ellenállása és a francia erőforrások szűkössége miatt végül nem lett semmi.

Ankara a továbbiakban is igyekezett minél több hadianyagot és pénzügyi segítséget szerezni a nyugati partnerektől, de egyre világosabbá vált, hogy London és Párizs képtelen kielégíteni az egyre növekvő török igényeket. A hivatalos szövetségi viszony ellenére a törökök nem voltak mindenben együttműködők. Ezt mutatja, hogy amikor 1940 elején Nagy-Britannia két ágyúaszád áthaladását kérte a Fekete-tengerre a német dunai olajszállítás megakadályozása céljából, a montreux-i egyezményre hivatkozva megtagadták a kérést.³¹

A világháború 1939. szeptemberi kitörése után a brit hadiflotta hatékony tengeri blokádot alakított ki a Földközi-tengeren. A Royal Navy hajói sikeresen gátolták Németország tengeri kereskedelmét a mediterrán térségben.³² Ennek következtében a török külkereskedelemben radikálisan visszaesett Berlin szerepe. 1940-ben a Németországból érkező import mindössze 8, az oda irányuló török export pedig 10 százalékot tett ki, ez a forgalom is kizárólag szárazföldön vagy a Fekete-tengeren zajlott. A háborús helyzetnek, a szövetségi viszonyoknak és az ebből adódó hadianyag-szállításoknak köszönhetően Nagy-Britannia kismértékben megelőzte a rivális németeket. Az 1940-es évben a brit import 14, az export 10 százalékos arányt ért el Törökország külkereskedelmi forgalmában.³³ A Harmadik Birodalommal folytatott gazdasági együttműködés visszaesése különösen az isztambuli vezető pénzügyi köröket aggasztotta, amelyek nem érezték biztosnak, hogy a kieső német áruforgalmat pótolni tudják majd az angolok gazdasági kedvezményei és hitelei.³⁴ A német forgalom visszaeséséből Magyarország egyértelműen profitált, 1939-hez

28 Cunningham, 1951. 222.

29 1940 februárjában Máriássy Zoltán ankarai követ előtt Behiç Erkin, a külügyminisztérium politikai főigazgatója nyomtatékosan cáfolta, hogy Törökország részt venne egy ilyen szovjetellenes támadásban. Juhász, 1962. 715.

30 MNL OL K 63, 15. csomó, 1940. 2/36. A közel-keleti angol és francia légi haderők parancsnokainak látogatása Ankarában. Törökország légi felkészültsége. Ankara, 1940. március 13. Traub István követségi tanácsos jelentése.

31 Playfair, 1954. 52–53.

32 Barcza György londoni magyar követ 1939. október 31-i jelentése szerint a brit hadiflotta a háború első két hónapjában 500 ezer tonna Németországnak szánt hadi dugárut foglalt le. Juhász, 1962. 590.

33 Hale, 2021. 827.

34 Az isztambuli közvélemény az angol-francia megállapodást a város elleni potenciális olasz támadással szembeni védelemként, pozitívan értékelte. MNL OL K 63, 217. csomó, 1939-7605/pol, 23/36. A háború istambuli kihatásai. Isztambul, 1939. október 28. Barkóczy György isztambuli főkonzul jelentése.

képest 1940-ben a magyar behozatal megnégyszereződött, a kivitel pedig duplájára emelkedett.³⁵

A Franciaország katonai összeomlásáig terjedő időszakban a török külpolitika nem csak a két nyugati hatalom felé nyitott. A tengelyhatalmak további terjeszkedésétől való félelem motiválta egy balkáni semleges blokk kialakításának gondolatát. 1939 szeptemberétől a magyar követi jelentésekben is többször előkerült a Törökország mellett Görögországból, Jugoszláviából, Romániából és esetleg Bulgáriából álló tömb létrehozásának lehetősége. E szervezkedés alapja a már említett, 1934-ben létrejött Balkán Paktum volt. Máriássy Zoltán ankarai követ szerint ez az együttműködés a nyugati demokráciák frontját hivatott megerősíteni.³⁶ A magyar követség vezetője 1939 novemberében tárgyalt Saracoğlu külügyminiszterrel, aki kíváncsún tartotta a Balkán Paktum tagjain kívül Bulgária és Magyarország bevonását is.³⁷ A tervezett semleges blokkból a potenciális tagállamok ellentétei, de legfőképpen Németország látványos katonai sikerei miatt végül nem lett semmi.

1940 márciusában a belgrádi magyar katonai attasé, Vasváry József ezredes személyesen látogatta meg az európai Törökországot. Április 11-én készített jelentésében bemutatta, hogy a török hadvezetőség milyen előkészületeket tett egy olasz háború esetére. A török vezérkar az ősz óta folyamatosan növelte az európai oldalon állomásozó csapatainak számát, márciusban már 14 gyalogos hadosztályt és egy lovas hadosztályt összpontosított a trákiai határra. Kis-Ázsiából rendszeresen érkeztek tartalékosok a térségbe, a hadsereget gyakorlatilag szeptember óta mozgósították. Az attasé maga is látott angol tiszteket a trákiai vasútvonalon, és úgy vélte, hogy a brit nyomás napról napra erősödik, annak ellenére, hogy Törökország irtózik a háborúba lépéstől.³⁸ A bolgár hadügyminiszter szerint a Trákiában lévő 14 török hadosztály zsoldját már a britek fizették, és e jelentős erőösszpontosításnak a német és orosz (!) előrenyomulást kellett megállítania.³⁹

1940 tavaszán azonban nem a németektől tartottak igazán a Boszporusz partján, hanem a fegyveres semlegességét feladó Olaszországtól. 1940 áprilisában Mussolini megkezdte az olasz haditengerészet és a szárazföldi haderő mozgósítását, az észak-, illetve a nyugat-európai német sikerek nyomán pedig egyre valószínűbbé vált Itália belépése a háborúba. A nyugati hatalmak mellett elkötelezett török vezetés biztos volt abban, hogy a franciák és az angolok győznek a nyugati fronton. Ez a meggyőződés magyarázza azokat a magabiztos kijelentéseket, amelyeket az ankarai követség továbbított Budapestre 1940 májusában és júniusában. Berker Şevki vezértitkár-helyettes úgy nyilatkozott a magyar követ előtt, hogy olasz–

35 A Törökországból érkező behozatal 1939-ben 3,554 millió pengőt tett ki, 1940-ben már 13,927 milliót. Eközben a magyar kivitel 3,348 millióról 6,358 millió pengőre nőtt. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1940. 119., *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1942. 117.

36 Juhász, 1962, 542–543.

37 Uo. 601.

38 MNL OL K 63, 144. csomó, 1940. 16/5. A belgrádi katonai attasé jelentése a magyar királyi külügyminiszternek. 1940. április 11.

39 MNL OL K 63, 15. csomó, 1940. 2/36. 33/pol-1940. Beszélgetés a bolgár hadügyminiszterrel és a német követtel a szövetségesek közel-keleti terveiről és Törökország magatartásáról. Szófia, 1940. március 12. Jungerth-Arnóthy Mihály szófiai követ jelentése.

francia–angol földközi-tengeri háború esetén Törökország teljesíteni fogja szövetségi kötelezettségét, vagyis azonnal háborúba lép.⁴⁰

Törökország semleges magatartása

A francia összeomlás a nyugati fronton megrázta a török vezetést. Mussolini 1940. június 10-i hadüzenete pedig végképp óvatosságra intette Ankarát. Franz von Papen német nagykövet biztosította İnönüt, hogy a tengelyhatalmak nem szándékoznak katonai akciót indítani a Balkánon vagy Törökország ellen.⁴¹ Az olasz hadüzenet megdöbbenetelte a török közvéleményt, a francia összeomlást látva a korábbi hangzatos ígéretekkel szemben nem következett be hadüzenet, sőt még a diplomáciai viszony sem szakadt meg Ankara és Róma között.⁴² A brit és a francia követ 1940. június 11-én számonkérték Saracoğlun az októberben kötött egyezmény betartását, és azonnali hadba lépést követeltek. Három nap múlva a török külügyminiszter a szovjet fenyegetéssel indokolta, hogy országa nem teljesítheti a kérést.⁴³ Vagyis Ankara az 1939. október 19-i egyezmény 2. számú jegyzőkönyvére hivatkozva talált kibúvót és tudta elkerülni az egyre kevésbé kívánt hadba lépést.⁴⁴ A török vezetés az eddig nyíltan hangoztatott szövetségi pozícióból láthatóan visszahátrált. Ez akkor vált világossá, amikor 1940. június 26-án a török kormány hivatalosan is bejelentette az ország nem hadviselő státusát. Az angol–török szövetség ezzel nem szűnt ugyan meg, de a török semlegesség kinyilvánítása miatt elvesztette az eredeti értelmét. A brit diplomácia a következő években arra törekedett, hogy rávegye Ankarát a döntés megváltoztatására, valamint hogy Törökország lépjen be a háborúba.

A semlegesség feladása nem csak a francia összeomlás miatt volt egyre kétségesebb, török részről nagy szerepet játszott ebben a haderő elégtelen felszereltsége.⁴⁵ Nem véletlen, hogy az angolokkal és franciákkal folytatott korábbi tárgyalásokon a modern fegyverzet megszerzésének szükségessége mindig központi kérdés volt. Méreteit tekintve a török hadsereg impozánsnak tűnt, a nyugati szakértők is elismerték a gyalogság kiválóságát és a török katonák nagy harcértékét. Ugyanakkor az 1939 óta folyamatosan mozgósított hadsereg alapvetően az első világháború haditechnikájával rendelkezett. Nem voltak modern páncélos egységek, hiányoztak a motorizált alakulatok, a flottalajstromban még mindig ott szerepelt az az 1914 előtt épült egykori német csatacirkáló, amely miatt az Oszmán Birodalom belépett az első világháborúba.⁴⁶ 1939-ben a légierő papíron 240 gép-

40 Juhász, 1982. 163–164.

41 Uo. 167.

42 Uo. 184–185.

43 Hale, 2021. 839.

44 Juhász, 1982. 208–209.

45 A török hadseregről: Millman, 1996. 38–55.

46 A *Yavuz Sultan Selim* (ex-Goeben) csatacirkáló és a *Midilli* (ex-Breslau) könnyűcirkáló a német császári flotta hadihajóiként 1914-ben áttörtek az antantblokádon, és Isztambulba érkeztek. A németek átadták őket a törököknek, ez az esemény nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az Oszmán Birodalom a központi hatalmak oldalán lépett be a háborúba.

ből állt, de csak 54 volt modern vadászgép és bombázó.⁴⁷ A magára maradt Nagy-Britannia 1940 után képtelen volt olyan mennyiségű modern haditechnikát átadni, amely lehetővé tette volna a haderő megfelelő felszerelését. Angliának nem maradt felesleges hadianyag-tartaléka, egy nyíltan háborúban álló, szövetséges Törökország ellátása meghaladta a szigetország lehetőségeit. Nagyon találóan jegyezte meg a sokadik sikertelen vezérkari egyeztetés után Andrew Cunningham admirális, a földközi-tengeri flotta parancsnoka: „Semlegesként Törökország nem lett volna olyan nagy teher az erőforrásaink számára, mint hadviselőként. Szó szerint nem volt mit odaadnunk, és a törökök tudták ezt.”⁴⁸

A török hadsereg felkészületlensége a magyar szakértőknek is feltűnt. Werth Henrik vezérkari főnök 1940. március 13-án készített helyzetelemzésében részletesen bemutatta a 600 ezer főből és 33 hadosztályból álló török hadsereget. A részlegesen mozgósított haderőt a közeljövőben 40 hadosztályra kívánták bővíteni. A hadosztályok fele az európai területeken állomásozott, míg a szovjet határon 7-8, a szíriai 4 hadosztály tartózkodott. A hadsereg diszlokációja jelezte, hogy a török vezérkar egy nyugati, elsődlegesen olasz támadástól tartott, ezért koncentrált az erők zömét a tengerszorosok térségébe. A magyar vezérkari főnök a tekintélyes méretű török haderővel kapcsolatban leszögezte: „Hosszabb háborúban a fegyverzet és a lőszerutánpótlás rendezetlen, angol–francia támogatásra szorul. A számbelileg erős hadsereg értékét a fegyverzeti hiányosságok mellett lerontják a kiképzés és a vezetés gyengeségei. Egy modern, jól vezetett hadsereggel szemben önálló támadó fellépésre képtelen, és csupán védelemben állná meg a helyét eredményesen.”⁴⁹

A török katonai gyengeséggel magyarázható, hogy İnönü elnök az olasz–görög háború kitörésekor sem vállalta Athén megsegítését, noha néhány nappal az olasz támadás megindulása előtt a török külügyminiszter még azt nyilatkozta, hogy egy Görögország elleni olasz agressziót a saját maga ellen irányulónak fog tekinteni.⁵⁰ Itália 1940. október 28-án meginduló támadása után a törökök elzárkóztak a görögök katonai megsegítésétől, bár Athén kifejezetten kérte a támogatást. Ettől függetlenül a török közvélemény nagy örömmel értesült Mussolini haderejének súlyos kudarcairól, és a Vörös Félhold útján széles körű élelmiszergyűjtés indult a helén állam megsegítésére. Miután az olaszok vereséget szenvedtek, a török vezérkari főnök 1940 novemberében jobban tartott a Romániába érkező német csapatoktól, bár ekkor még csak két hadosztály érkezett a román olajmezők biztosítására.⁵¹

Ankarában megkönnyebbüléssel figyelték Mussolini haderejének görögországi sikertelenségét, ettől kezdve a korábbi fő veszélyforrásnak tekintett fasiszta állam már nem jelentett központi kérdést a török stratégiai tervezőknek. Numan

47 Hale, 2021. 826.

48 Cunningham, 1951. 315.

49 HL VKF 1940. 1. oszt. 3414/eln. Helyzetjelentés, 1940. március 13. 596–598.

50 Juhász, 1982. 674–675.

51 Uo. 716.

Menemencioğlu, a külügyminisztérium politikai főtitkára úgy vélte, hogy Olaszországgal mint Törökország ellen agresszióra képes ellenféllel immár nem kell számolni.⁵² Annál aggasztóbb volt a náci Németország balkáni térnyerése, valamint Molotov berlini tárgyalása. Joggal félték Ankarában, hogy egy új német-szovjet megállapodás a tengerszorosokat kiszolgáltatja Moszkvának. Az ankarai magyar követ szerint ekkor a háborús izgalom nagyobb volt, mint bármikor a világháború kitörése óta. A törökök úgy vélték, hogy Németország Bulgárián át fogja megsegíteni gyengélkedő olasz szövetségését, és egy ilyen hadművelet mindenképpen hatással lesz az ország biztonságára.⁵³ Nem véletlen, hogy az év végén már 1 millió 100 ezer török katona állt fegyverben, de ez a mozgósítási szint olyan nagy költségekkel járt, hogy a hadsereg létszámát a következő év közepére ismét 600 ezer főre csökkentették.⁵⁴

A britek mindeközben fokozták aktivitásukat, és a tengelyhatalmakkal szemben igyekeztek egy görög-török-jugoszláv tömböt kialakítani. 1940–1941 telén Ankara megnyerésére számos katonai és diplomáciai küldöttség érkezett az országba. 1941 januárjában a Royal Air Force magas rangú tisztjei tárgyaltak Ankarában, ekkor állítólag 300–400 repülőgépet kértek a törökök, de az ankarai követ-ségi titkár szerint erősen kétséges volt, hogy az angolok képesek lesznek szállítani ekkora mennyiséget.⁵⁵ A brit látogatások közül a legfontosabb Anthony Eden külügyminiszter, valamint John Greer Dill vezérkari főnök 1941. februári útja volt.⁵⁶ A tárgyalások nem hoztak eredményt, a törökök nem kívántak háborúba lépni, még több hadianyagot kértek, és jelezték, hogy csak védelmi háborúra képesek.⁵⁷ Saracoglu és Eden márciusban tartott ciprusi találkozásán nyilvánvalóvá vált, hogy a törökök akkor sem lépnek be a háborúba, ha Németország megtámadja Görögországot.⁵⁸

Bulgária német megszállása és csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez tovább rontotta Törökország stratégiai helyzetét, és egyre kiszolgáltatottabbá tette a tengelyhatalmaknak. Máriássy személyesen tárgyalt Numan Menemencioğluval, aki kifejtette, hogy Törökország Bulgária német megszállása, sőt Görögország elfoglalása esetén sem fog háborúba lépni, mivel hadseregének felszerelése hiányos. Ezt azért sem tehetné meg, mert tartania kell egy esetleges szovjet támadástól a Kaukázusban.⁵⁹ A bulgáriai események hatására az angolok támaszponto-

52 Uo. 786.

53 Az európai Törökországban ostromállapotot hirdettek ki, elsötétítést és egyéb korlátozó intézkedéseket vezettek be. Uo. 735., 738–739.

54 MNL OL K 63, 293. csomó, 1942. 32. 1/a 29/pol. 1942. Az 1941. évi összefoglaló politikai jelentés felterjesztése. Ankara, 1942. március 1. Traub István követségi tanácsos jelentése.

55 MNL OL K 63, 15. csomó, 1941. 2/36, 10/pol. 1941. Angol katonai misszió Törökországban. Ankara, 1941. január 30. Traub István követségi tanácsos jelentése.

56 Churchill, 1950. 96–98.

57 MNL OL K 63, 15. csomó, 1941. 2/36, 27/pol. 1941. Eden angol külügyminiszter látogatása Ankarában. Törökország állásfoglalása. Ankara, 1941. február 28. Traub István követségi tanácsos jelentése.

58 MNL OL K 63, 293. csomó, 1942. 32. 1/a 29/pol. 1942. Az 1941. évi összefoglaló politikai jelentés felterjesztése. Ankara, 1942. március 1. Traub István követségi tanácsos jelentése.

59 Juhász, 1982. 920.

kat kértek Törökországban, de ezt a kérést arra hivatkozva tagadták meg, hogy a Luftwaffe megtorlásként bombázhatja Isztambult.⁶⁰ A britek által tervezett balkáni katonai együttműködés nem valósult meg, Ankara egyre jobban ragaszkodott a semlegességhez. Jugoszlávia villámgyors német lerohanása, majd a brit haderő görögországi és krétai veresége után különösen bölcs döntésnek tűnt ez a magatartás.

A látványos balkáni győzelem után Németország is megkísérelte a maga oldalára állítani a törököket. Hitler már 1941. március 4-én biztosította a török kormányt, hogy nincsenek területi követelései és ellenséges szándékai, és barátságos érzelmekkel viseltetik az ország iránt. Jugoszlávia megtámadásakor Papen német követ nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Németországnak nincsenek agresszív tervei Ankara irányában.⁶¹ 1941. áprilisában–májusában a németek tudatosan saját megszállásuk alá vonták a Törökországgal határos trákiai görög területeket, illetve az égei-tengeri szigetek anatóliai partokhoz legközelebbi tagjait. Az olaszok mellőzése azt a célt szolgálta, hogy egy esetleges jövőbeni együttműködés során Ankarának ajánlhassák fel ezeket a területeket.⁶² Papen biztosította a törököket, hogy az égei szigetek megszállása csak stratégiai okokból, az angolok kiszorítása céljából történt, és semmiképpen sem irányul Törökország ellen.⁶³ E területek jövőjéről korábban már folytak titkos tárgyalások, a németek felvetették, hogy amennyiben Törökország átengedi területén kelet felé a Wehrmacht egységeit, megkaphatja a korábban elveszített trákiai és szíriai területeket. Az angolok mellett továbbra is kitartó İnönü elnök nem fogadta el az ajánlatot.⁶⁴

Ígéreteik ellenére a törökök nem bíztak a németekben. Ezt tükrözi a török hadsereg 1941 közepén megfigyelhető diszlokációja. A 600 ezer fős összlétszámú haderő négy nagy csoportosításban helyezkedett el. A legjelentősebb erők Trákiában, 18 gyalogos, egy páncélos és egy lovas hadosztállyal (200 ezer fő), ezt követte fontosságát tekintve a nyugat-anatóliai csoportosítás 13 gyalogos és egy lovas hadosztállyal (160 ezer fő). A szovjet és iráni határon már csak 9 gyalogos és egy lovas hadosztály (100 ezer fő), míg a szíriai határon négy gyalogos és egy lovas hadosztály (50 ezer fő) állomásozott. A többi 90 ezer fő a légierő, a hadiflotta és határőr alakulatok között oszlott meg. Az erődítési munkálatok is elsősorban Trákiában és a tengerszorosok környékére összpontosultak. A repülőgépek száma ekkor már elérte a 600-at, a korábbi brit szállításoknak köszönhetően ebből 400 első vonalbelinek számított, és főleg Nyugat-Anatóliába települt.⁶⁵

60 Uo. 925.

61 MNL OL K 63, 293. csomó, 1942. 32. 1/a 29/pol. 1942. Az 1941. évi összefoglaló politikai jelentés felterjesztése. Ankara, 1942. március 1. Traub István követségi tanácsos jelentése.

62 Berker Şevki külügyi vezértitkár-helyettes 1941. június 2-án jelezte Máriaissy magyar követnek, hogy Törökországnak vannak területi követelései, és utalt a németek által frissen megszállt égei szigetekre, illetve a trákiai területsávra. Juhász, 1982. 1145.

63 Uo. 1116.

64 Flesch, 2010. 87.

65 MNL OL K 63, 293. csomó, 1942. 32. 1/a 29/pol. 1942. Az 1941. évi összefoglaló politikai jelentés felterjesztése. Ankara, 1942. március 1. Traub István követségi tanácsos jelentése.

Barátsági szerződés Németországgal

A haderő tagadhatatlan fejlődése ellenére a török vezetés fő célja továbbra is a háborúba sodródás elkerülése volt. Ezért fogadta Törökország örömmel a német kezdeményezést egy barátsági szerződés megkötésére. 1941. június 18-án aláírták Ankarában a barátsági egyezményt, amelyet Papen és Saracoğlu alig három hét alatt titokban készített elő.⁶⁶ Máriássy a küszöbönálló német–szovjet háborúval magyarázta a gyors és sikeres tárgyalásokat, azzal, hogy a törökök tudomást szerezhettek a hamarosan bekövetkező Barbarossa hadműveletről. A törökök feltételként szabták, hogy a barátsági egyezmény ne hozza ellentétbe Ankarát a korábban megkötött angol szövetséggel.⁶⁷ A magyar követ szerint a helyi közvélemény nagy megkönnyebbüléssel fogadta a megállapodást Berlinnel. Úgy vélte, hogy Törökország szíve szerint Angliához áll közelebb, ugyanakkor a realitások talaján állva kész további közeledésre Németország felé, de a háború esetleges új fordulatával az út továbbra is nyitva áll Nagy-Britannia felé.⁶⁸

Négy nappal később Németország megtámadta a Szovjetuniót, ez az esemény török szempontból újabb megkönnyebbülésre adott okot. Ahogy Saracoğlu kijelentette: „az orosz–német konfliktustól országának évszázados lidércnyomás alól való felszabadulását várja”.⁶⁹ İnönü elnök soha nem akarta igazán továbbfejleszteni a németekkel kötött barátsági egyezményt, ragaszkodott a britekkel fennálló szövetséghez és fenntartotta Anglia iránti elköteleződését. A török vezetés nagyon várta a gyűlölt és rettegett Szovjetunió szétzúzását, ugyanakkor bízott Németország végső vereségében is. Ezt a kettősséget fogalmazta meg Traub István ankarai követségi tanácsos: „Törökország, mely Anglia szövetségese és ennek végső győzelmében még mindig hisz, másrésről viszont legőszintebben kívánja, hogy a németek teljesen legyőzzék Oroszországot.”⁷⁰

1941. június 23-án Törökország bejelentette semlegességét a német–szovjet konfliktusban. Ezután is fennmaradt a brit szövetség, ugyanakkor elmélyültek a gazdasági kapcsolatok Berlinnel. A török króm- és rézércre különösen nagy szüksége volt a német háborús gépezetnek.⁷¹ A kétoldalú kereskedelem ismét elérte a háború előtti szintet, a török krómszállítások 1944 tavaszáig zavartalanul folytatódtak. A gazdasági együttműködés mellett Törökország néhány esetben hozzájárult a tengelyhatalmak háborús erőfeszítéseihöz is, például amikor 1941 nyarán átengedték a tengersizorokon a Fekete-tenger irányába haladó *Seefalke* német űrnaszádot és a *Tarvisio* olasz kisegítőhajót. 1944. május–júniusban néhány kisebb német hadihajó kelt át a másik irányban.⁷² Ezeket az elszigetelt eseteket leszámítva Ankara tá-

66 Halmosy, 1983. 523–525.

67 Juhász, 1982. 1189.

68 Uo. 1201–1202.

69 Uo. 1217.

70 MNL OL K 63, 293. csomó, 1942. 32. 1/a 29/pol. 1942. Az 1941. évi összefoglaló politikai jelentés felterjesztése. Ankara, 1942. március 1. Traub István követségi tanácsos jelentése.

71 Fodor, 1982. 169.

72 Halmosy, 1983. 388.

volságot tartott Berlintől, és igyekezett nem túlságosan elköteleződni a Harmadik Birodalom mellett.⁷³ Mindeközben folyamatos és egyre erősödő brit, majd amerikai nyomás alatt állt az ország, a mediterrán térséget előnyben részesítő Churchill különösen fontosnak tartotta Törökország bevonását a szövetségesek oldalán a háborúba.⁷⁴ Az angolszász presszió ellenére İnönü elnök rendkívül sokáig kitartott a semlegesség mellett, és csak 1945 februárjában üzent hadat az összeomlás szélén álló Harmadik Birodalomnak.

Összegzés

Törökország 1939–1941 között követett külpolitikai irányvonala fokozatosan alakult át a nyugati hatalmakhoz kötődő szövetségtől a nem hadviselő státuszon át a következetesen képviselt semlegességgé. Az 1939 októberében létrejött brit–francia–török hármass szövetség csak rövid ideig működött, az együttműködés kudarcához egyszerre járult hozzá Franciaország gyors összeomlása és a török fegyveres erők felkészületlensége. Ankara számára az 1930-as években a fő veszélyforrást Olaszország agresszív politikája jelentette, tulajdonképpen Mussolini fenyegető fellépése hozta össze az angolokkal és franciákkal kötött szövetséget. Itália 1940 őszén bekövetkező katonai kudarcai után a török vezetés nem számolt többé komoly ellenfélként az olaszokkal.

A Harmadik Birodalom katonai sikerei, valamint a Berlin és Moszkva közötti együttműködés sokkal nagyobb félelmet keltett. 1940 ősze és a Szovjetunió elleni német támadás megindulása közötti periódus török szemszögből a világháború legnehezebb időszaka volt. 1941 tavaszán a német hadsereg megszállta Bulgáriát, majd lerohanta Jugoszláviát és Görögországot. E feszült helyzetben a szovjet veszélyre hivatkozva Törökország kihátrált a görögök és a britek megsegítésének kötelezettsége alól, és egyre nyíltabban hangsúlyozta semlegességét a háborúban. A legyőzhetetlennek tűnő német hadsereg az európai török határokhoz ért, és nem lehetett tudni, hogy mi lesz a következő lépése. Törökország szerencséjére Hitler a mediterrán térséget csak mellékhadszíntérként kezelte, és már 1940 decembere óta a Barbarossa hadművelet végrehajtására készült. Érthető megkönnyebbülést hozott Törökországban, hogy sikerült tető alá hozni a német–török barátsági egyezményt. Ezt követően az országban mindig jelen lévő németbarát katonai és politikai vezetők mellett az egész társadalom lelkesen fogadta a kibontakozó német–szovjet háborút. A törökök már több mint két évszázada az északi kolosszus fenyegetésében éltek, és végre úgy tűnt, hogy ez a veszély elhárul. A törökök kívánták a szovjetek vereségét, de mindeközben az angolszászok végső győzelmében is bíztak. A brit szövetség fennmaradt, ugyanakkor virágzott a kereskedelmi forgalom Németországgal.

73 E távolságtartásra azért is szükség volt, mert Hitler nem tett le teljesen Törökország megszállásáról. Ezt mutatja az 1942-ben kidolgozott Gertrude hadműveleti terv, amely az ország Bulgária és a Kaukázus irányából történő elfoglalását tartalmazta. Kerrigan, 2019. 96–97.

74 Churchill, 1950. 699–716.

A törökök 1941 nyarától a két ellenséges tömb között egyfajta egyensúlyozó politikát folytattak, és Ankarának az erőteljes angolszász nyomásgyakorlás ellenére sikerült fenntartania a semlegességét. Csak 1944 augusztusában mondta fel Törökország a német–török barátsági egyezményt, és szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat. Végül 1945. február 2-án üzent hadat Törökország Németországnak, de ezt a lépést már csak azért tette, hogy csatlakozhasson az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelyei

HL = Hadtörténeti Levéltár (Budapest)

VKF = a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnöke iratai

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

K 63 = a Külügyminisztérium politikai osztályának iratai

2. Kiadott források és szakirodalom

Churchill

1950 Churchill, Winston S.: *The Second World War*. Vol. III. *The Grand Alliance*. Vol. IV. *The Hinge of Fate*. Boston, 1950.

Cunningham

1951 Cunningham, A. B.: *A Sailor's Odyssey. The Autobiography of Admiral of the Fleet Viscount Cunningham of Hyndhope*. New York, 1951.

Deringil

1989 Deringil, Selim: *Turkish Foreign Policy during the Second World War: An 'Active' Neutrality*. Cambridge, 1989.

Flesch

2004 Flesch István: *Atatürk és kora. Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása*. Bp., 2004.

2010 Flesch István: *Az isztambuli menedék. Törökország a vészorszakban*. Bp., 2010.

Fodor

1982 Fodor, Denis J.: *The Neutrals: World War II*. Alexandria, 1982.

Gibbs

1976 Gibbs, N. H.: *Grand Strategy*. Vol. I. *Rearmament Policy*. London, 1976.

Hale

2021 Hale, William: Turkey and Britain in World War II: Origins and Results of the Tripartite Alliance, 1935–40. In: *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 23. (2021) 6. sz. 824–844. DOI: <https://doi.org/10.1080/19448953.2021.1987764>.

Halmosy

1983 Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések, 1918–1945*. Bp., 1983.

Isci

2014 Isci, Onur: *Russophobic Neutrality: Turkish Diplomacy, 1936–1945*. [Dissertation, Georgetown University.] Washington, 2014.

2019 Isci, Onur: *Turkey and the Soviet Union during World War II: Diplomacy, Discord and International Relations*. London, 2019. (Library of World War II Studies.)

Juhász

1962–1982 *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához*. IV. köt. Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában, 1939–1940. V. köt. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941. Szerk.: Juhász Gyula. Bp., 1962, 1982.

Kerrigan

2019 Kerrigan, Michael: *World War II Plans That Never Happened: The True Story of Cancelled Invasions, Assassinations and Secret Weapons Operations from 1939–1945*. London, 2019.

Kövecsi-Oláh

2018 Kövecsi-Oláh Péter: *Török–magyar diplomáciai kapcsolatok a két világháború között (1920–1945)*. [Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.] Bp., 2018.

Kövecsi-Oláh–Saral

2023 Kövecsi-Oláh Péter – Saral, Emre: *Török–magyar diplomáciai kapcsolatok a két világháború között (1920–1945)*. Bp., 2023. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

Millman

1996 Millman, Brock: The Turkish Armed Forces on the Eve of the Second World War: The British View. In: *Turkish Studies Association Bulletin*, 20. (1996) 1. sz. 38–56.

1998 Millman, Brock: *The Ill-Made Alliance: Anglo–Turkish Relations, 1934–1940*. Montreal, 1998.

Özkan

2010 Özkan, Remzi Öner: *The Soviet Territorial Demands from Turkey: 1939–1946*. [Thesis, Middle East Technical University.] Ankara, 2010.

Playfair

1954 Playfair, I. S. O.: *The Mediterranean and Middle East*. Vol. I. *The Early Successes against Italy, to May 1941*. London, 1954.

Réti

2015 Réti Balázs: A montreux-i konferencia és a tengerszorosok (1936). In: *Jura*, 21. (2015) 2. sz. 234–238.

BALÁZS RÉTI

FROM THE BRITISH–FRENCH ALLIANCE TO GERMAN FRIENDSHIP

TURKISH NEUTRALITY, 1939–1941

Turkey, with its unique strategic location, was given outstanding attention by the great powers fighting on the opposite side of the Second World War. The United Kingdom and France tried to obtain its alliance jointly, while Nazi Germany also did everything to bring the country under its influence. Ankara managed to maintain its neutrality amidst the twists and turns of the world war, sometimes skillfully playing the opposing sides against each other. In the beginning, Turkey clearly favoured the Anglo–French alliance, but after the spectacular collapse of France, it

noticeably loosened its ties to Western democracies. The English alliance survived, but at the same time the Turkish state opened up to Berlin, a process that began with the German–Turkish friendship treaty signed in June 1941. The study tries to present the most important events of this Turkish foreign policy direction between the spring of 1939 and the summer of 1941, partly using contemporary Hungarian archival sources.

Szövetségesből ellenség

Geopolitika és a szovjet–jugoszláv viszony, 1941–1948

A Balkán és népei gyakran valamelyik nagy birodalom keretébe tartoztak. A Bizánci Birodalmat az Oszmán Birodalom követte, és csak a 19. században indult meg az itt élő népek nemzetté válása és önálló, független államaik megteremtése. A folyamatot mindig egy másik birodalom – korántsem önzetlen, hanem saját befolyásának növelését célzó – támogatása kísérte, ugyanakkor egy harmadik birodalom mindezt ellenkezéssel fogadta. A 19. században a főszereplők Oroszország, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia voltak. A Balkán-háborúkat követően az Oszmán Birodalom szinte teljesen kiszorult Európából, az első világháború után az Osztrák–Magyar Monarchia is összeomlott, Oroszországban forradalom és polgárháború tört ki, így az orosz nagyhatalmi, expanziós vágyakat megöröklő Szovjetunió közel két évtizedig távol maradt a nemzetközi viszonyok alakításától.

Az első világháború után létrejött erőviszonyok gyorsan megváltoztak, Franciaország reménye, hogy a kisantant segítségével döntő szerepet játszhat a közép-európai és balkáni térségben, hamar elszállt. A Párizs környéki békék nyomán létrehozott európai biztonsági rendszer az 1930-as évek közepére felbomlott, és új rend kezdett kibontakozni, amelyben Németország egyre nagyobb – kezdetben gazdasági, majd politikai – befolyásra tett szert. Újabb vetélkedés indult meg a Balkánon, az 1930-as évektől immár újabb szereplőket bekapcsolva: újonnan jelentkezett Németország, magához tért a Szovjetunió, Nagy-Britannia továbbra is védte érdekeit a tengerszorosoknál és Görögországban, Olaszország pedig a Mare Nostrum koncepció jegyében az adriai-, jón- és égei-tengeri térségben kívánt terjeszkedni.¹ Az 1930-as évek közepétől alig több mint egy évtized alatt hatalmas változások zajlottak le, az érdekszférák gyakran módosultak. Jelen írásban a Szovjetunió részvételét kívánjuk bemutatni a folyamatban, különös tekintettel egy országra, Jugoszláviára.

* A szerző a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., biro.laszlo@abtk.hu).

1 A korszak történetére átfogóan lásd: Stavrianos, 1958; Demeter et al., 2020–2023.

Eltérő német és szovjet elképzelések a Balkánról

A Balkánon rivalizálás alakult ki az egyéb területek tekintetében 1939-ben, a szovjet-német meg nem támadási szerződés titkos mellékletében megállapodásra jutott Németország és Szovjetunió között. Németország a balkáni országokkal kötött szerződésekkel elzárta az utat az inkább a Fekete-tenger medencéjében érdekelt Szovjetunió előtt.² Németországnak 1941. március végén sikerült Jugoszláviát is bevonnia a háromhatalmi egyezménybe, amit viszont a jugoszláv politikai elit egy része nem fogadott el, és Belgrádban megdöntötték az egyezményt aláíró kormányt.³ A kormányváltást követően, március 27. este Hitler döntött: 25. számú utasítása a Jugoszlávia elleni támadásról és a jugoszláv állam megsemmisítéséről rendelkezett. Németországban a belgrádi „puccsot” az angol titkosszolgálat művének tekintették (amelyben esetleg a szovjet szolgálat is szerepet játszott), az új kormányban nem bíztak. Nagyobb súllyal esett latba, hogy a Kelet-Európa vonatkozásában nagyobb szabású terveket dédelgető Hitler nem hagyhatta, hogy a Balkánon bármi is megzavarja a hátszínnyelvi nyugalmát.

1941 elején már a Szovjetunióban is úgy látták, hogy a Balkán a német-szovjet érdekösszeütközés egyik fontos terepe lesz. Nem kívánták, hogy a háború kiterjedjen a félszigetre is, hasonlóképpen elleneztek, hogy valamilyen nagyhatalom egyedül domináljon a térségben. A Szovjetunió nem várta, hogy Németország ilyen gyorsan megtámadja Jugoszláviát. Nem helyezte Németország balkáni lépéseit, de emiatt nem szándékozott elállni az 1939-ben megkötött szerződéstől és Anglia oldalára állni (ugyanakkor a balkáni hadművelet a Szovjetunió szempontjából azt jelentette, hogy semmiféle német-angol kompromisszum nem jön létre). A gyors német győzelmet látva, a szovjet diplomácia hasznosabbnak vélte a jugoszlávokkal való tárgyalás és egyezmény miatt Németországgal keletkezett feszültségeket feloldani, így a Szovjetunió nem tett ellenvetést a Görögországgal és Jugoszláviával szembeni agresszió miatt, és tudomásul vette a területi változásokat a Balkánon.⁴

Jugoszlávia megtámadásával és kapitulációjával a Szovjetunió elvesztette a Balkánért folytatott rivalizálást Németországgal szemben, és mivel Románia és Bulgária már korábban – 1940. november 23-án, illetve 1941. március 1-jén – csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, elvágták a Balkántól. A háború kitörése azonban új kezdetet is jelentett, a Szovjetunió új szövetségesekre lelt a németellenes erőkben, majd a hadi helyzet alakulása következtében már más körülmények között, új partnerekkel kezdődött meg a gondolkodás a térség sorsát illetően.

2 Az érdekekről és a német-szovjet tárgyalásokról egy korábbi cikkünkben részletesebben írtunk, mostani tanulmányunk annak az írásnak a folytatása. Bíró, 2023.

3 A jugoszláviai dilemmákról lásd például: Hoptner, 1962; Živojinović, 2011.

4 Részletesen: Volkov–Gibianszkij, 1999.

Szovjet–angol rivalizálás a második világháború idején

A Szovjetunió megtámadásával a világháború új szakaszába lépett: megszűnt a mindig is sokféle interpretációt megengedő német–szovjet szövetség, majd a washingtoni konferencia idején 26 állam által aláírt kiáltvány nemcsak az Egyesült Nemzetek Szervezetének alapjait fektette le, hanem a „három nagy” Hitler-ellenes szövetségét is előmozdította. Mindez egyúttal azt is jelentette, hogy miután a szövetségesek legyőzték Németországot, ismét egy új békerendszer kialakítására kerül sor. Az együttműködés és a rivalizálás – az új nagyhatalmi rendszerre való készülődés jegyében – bizonyos területeken végig jellemezte a szövetségesek politikáját és egymás közötti kapcsolatait. Ennek eklatáns példája a Balkán, azon belül is Jugoszlávia, ahol a politikai hatalomért folytatott küzdelemből győztesen kikerülő helyi erők „felülírták” a nagyhatalmi megállapodásokat, és maguk választották meg, hogy az ország melyik blokkba kerül.

1941. április 17-én a királyi Jugoszlávia kapitulált, s ebben a formájában már nem is éledt többé újjá.⁵ Két nappal korábban II. Péter király és a Simović-kormány Görögországba menekült (később Jeruzsálemben keresztül Londonba). A háború befejező szakasza idején a király és a kormány visszatérésének, illetve egy egység-kormány létrehozásának kérdése a nagyhatalmi megállapodások részévé vált. Az angolszász hatalmak sokáig a jugoszláv emigráns kormányt támogatták, az Amerikai Egyesült Államok és a jugoszláv emigráns kormány 1942-ben katonai együttműködési és segítségnyújtási szerződést írt alá, majd kölcsönbérleti szerződést kötött. Közvetlenül a délszláv állam szétverése után a Szovjetunió rövid időn belül megszakította a hivatalos diplomáciai viszonyt a jugoszláv emigráns kormánnyal, a kapcsolatok azonban nem szakadtak meg teljesen. A Szovjetunió elleni német támadás után a szovjet kormány új helyzet elé került. 1941. július 17-én helyreállította a diplomáciai viszonyt az emigráns kormánnyal, ami azt jelentette, hogy a Szovjetunió kiáll Jugoszlávia (területi) egysége mellett. A kapcsolatok az emigráns kormánnyal eleinte változó intenzitásúak voltak, majd miután a szovjet kormány 1943. december 15-én elismerte Jugoszlávia Antifasiszta Népfelszabadító Tanácsát (AVNOJ), jelentősen hűvösebbé váltak.

1941-ben Jugoszláviában több ellenállási mozgalom jött létre. Draža Mihailović ezredes vezetésével, aki nem ismerte el a jugoszláv hadsereg kapitulálását, a Ravna gora területén májusban megkezdődött a királyhoz hű ellenállás, a csetnik csapatok megszervezése (Mihailović hosszú ideig az emigráns kormány hadügy-minisztere is volt). A Szovjetunióban azonban sohasem váltott ki elismerést a királyhoz hű, kezdetben az angolok által támogatott ellenállási mozgalom, a teheráni konferencia után pedig annak elképzelései az újjászervezendő jugoszláv állam berendezkedését illetően még meghallgatásra sem találtak. 1941. június 27-én – a Komintern utasítását követve – belgrádi székhellyel létrehozták Jugoszlávia Népfelsza-

5 A második világháború részletes bemutatása szerb szempontból: Petranović, 1992. Lásd még: Nyikiforov, 2011. 305–522. A Szovjetunió Jugoszlávia-politikájára és támogatásának alakulására lásd: Romanyenko, 2011. 314–418.

badító Partizánosztagainak Főparancsnokságát (a főparancsnok Josip Broz Tito lett, a parancsnokságba bekerült a Jugoszláv Kommunista Párt [JKP] Politikai Bizottságának mindegyik tagja), majd a JKP határozatot hozott a fegyveres felkelésről a fasiszta megszállással szemben. Augusztustól a Szovjetunió hivatalosan is támogatta a partizánmozgalmat, de ez még nem jelentette azt, hogy megszakítja a hivatalos kapcsolatait az emigráns kormánnyal. Sokáig csupán a megszállók elleni harcra buzdított, a „társadalmi forradalom” kérdését csak a győzelem után tartotta időszerűnek. Igyekezett fékezni a jugoszláv partizánok törekvéseit, mivel kapcsolatban állt az emigráns kormánnyal is. Ennek ellenére az 1942. november 26–27. éjjelén, Bihaćon megalakított AVNOJ már nemcsak a felszabadító harc vezetésére jött létre, hanem mint egyfajta képviselő-testület már politikai célokat is kitűzött. Az 52 fős tanácskozó testület többségét kommunisták képezték, de csatlakoztak más pártok tagjai és pártonkívüliek is. Moszkva ekkor még visszafogottságra intette a kommunistákat és az AVNOJ-t: a Kominternen keresztül eljuttatott utasítás szerint az AVNOJ ne legyen az emigráns kormánnyal szemben álló, másik végrehajtó szerv, illetve a monarchia és a rendszer kérdését csak az olasz–német koalíció veresége és az ország teljes felszabadulása után vessék fel.⁶

Az ellenállók közül a kommunista vezetésű partizánmozgalom bizonyult hatékonyabbnak (mind a németekkel, mind a többi, más ideológiát valló ellenálló erővel szemben). Az olasz kapituláció után 1943. augusztus–szeptemberben a partizánhadsereg a jugoszláv területen lévő olasz hadosztályok többségét lefegyverezte, ennek nyomán nagymértékben javult a fegyverzete, és az év végére nagy létszámú, mintegy 300 ezer fős szervezett hadsereg jött létre. Jelentőségének növekedését mutatja, hogy 1943 szeptemberében angol misszió kereste fel a mozgalmat, ami egyúttal a népfelszabadító mozgalom de jure elismerését is jelentette. Fitzroy MacLean már azt javasolta, hogy a csetnikek helyett a partizánokat támogassa Nagy-Britannia (az év végén vissza is hívta az angol kormány katonai misszióját a csetnikek mellől, és a nekik nyújtott anyagi támogatást is beszüntette). A szemléletbeli változás – amely a hadi helyzet alakulása, a felszabadító mozgalom katonai ereje, a Mihailović vezette erők gyengesége és kompromittálódása miatt következett be – a brit érdekek védelmében együtt járt egy új politikai taktika kidolgozásával. A „kompromisszumok politikájával”, a kommunisták befolyásának csökkentésével és engedményekre kényszerítésével, valamint a mérsékelt polgári erők megszervezésével kívánták az angolok állásaikat és érdekeiket megvédeni Jugoszláviában és végső soron a Balkánon, illetve Közép-Európa egyéb részein. E tekintetben a „kompromisszumok politikája” nem speciálisan jugoszláviai jelenség volt, mindazonáltal annak oka, hogy az angolok ezt választották, az volt, hogy nem rendelkeztek kellő katonai erővel a Balkánon.⁷

A felszabadító mozgalom nemzetközi elismertségét mutatta, hogy a teheráni konferencián (1943. november 28. – december 1.) a szövetséges hatalmak megállapodtak, hogy a mozgalmat minden eszközzel segíteni fogják. Ezt követően

6 Dimić–Životić, 2012. 14–15.

7 Dimić–Životić, 2012. 17–18.

1943. december 15-én Nagy-Britannia és az Egyesült Államok Titót önálló és egyenjogú szövetséges parancsnokként ismerték el, a Szovjetunió a Nemzeti Felszabadító Bizottságot tekintette Jugoszlávia egyetlen kormányának, valamint ezzel egy időben megszakította a kapcsolatait a londoni emigráns kormánnyal. Mindeközben a felszabadító mozgalom megkezdte politikai-társadalmi céljai megvalósítását: a délszláv népek közös államának megújítását föderatív alapon, valamint az ország társadalmi viszonyainak szocialista átalakítását. 1943. november 29–30-án az AVNOJ legfőbb törvényhozó testületté alakult, és Jugoszláv Nemzeti Felszabadító Bizottság (NKOJ) néven ideiglenes kormányt hoztak létre Tito vezetésével. Az AVNOJ nem ismerte el az emigráns kormány törvényességét, emellett úgy határoztak: fokozni kell a harcot a megszállókkal szemben, II. Péter a háború végéig nem térhet vissza az országba. A partizánok jelentős segítséget kaptak a Szovjetuniótól és Angliától is, de nem titkolták, hogy a Szovjetuniót tekintik példaképüknek. A kommunista partizánvezetők moszkvai látogatásaik során hűségnyilatkozatokat tettek.

A brit kompromisszumokra készítő politika arra irányult, hogy tárgyalásokkal elérjék az általuk támogatott személyek bevételeit a jugoszláv kormányba. Ennek megalapozásához először 1944. május 17-én átalakították a jugoszláv emigráns kormányt, amelynek élére a nagyszerb törekvéseket elítélő egykori horvát bánt, Ivan Šubašićot állították, ugyanakkor kimaradt a kabinetből Mihailović. Churchill nyomására a nyár és az ősz folyamán több helyszínen és többször tárgyalt Tito és Šubašić. Júniusban Viš szigetén megegyeztek az együttműködésben, majd augusztusban Olaszországban a Šubašić-kormány nyilatkozatot tett, amelyben elismerte az AVNOJ ideiglenes kormányzását és a népfelszabadító hadsereget mint a megszállókkal szembeni harc folytatóját. 1944. augusztus 12–13-án a Churchill-lel Nápolyban tárgyaló Tito viszont nem fogadta el a brit miniszterelnöknek az emigráns kormánnyal való egyesülésre vonatkozó javaslatát.⁸

A szovjet–angol vetélkedést nagymértékben befolyásolták a hadi események. 1944. szeptember 22-én a Vörös Hadsereg alakulatai átkeltek a Dunán és Románia felől Jugoszlávia területére léptek. Erről és a szoros katonai együttműködésről Tito szeptember 21–28-i, első hivatalos moszkvai látogatása során állapodtak meg. Ezen alkalommal Tito azt is kifejezésre juttatta, amennyiben brit csapatok elérnék Jugoszláviát, azokkal szemben is ellenállnának.⁹ A britek továbbra is a diplomáciai megállapodásokban bízhattak. Sztálin és Churchill október közepi moszkvai találkozójukon arról állapodtak meg, hogy a Szovjetunió és Nagy-Britannia egyenlő mértékű befolyáshoz jut Jugoszláviában. Ennek nyomán 1944. november 1-jén újabb Tito–Šubašić-megállapodás született Belgrádban, megegyeztek, hogy a jugoszláviai kormányt kiegészítik az emigráns kormány egyes tagjaival, illetve polgári politikusokkal, valamint hogy a király a választásokig nem utazhat Jugoszláviába, és jogait átruházza a régenstanácsra. Mindez nem tudta megakadályozni a kommunista hatalomátvételt.

⁸ Erről részletesen: Dimić, 2014. 33–67.

⁹ Dimić–Životić, 2012. 144.

Tito és Šubašić külügyminiszter 1945. április 5–11-i moszkvai látogatását, amelyen többek között szovjet–jugoszláv kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötöttek, Londonban úgy értékelték, mint Jugoszlávia választását és nyilvános kiállását a Szovjetunió mellett, valamint hogy a jugoszláv vezetés szakított a kompromisszumokra építő megegyezéspolitikával.¹⁰ Lépéseivel Jugoszlávia eltávolodott a Nyugattól, és saját választása nyomán a szovjet blokkban találta magát,¹¹ a szocialista átalakulást is gyorsan megvalósította, mindenben a szovjet mintát követve.¹² Az 1945. novemberi választásokon a kommunisták vezette Népfront elsőprő győzelmet aratott. Az új nemzetgyűlés rövid időn belül jóváhagyta az államosításokról és az ország átalakításáról szóló törvényeket. Jugoszlávia a társadalmi változtatások tekintetében a szovjet példa nyomán haladt előre, külpolitikai téren pedig a Szovjetunió legfőbb szövetségesének tekintette magát a Balkánon.¹³

A szovjet zónában

Az 1944–1945-ben létrejövő új érdekszféra-rendszerben a Szovjetuniónak, amelynek 1918–1920-ban a térség viszonyait rendező tárgyalásokon nem volt súlya, majd pedig a két világháború közötti időszakban sem rendelkezett kellő befolyással, immár jelentős szerephez jutott. Pozícióját egyrészt katonai tevékenysége alapozta meg, valamint ezzel összefüggésben a nemzetközi diplomáciában kivívott tekintélye. A Szovjetunió a világháború éveit alatt jelentős katonai és gazdasági potenciált felmutató, tényleges, a világ sorsának alakításában megkerülhetetlenül váló nagyhatalommá lett.

A balkáni régió sorsát végső soron az határozta meg, hogy 1944 őszére a Szovjetunió csapatai elérték a Balkán határát. Megvalósíthatatlanok maradtak mindazok a korábbi elképzelések és tervek, amelyek az angolszász csapatok balkáni partra szállásához kötődtek, és többek között a szovjet befolyás megakadályozását célozták. Ugyancsak 1944-re öltöttek – ha nem is hivatalosan elfogadott – formát a Szovjetunió békeidőszakra vonatkozó külpolitikai elképzelései. A szovjet politikusok úgy vélték, hogy a háború után a nemzetközi politika alakításában az Egyesült Államok, Anglia és a Szovjetunió játssza majd a vezető szerepet, és ezeknek az országoknak kell megállapodni a befolyási övezetekben. A szovjet vezetők mindenekelőtt egy olyan erős ország megteremtését célozták, amely nem szenvedhet el az 1941-eshez hasonló agressziót. Ennek érdekében a szovjet állam számára „kedvező stratégiai határokat” kell létesíteni. A szovjet politikai elemzők a nyugati határok mentén fekvő kis országokat egyfajta védelmi övezetnek képzelték el, eszerint a szovjet befolyási övezetbe tartoznak a balkáni szláv államok is, és bizonyos mértékben Törökország is. Görögországot a szovjet elképzelések brit érdekszférának tekintették. A Balkánon – a korábbi orosz politikai hagyományokból kiin-

¹⁰ Uo. 25.

¹¹ A titói korszak külpolitikájának áttekintése: Pavlović, V., 2015. 223–264.

¹² Pavlović, V., 2011. 11–42.; Nyikiforov, 2011. 525–566.

¹³ Vukman, 2018. 263–272.

dulva – meg kell akadályozni Törökország megerősödését és beavatkozását a térségben, emellett Jugoszláviát helyre kell állítani korábbi határai között (vagy esetleg némi területi nyereséggel), és Bulgáriának vissza kell adnia a Jugoszláviától megszerzett macedóniai területeket.¹⁴

Legmagasabb szinten a háború utáni rendezésről a moszkvai konferencián (1944. október 9–20.) tárgyaltak. A jelen lévő Churchill és Sztálin titokban megállapodott országaik befolyási övezeteiről. Eszerint Bulgáriában szovjet, Görögországban brit befolyás érvényesül, Jugoszláviában viszont egyenlő mértékű lesz a két ország befolyása. Jugoszláviával kapcsolatban a tárgyalások után kiadott nyilatkozat kimondja: a legfontosabb feladat a belső erők egyesítése, valamint „a jugoszláv nép joga, hogy maga döntsön saját háború utáni állami berendezkedéséről”.¹⁵ Hasonló szellemben határoztak a jaltai konferencián (1945. február 4–11.) is a szövetségesek: a kommunista és a polgári erőknek közösen kell kormányt alakítani. Mint láttuk, végül más irányt vettek a belső mozgások.

A békeidőkre vonatkozó elképzeléseket a hadszíntereken kellett megalapozni. Miként Sztálin szűk körben mondta: mert ebben a háborúban, nem úgy, mint az előzőben, aki elfoglal egy területet, meghatározza a társadalmi rendet is; mindenki ráerőlteti a saját rendszerét ott, ahová hadserege bemegy.¹⁶ 1944 augusztusában a szovjet csapatok átlépték a román határt, az augusztus 23-i fordulat nyomán Románia átállt az antifasiszta koalíció oldalára. Szeptemberben a szovjet kormány nyilvánvalóvá tette, nem tűri tovább Bulgária látszólagos semlegességét, szeptember 5-én bejelentette a hadiállapotot, majd a szovjet hadsereg 8-án átlépte a bolgár határt. Másnap a baloldali pártok képviselőiből álló Hazafias Front átvette a hatalmat Szófiában, és az új kormány hadat üzent Németországnak. Az ekkor hatalomra kerülő Bolgár Kommunista Párt megnyerte az 1945. évi parlamenti választásokat, és 1990-ig hatalmon maradt. Politikáját mindvégig a Szovjetunió elvárásaihoz igazította.

Sztálin és a szovjet vezetők 1947–1948 fordulójáig, amíg voltak bizonyos remények az együttműködés folytatására a nyugati államokkal, nem szorgalmazták a szovjet érdekszférába került államokban a szocialista társadalmi fordulat végrehajtását (a Balkán egyes országaiban ez anélkül is megtörtént), különböző eszközökkel csak arra törekedtek, hogy a baloldali és ezen belül a kommunista pártok minél jobb helyzetbe kerüljenek. Emellett azt követelték meg, hogy az egyes országok külpolitikája ne sértse a szovjet elképzeléseket, a szovjet gazdasági érdekeket pedig többek között vegyes vállalatok alapításával juttatták érvényre. A szovjet vezetés a kommunista pártok kapcsolatát hierarchikus rendszerként képzelte el, amelyben a parancsnoki poszton a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) áll, az egyes (idővel állam)pártok egymással lényeges kérdésekben az SZKP tudta nélkül nem tanácskozhatnak. Az SZKP mint vezérlőcsillag mutatta a helyes irányt és döntött a vitás kérdésekben. A Szovjetunió és kommunista pártja feltétlen igazodást várt el a többi testvérpárttól és az érdekszférájába került országoktól. Ebben a te-

¹⁴ Romanyenko, 2011. 352–354.

¹⁵ Resis, 1978. 368–387.

¹⁶ Idézi: Gibianszkij, 2002. 18.

kintetben nem ismert tréfát, különösen 1947 ősze után, miután a „nemzetközi helyzet fokozódott”.¹⁷

A háború után az egyes közép- és délkelet-európai országok Moszkva segítségével kívánták nemzeti érdekeiket sikerre vinni. Ez alól kezdetben Jugoszlávia sem volt kivétel, és főképpen területi aspirációit erőltette: tulajdonképpen minden irányban – Trieszttől, Karintia egyes területeitől kezdve a bajai háromszögön át Szalonikiig és az Égei-tenger partjáig – terjeszkedni kívánt.¹⁸ Idővel azonban bizonyossá vált, hogy a Szovjetunió és Jugoszlávia különbözőképpen képzei el a Balkán jövőjét, mindkét állam saját befolyási övezetének tekinti (Jugoszlávia esetében a következőkben nyilvánult meg: a jugoszláv–bolgár vámunió megkötésében és a föderációs tervekben, az Albániához fűződő speciális kapcsolatokban, a görög polgárháborúban a kommunisták támogatásában, a területi követelésekben, mindezek vonatkozásairól alább lesz szó).

Kívülről úgy tűnhetett, hogy Sztálin és Tito között a legjobbak a kapcsolatok. Bizonyos feszültségek azonban már 1945-ben, a moszkvai tárgyalásokon is érezhetőek voltak közöttük. Jugoszlávia teljes felszabadítása után a magabiztos Tito Ljubljanában így nyilvánult meg: „Követeljük, hogy mindenki a maga ura legyen (...) nem engedjük meg, hogy belesodorjanak minket az »érdekszféra«-politikába. (...) Többé nem fogunk senkitől sem függeni...” Sztálin ezeket a szavakat a Szovjetunió elleni támadásként értékelte.¹⁹

A jugoszláv elvtársak úgy vélték, háborús erőfeszítéseik kellő alapot biztosítanak saját érdekeik érvényesítéséhez a Balkánon, függetlenül a hallgatólágos nemzetközi érdekszféra-megállapodásoktól. Több irányban kívánták befolyásukat növelni,²⁰ így a felhőtlennek tűnő szovjet–jugoszláv viszonyt hamarosan több dolog is beárnyékolta.²¹ A jugoszláv tervek rendre kiváltották a szovjetek nemtetszését, és végül kudarcba fulladtak. Először a trieszti válság idején nem támogatta úgy a Szovjetunió a jugoszláv törekvéseket, ahogy azt Jugoszlávia elvárta volna (a jugoszlávok a megkapott Isztriai-félsziget mellett Triesztre és bizonyos karintiai területekre is igényt tartottak).

Hasonlóképpen a szovjet ellenálláson bukott el, hogy Jugoszlávia érdekszférájába kerítse Albániát. 1945 után a Jugoszláv Kommunista Párt „gyámkodása” alá vonta az albán testvérpártot. 1946. november 27-én Jugoszlávia gazdasági szerződést kötött Albániával a gazdasági tervek egyeztetéséről és a vámunióról, ezáltal megkezdődött az albán gazdaság integrálása a jugoszlávba. A görög polgárháború idején jugoszláv csapatokat akart elhelyezni Albániában. A szovjetek rosszállásukat

17 A szovjetizálás menetéről az egyes országokban lásd: Murasko–Noszkova, 1996; Volokityina et al., 2002.

18 Például Hebrang is felvetette 1945. január 9-i, Sztálinnal folytatott moszkvai tárgyalásai során a területi követeléseket. Egyértelmű támogatást nem kapott, egyrészt Sztálin a délszláv nemzetiségű lakosság meglétét tartotta fontosnak, másrészt azt várta el, hogy a helyi lakosság is lépjen fel a Jugoszláviához való csatlakozás érdekében. Murasko, 1997. 118–133.

19 Romanyenko, 2011. 410.

20 Životić, 2015. 265–284.

21 Banac, 1988; Tripković, 1996; Kačavenda, 1999; Lampe, 2000. 241–255.; Anikeev, 2002; Majstorović, 2010; Kullaa, 2011; Nyikiforov, 2011. 567–595.; Romanyenko, 2011. 419–476. Magyarul lásd: Gibianszkij, 1994; Vukman, 2004; Vukman, 2018. 272–276.

kifejezve, 1947 októberében felvették az Albán Kommunista Pártot a Kominform tagjai közé, ezzel mintegy szakítottak korábbi véleményükkel: addig ugyanis elfogadták, hogy az Albán Kommunista Párt a JKP-nak van alárendelve. Ezzel a lépéssel a Szovjetunió Albániát is beemelte közvetlen érdekszférájába. (Albánia a szovjet segítségért cserében az 1960-as évekig igazodott a szovjet vezetéshez, akkor azonban mind a szovjet, mind a jugoszláv kommunistákat revizionistának tartva a szovjet–kínai vitában a kínaiak mellé állt, és végül 1961-ben megszakította kapcsolatait a Szovjetunióval és az európai szocialista országokkal.)²²

1947–1948 fordulóján a szovjetek a görög polgárháború mielőbbi befejezése érdekében felszólították Jugoszláviát és Bulgáriát: hagyjanak fel a segítségnyújtással a görög kommunistáknak.²³ Ezzel a lépésével a Szovjetunió tartotta magát ahhoz, amit az 1944. évi moszkvai konferencián ígért: hogy nincsenek érdekei Görögországban, valamint gátat vetett a Macedónia hovatarozása körüli esetleges kombinációknak. (A szovjet–jugoszláv konfliktus kitörése után a jugoszlávok többé már nem voltak képesek hathatós segítséget nyújtani a görögországi kommunistáknak.)

A görögországi események idején már körvonalazódott a blokkpolitika, intézményesült a kelet–nyugati szembenállás. A szocialista tábor szorosabb összefogására 1947. szeptember 30-án Belgrádban létrehozták a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodáját (Kominform), majd a gazdasági tevékenység összehangolására 1949 januárjában Moszkvában a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát (KGST). Ebben a légkörben a Szovjetunió nem engedte meg, hogy a vele szövetséges államok a felügyelete nélkül olyan megállapodásokat kössenek, amelyek esetleg regionális hatalmi tényezők létrehozását eredményezhetik. 1947-től kezdve a Szovjetunió gyanakvással tekintett a balkáni államok egymás közti tárgyalásaira.

A balkáni nemzetek együttműködésének gondolata a 19. századra nyúlik vissza, gyakran széplelkű értelmiségiek képviselték, olyan ritkábban fordult elő, hogy több országban egyszerre hatalmon legyenek olyan politikusok, akik támogatják a föderáció gondolatát. A jugoszláv–bolgár konföderáció elképzelése már a világháború utolsó éveiben felmerült, megvalósítását a külpolitikai körülmények nem tették lehetővé. (Bulgária hadban állt a nyugati államokkal, így azok nem ismerték volna el a föderációt.) Tito Jugoszlávia megerősítését-megnagyobbítását kívánta a föderáció révén elérni, a dualista jugoszláv–bolgár államszerkezet helyett azt preferálta, hogy Bulgária egy újabb tagköztársaságként csatlakozzon (ez a mód viszont nemcsak a bolgároknak, hanem Sztálinnak sem tetszett, mivel ebben Bulgária „lenyelését” látta), ezenkívül Koszovó és Albánia kapcsolata, Albánia csatlakozása a jugoszláv államhoz, valamint a macedón területek kérdése is felmerült a föderáció kapcsán.²⁴

A jugoszláv–bolgár tárgyalások a szorosabb együttműködésről azonban a nézeteltérések ellenére nem szűntek meg, és 1947. augusztus 1-jén a bledi konfe-

22 Pavlović, M., 2011. 159–167. Lásd még: Životić, 2011; Suljagić, 2019.

23 Anikeev, 2011. 169–184.

24 Gibianskii, 2011. 43–60.

rencián szerződéseket készítettek elő a jugoszláv–bolgár politikai és gazdasági együttműködésről, a vámunióról. A következő hónapokban egy sor segítségnyújtási és barátsági szerződés született a térség államai között. Dimitrov 1948. januári nyilatkozata a bolgár–román szerződés megkötése után már egy nagyobb föderáció tervét vetítette előre, amely magában foglalta volna a balkáni országokon kívül a baráti közép-európai államokat is. A nyilatkozat élesen sértette a Szovjetunió érdekeit. Sztálin és a Szovjetunió nem békélt meg azzal, hogy a Balkánon egy nagyobb területű ország – még ha vele azonos társadalmi berendezkedésű is – jöjjön létre, amely ellensúlyt képezhet a szovjet befolyással szemben, s maga köré gyűjtheti a térség országait. Egyre gyakrabban fejezte ki ellenkezését a balkáni regionális föderalista tervekkel kapcsolatban.

A jugoszláv–bolgár megállapodás után, 1948. február 1-jén Tito táviratot kapott Vjacseszlav Molotov külügyminisztertől, amelyben az állt: „A Szovjetunió nem egyezhet bele abba, hogy kész tények elé állítsák.” A jugoszláv és bolgár pártvezetőket Moszkvába rendelték. A február 10-i moszkvai tanácskozáson Sztálin és Molotov kifejtették, hogy a megkötött jugoszláv–bolgár vámunió nem más, mint egy új ország létrehozása, amit elleneznek.²⁵ Február 11-én szerződést írtak alá, melyben Jugoszlávia és Bulgária kötelezettséget vállalt, hogy nemzetközi kérdésekben konzultál a Szovjetunióval. Az elkövetkező hetekben véglegessé vált: a Szovjetunió nem támogatja a balkáni föderációt, valamint feltétlen engedelmességet vár szövetségeseitől.

Jugoszláviától az engedelmességet nem kapta meg a Szovjetunió. Egyrészt a JKP március 1-jei határozata elutasította a moszkvai követeléseket, másrészt a jugoszláv vezetők megtagadták, hogy információkat szolgáltatassanak ki országuk gazdasági állapotáról (továbbá görögországi politikájukban sem követték az utasításokat). A szovjet válasz nem késlekedett: március 18–19-én hazarendelték Jugoszláviából a szovjet gazdasági és katonai szakértőket. A következő hetekben az SZKP több levélben bírálta a JKP-t. A JKP vezetése elutasította a vádakát, nem gyakorolt önkritikát, és nem kért bocsánatot a Szovjetuniótól.

A szembenállás végül oda vezetett, hogy a Szovjetunió kitoloncolta Jugoszláviát a szocialista táborból.²⁶ A nyilvános ítélethozatalra a Kominform 1948. június 20–22-i, bukaresti ülésén került sor (a JKP nem vett részt rajta). Az egyhangúan elfogadott határozat elítélte a JKP-t. A határozat szerint a Jugoszláv Kommunista

25 Gibianszkij, 1991–1992. Milovan Đilas jelentését a találkozásról magyarul közli: Vukman, 2004. 19–34.

26 A megállapításokat (vádakát) a JKP vezetőinek antimarxista irányultságáról a kül- és belpolitikai kérdésekben lásd például az SZKP KB Külpolitikai Osztályának feljegyzésében (1948. március 18.). A dokumentum áruklódó fejezetcímei: I. A marxista elmélet figyelmen kívül hagyása. II. A Szovjetunióknak mint a demokrácia és szocializmus tábora meghatározó erejének ignorálása. III. Az eredmények túlértékelése a jugoszláv fejlődésben a szocializmushoz vezető úton. IV. A falusi osztályharc és a kulákok jelentette veszély alábecsülése. V. Opportunizmus és likvidátorság a kommunista párt helyének és szerepének kérdésében a népi demokratikus állam rendszerében. A végső megállapítás szerint a JKP vezetői nem marxisták (noha mint egy Sztálin-idézet is aláhúzza: a marxista teória nemcsak annak megértésében segíti a gyakorlati munkát, hogy a jelenben merre haladnak az osztályok, hanem abban is, hogy a jövőben merre és hogyan kell haladniuk), és hibák sorozatát követik el, mindez veszélyeket jelent a jugoszláv szocializmus építésében. Murasko, 1997. 787–800.

Pártnak az utóbbi időben helytelen az irányvonala, vezetői szakítottak az osztály-harc marxista elméletével, revízió alá vették a pártról szóló marxi tanítást, valamint a JKP barátságtalan politikát folytat a Szovjetunióval szemben. Emellett Jugoszláviát nacionalista elhajlással is megvádolták. A szép ideológiai köntösbe bújtatott határozatból úgy tűnik, mintha elvi szembenállás lett volna Jugoszlávia és a tábor országai között. A valódi okokról azonban nem szól a határozat. A bukaresti ülés után a szovjet blokk országai elszigetelték, kiközösítették Jugoszláviát. 1949 szeptemberében-októberében a Szovjetunió és a népi demokratikus államok – Albánia kivételével – a „Rajk-per bizonyító anyagára” hivatkozva felmondták az 1945–1947-ben kötött barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződéseket, és gyakorlatilag Jugoszláviát gazdasági blokád alá vették.

A Sztálin–Tito-konfliktus nem a két hasonló személyiségű vezető ellentétéiből, nem is a szocializmus építésének különböző felfogásából ered (utóbbiról 1948-ban még szó sem volt). Abban az időszakban tört felszínre, amikor a szovjet vezetés igyekezett saját modelljét meghonosítani a nemzetközi kommunista mozgásban és az államok közti kapcsolatokban. A konfliktust az 1948-at követő években a Szovjetunió végül arra használta fel, hogy megregulázza a többi kommunista pártot, az engedetlenségre hajló vezetőket.²⁷

Jugoszlávia a szakítás után nem omlott össze. Noha a nyugati államokat váratlanul érték a fejlemények, rövid időn belül az Egyesült Államokban az az álláspont kristályosodott ki, hogy a szovjet–jugoszláv konfliktust – amennyire lehet – ki kell használni. Tito különállását több szempontból felhasználhatónak vélték (propagandacélokra, és hátha a többi csatlós esetleg követni fogja a jugoszlávokat). Az Egyesült Államok elkötelezte magát Tito megsegítése mellett. Az indoklás szerint azért, hogy „életben tarthassa a rendszerét, mint a Kommunista Tájékoztató Iroda testében élősködő rákos daganatot”.²⁸ Jugoszlávia segélyeket és hiteleket kapott a nyugati államoktól, elsősorban az Egyesült Államoktól. Az USA Jugoszlávia biztonságát a Szovjetunióval való szakítás után stratégiai fontosságúnak tekintette, 1951 novemberében a két állam katonai szerződést kötött. Jugoszlávia emellett új külpolitikai mozgásteret keresett: 1953-ban Görögország, Törökország és Jugoszlávia barátsági és együttműködési szerződést írt alá Ankarában (Balkán-paktum). 1955-től kísérletet tett az úgynevezett el nem kötelezett államok összefogására. A szovjet–jugoszláv kapcsolatok normalizálására csak Sztálin halála után kerülhetett sor.²⁹ Jugoszlávia belpolitikájában kialakította az úgynevezett önigazgató szocializmus modelljét, amely sok tekintetben eltért a többi szocialista ország gyakorlatától. Hosszú távon folytatódott a decentralizáció, de a párt vezető szerepét, valamint a demokratikus centralizmus elvét nem lehetett megkérdőjelezni.

Összességében a Szovjetunió balkáni politikájában tartotta magát az 1944-ben Moszkvában megkötött egyezséghez, nem lépte át a számára biztosított határokat (például a trieszti kérdés, a görög polgárháború kapcsán). Saját befolyási övezetét

27 Murasko–Noszkova, 1996. 76–80. A kommunista pártok vezetőit bíráló leveleket, feljegyzéseket közli: Murasko, 1997.

28 Vukman, 2008. 198. A brit politikára lásd: Vukman, 2011.

29 Erről lásd: Selinić, 2008.

ben azonban ragaszkodott a megkérdőjelezhetetlen vezető szerepéhez (ez azonban nem mindig sikerült: Jugoszlávia, Albánia fordulatai legalábbis ezt mutatják), megakadályozta, hogy olyan szövetség jöjjön létre, amely valamiféle ellensúlyt képezhet vele szemben. Tudatában volt annak, hogy a Balkánon, ahol két katonai tömb is jelen volt, felettébb veszélyes volna egy fegyveres konfliktus kirobbanása, ezért igen határozottan törekedett arra, hogy a nehéz helyzetekben ne feszítse túl a húrt. Emellett ragaszkodott a fennálló határokhoz, 1990-ig, amíg befolyása tartott, határmódosítás nem történt a Balkánon.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és irodalom

Anikeev

2002 Аникеев, А. С.: *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США в начальный период «холодной войны» (1945–1957)*. Москва, 2002.

2011 Anikeev, Anatoly: *The Idea for a Balkan Federation: The Civil War in Greece and Soviet–Yugoslav Conflict 1949*. In: *The Balkans in the Cold War. Balkan Federations, Cominform, Yugoslav–Soviet Conflict*. Ed.: Pavlović, Vojislav G. Belgrade, 2011. 169–184.

Banac

1988 Banac, Ivo: *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca, 1988.

Bíró

2023 Bíró László: *Német–szovjet rivalizálás a Balkánon, 1939–1941. Jugoszláv perspektívából*. In: *Apologia historiographiae. Az orosz történelem évszázadai*. Szerk.: Krausz Tamás – Radnóti Klára – Sashalmi Endre. Bp., 2023. 395–406.

Demeter et al.

2020–2023 *Balkán-kronológia I–IV*. Szerk.: Demeter Gábor et al. Bp., 2020–2023.

Dimić

2014 Dimić, Ljubodrag: *Jugoslavija i hladni rat. Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*. Beograd, 2014.

Dimić–Životić

2012 Dimić, Ljubodrag – Životić, Aleksandar: *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942–1948*. Beograd, 2012.

Gibianszkij

1991–1992 Гибианский, Л. Я.: К истории советско-югославского конфликта 1948–1953 гг. Секретная советско-югославо-болгарская встреча в Москве 10 февраля 1948 года. In: *Славяноведение*, 1991. 3. sz. 12–23., 4. sz. 27–36., 1992. 1. sz. 42–57., 3. sz. 35–51.

1994 Gibianszkij, Leonyid: Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Komintern. In: *Múltunk*, 39. (1994) 4. sz. 111–144.

2002 Гибианский, Л. Я.: СССР, Восточная Европа и формирование советского блока. In: *Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. «Демократическое ин-термеццо» с коммунистическим финалом 1944–1948*. Ред.: Марьина, В. В. Москва, 2002. 16–37.

2011 Gibianskii, Leonid: Federative Projects of the Balkan Communists, and the USSR Policy during Second World War and at the Beginning of the Cold War. In: *The Balkans in the Cold War. Balkan Federations, Cominform, Yugoslav–Soviet Conflict*. Ed.: Pavlović, Vojislav G. Belgrade, 2011. 43–60.

Hoptner

1962 Hoptner, J. B.: *Yugoslavia in Crisis 1934–1941*. New York, 1962.

Kačavenda

1999 *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*. Ured.: Kačavenda, Petar. Beograd, 1999.

Kullaa

2011 Kullaa, Rinna Elina: Origins of the Tito–Stalin Split within the Wider Set of Yugoslav–Soviet Relations (1941–1948). In: *The Balkans in the Cold War. Balkan Federations, Cominform, Yugoslav–Soviet Conflict*. Ed.: Pavlović, Vojislav G. Belgrade, 2011. 87–107.

Lampe

2000 Lampe, J. R.: *Yugoslavia as History: Twice There was a Country*. Cambridge, 2000.

Majstorović

2010 Majstorović, Vojin: The Rise and Fall of the Yugoslav–Soviet Alliance, 1945–1948. In: *Past Imperfect*, 16. (2010) 132–164. DOI: <https://doi.org/10.21971/P7160P>.

Murasko

1997 *Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг. Т. 1. 1944–1948*. Ред.: Мурашко, Г. П. Москва–Новосибирск, 1997.

Murasko–Noszkova

1996 Murasko, G. P. – Noszkova, A. F.: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948. In: *Múltunk*, 41. (1996) 2. sz. 49–80.

Nyikiforov

2011 *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*. Ред.: Никифоров, К. В. Москва, 2011.

Pavlović, M.

2011 Pavlović, Momčilo: Albania between Tito and Stalin. In: *The Balkans in the Cold War. Balkan Federations, Cominform, Yugoslav–Soviet Conflict*. Ed.: Pavlović, Vojislav G. Belgrade, 2011. 159–168.

Pavlović, V.

2011 Pavlović, Vojislav. G.: Stalinism without Stalin: The Soviet Origins of Tito's Yugoslavia, 1937–1948. In: *The Balkans in the Cold War. Balkan Federations, Cominform, Yugoslav–Soviet Conflict*. Ed.: Pavlović, Vojislav G. Belgrade, 2011. 11–42.

2015 Pavlović, Vojislav: Ideološki koreni Titove spoljne politike. Jugoslavija kao deo sovjetske interesne sfere. In: *Dva veka moderne srpske diplomatije*. Ured.: Popov, Čedomir et al. Beograd, 2015. 223–264.

Petranović

1992 Petranović, Branko: *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1941*. Beograd, 1992.

Resis

1978 Resis, Albert: The Churchill–Stalin Secret “Percentages” Agreement on the Balkans, Moscow, October 1944. In: *The American Historical Review*, 83. (1978) 2. sz. 368–387. DOI: <https://doi.org/10.1086/ahr/83.2.368>.

Romanyenko

2011 Романенко, С. А: Между «пролетарским интернационализмом» и «славянским братством». Российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе (начало XX века – 1991 год). Москва, 2011.

Selinić

2008 *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*. Ured.: Selinić, Slobodan et al. Beograd, 2008.

Stavrianos

1958 Stavrianos, Leften: *The Balkans since 1453*. New York, 1958.

Suljagić

2019 Suljagić, Boris: Odnos jugoslavenskoga i albanskoga komunističkog vrha od kraja Drugoga svjetskog rata do prekida odnosa (1945. – 1948.). In: *Časopis za suvremenu povijest*, 51. (2019) 1. sz. 213–230. DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v51i1.8658>.

Tripković

1996 Tripković, Đoko: Iza gvozdene zavese. Početak i eskalacija sukoba Tito – Staljin prvih meseci 1948. In: *Istorija 20. veka*, 1996. 1. sz. 89–99.

Volkov–Gibianszkij

1999 *Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939–1941 гг.* Ред.: Волков, В. К. – Гибианский, Л. Я. Москва, 1999.

Volokityina et al.

2002 Волокитина, Т. В. – Мурашко, Г. П. – Носкова, А. Ф. – Покивайлова, Т. А.: *Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа, 1949–1953. Очерки истории*. Москва, 2002.

Vukman

2004 Vukman Péter: *Sztálin és Tito moszkvai titkos találkozója*. Szeged, 2004.

2008 Vukman Péter: Amerikai források a szovjet–jugoszláv konfliktus történetéhez. In: *Múltunk*, 52. (2008) 2. sz. 183–228.

2011 Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején (1948–1953)*. Szeged, 2011.

2018 Vukman Péter: Egy ellentétes előjelű fordulat. Jugoszlávia útja a „nemzeti sztálinizmustól” a titoizmus felé. In: *Sztálin árnyékában. A szovjet modell exportja Kelet-Közép-Európába (1944–1948)*. Szerk.: Mitrovits Miklós. Bp., 2018. 261–283.

Živojinović

2011 Živojinović, Dragoljub R.: Knez Pavle Karađorđević između Londona i Berlina. In: Živojinović, Dragoljub R.: *Nadmeni saveznik i zanemareno srpstvo. Britansko-srpski odnosi (1875–1941)*. Beograd, 2011. 495–515.

Životić

2011 Životić, Aleksandar: *Jugoslavija, Albanija i velike sile 1945–1961*. Beograd, 2011.

2015 Životić, Aleksandar: Između velikih sila i ideje balkanskog jedinstva. Jugoslovenska politika na Balkanu (1945–1948). In: *Dva veka moderne srpske diplomatije*. Ured.: Popov, Čedomir et al. Beograd, 2015. 265–284.

LÁSZLÓ BÍRÓ

FROM ALLY TO ENEMY

GEOPOLITICS AND SOVIET-YUGOSLAV RELATIONS, 1941–1948

The study investigates the penetration of the Powers into the Balkan Peninsula – through highlighting the relationship between Yugoslavia and the Soviet Union. The article analyses the Soviet Balkan policy. After the German attack and Yugoslavia's capitulation, the Soviet Union lost the rivalry for the Balkans to Germany, and, since Romania and Bulgaria had joined the Tripartite Pact earlier, the Soviet Union had been cut off of the Balkan Peninsula. After these events the article focuses on the British–Soviet rivalry over the Peninsula. Churchill and Stalin made a secret agreement on dividing Europe into British and Soviet spheres of influence. The British policy of compromises aimed to ensure via negotiations that the people they supported were included in the Yugoslav government. The Soviet–English rivalry was in Yugoslavia, to a large extent, influenced by the war events. The Communist takeover, however, was impossible to prevent. Finally the paper analyses the geopolitical background of the Tito–Stalin split.

Denuklearizációs illúziók

Az Egyesült Államok KNDK-politikája az 1990-es években

A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság (KNDK) atomfegyverek előállítását és hadrendbe állítását célzó nukleáris és ballisztikusrakéta-programja már évtizedek óta komoly kihívást jelent az amerikai külpolitika számára. Jelen tanulmány célja megmutatni, hogyan került az észak-koreai probléma az amerikai döntéshozók látóterébe, majd nyomon követni, milyen diplomáciai erőfeszítéseket tett az Egyesült Államok az 1990-es években annak érdekében, hogy elérje Észak-Korea denuklearizációját, vagyis hogy rávegye a KNDK vezetését atomprogramja leállítására, távlatilag pedig annak felszámolására. A vizsgálódás tárgya a probléma „keletkezése” és az arra irányuló első amerikai megoldási kísérletek. Ezen kísérletek az Észak-Koreával történő megegyezést még azon előfeltevésre alapozták, hogy a tartós rendezés egyaránt magában foglalja majd a denuklearizációt és a KNDK integrálódását a nemzetközi közösségbe. A kutatás során az élesebb válsághelyzetekkel is szembesülő Clinton-kormányzat KNDK-politikáját kell részletekbe menően feltárni, és mérleget vonni, hogy ez a politika a kitűzött cél, a denuklearizáció vonatkozásában mennyiben tekinthető eredményesnek.

Az észak-koreai atomprogram kezdetei

Mielőtt részletesen megvizsgálánk, milyen diplomáciai lépéseket tett az Egyesült Államok kormánya az 1990-es években annak érdekében, hogy „lebeszélje” Észak-Koreát atomprogramja továbbviteléről és tárgyalásos megoldást találjon a katonai célú nukleáris kapacitás távlati, de végleges felszámolására, érdemes röviden felvázolni a KNDK nukleáris ambícióinak kezdeteit. Az atomenergia hasznosításában rejlő lehetőségek már az 1950-es években foglalkoztatták az észak-koreai vezetést.¹ Ennek lehetőségét a Szovjetunióval való nukleáris együttműködés teremtette meg, amelynek alapjául az szolgált, hogy a KNDK kész volt uránércet exportálni patrónusának, és cserébe Moszkvába küldhetett atomtudósokat képzésre. Az 1960-as évek közepén Phenjantól mintegy 100 kilométerre északra, Jongbjon-

* A szerző az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola (új- és jelenkori egyetemes történelem doktori program) doktorandusza (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.).

¹ Cha, 2018.

ban nukleáris kutatóközpontot létesítettek, ahol szovjet segítséggel egy dúsított uránnal működő kis atomreaktort is építettek.

Ezután a KNDK a Moszkvában tanult atomtudós gárdával önerőből folytatta a jongszoni nukleáris létesítmény fejlesztését, valamint újabb atomreaktorok felállításába is kezdett. Észak-Korea, annak érdekében, hogy naprakész tudományos ismereteket szerezzen, csatlakozott a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséghez (NAÜ), amellyel 1977-ben egy részleges „biztosíték” (*safeguards*) megállapodást kötött. 1985-ben, szovjet nyomásra, a KNDK csatlakozott az atomsorompó-egyezményhez, és bár ennek aláírása elvileg magában foglalta az „átfogó biztosíték” megállapodás megkötését a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséggel, Phenjan erre nem volt hajlandó. Az „átfogó biztosíték” megállapodás jelentősége az lett volna, hogy lehetővé teszi a NAÜ ellenőrei számára az atomsorompó-egyezményhez csatlakozó ország területén működő összes nukleáris létesítményben vizsgálódások folytatását. A csatlakozás a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséghez önmagában ugyanis még nem kötelezi erre az országokat, ebben az esetben merőben „opcionális”, hogy mely létesítmények ellenőrzéséhez járul hozzá egy tagállam. Az 1980-as években tovább folytatódott a jongszoni kutatóközpont bővítése újabb atomreaktorokkal, és ekkor műholdról nyert felvételek alapján az amerikai hírszerzés már azt valószínűsítette, hogy a KNDK katonai célú fejlesztésbe kezdett.²

A Bush-kormányzat diplomáciai lépései a KNDK irányába

Ennek ellenére amerikai részről 1988 végén elindult a diplomáciai közeledés, miután engedélyezték az észak-koreai diplomatákkal „semleges helyeken” (értsd az ENSZ New York-i székhelyén) tartandó megbeszéléseket.³ A KNDK nyitottnak mutatkozott a kezdeményezésre. A legfontosabb kétoldalú ügyek ekkor a koreai háborúban életüket vesztett amerikai katonák maradványainak hazaszállítása, a KNDK teljes körű együttműködése a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséggel, valamint a Korea-közi párbeszéd előmozdítása voltak. Folyamatosan, nagyjából havi rendszerességgel zajlottak a kétoldalú egyeztetések, és ez további bizalomerosztó lépésekre készítette Washington.⁴ Észak-Korea ekkori amerikai megítélésének „kétarcúságát” tükrözte a Bush-adminisztráció nemzeti biztonsági stratégiája. A dokumentum egyfelől megállapította: „Egyre inkább aggodalommal tölt el bennünket, hogy Észak-Korea nem tesz eleget az atomsorompó-egyezményből adódó kötelezettségeinek”,⁵ valamint megerősítette az Egyesült Államok „klasszikus”, a hidegháborúban gyökerező elkötelezettségét a Koreai Köztársaság biztonságának védelme mellett. Másfelől – és ez újdonságnak volt tekinthető – nyilvánította, hogy az USA és

² Uo.

³ Sigal, 1998. A Reagan-adminisztráció ezen kezdeményezése a *Modest Initiative* elnevezést kapta. Ugyanakkor hatályban maradtak az Észak-Koreával szembeni korábbi amerikai szankciók.

⁴ Uo.

⁵ *National Security Strategy*, 1991. 9.

Dél-Korea együttes erővel a bizalomerősítő lépések előnyeiről kívánják meggyőzni az észak-koreai vezetést.

Bush elnök 1991 szeptemberében bejelentést tett az amerikai atomarzenál jelentős csökkentéséről, az intézkedés részét képezte, hogy leszerelik az Egyesült Államok területén kívül, vagyis a külföldi amerikai katonai támaszpontokon tartott taktikai atomfegyvereket.⁶ Ez vonatkozott a Koreai Köztársaság területére is, így a Koreai-félsziget – egy rövid időre, mint utólag tudható – atomfegyvermentes övezetté vált. Ugyanekkor a két Korea egyszerre csatlakozhatott az ENSZ-hez, ami a remények szerint elősegítette volna a KNDK nemzetközi integrációját. Ezzel együtt megindult a Szöul és Phenjan közötti párbeszéd is, ami nem történt volna meg, ha a nemzetközi változások nem kényszerítik a KNDK-t ebbe az irányba. Ugyanis amikor az 1988 elején, a demokratikus átmenet során közvetlenül megválasztott és újonnan hivatalba lépett dél-koreai elnök, Ro Te Vu meghirdette a két Korea közötti kapcsolatok normalizálást célzó *Nordpolitikot*, Phenjan nem mutatott hajlandóságot az együttműködésre.⁷

A hidegháborús szembenállás feloldódását kihasználva, Ro Te Vu elnök azal akarta rávenni Kim Ir Szen észak-koreai vezetőt a párbeszéd elfogadására, hogy először normalizálja a kétoldalú kapcsolatokat Észak-Korea hagyományos szövetségeseivel. 1989–1990 folyamán a KNDK még nagy felháborodással fogadta, valamint cserbenhagyásnak és árulásnak tekintette, hogy a szovjet blokk összes országa, a Szovjetunióval együtt, felvette a diplomáciai kapcsolatot Dél-Koreával.⁸ Végso soron azonban bevált a dél-koreai taktika, és az északi rezsimnek be kellett látnia, hogy a biztonsági szempontból neki kedvező hidegháborús konstelláció már végleg a múlté, és hogy a gyökeresen új helyzetben új stratégiára van szüksége. Minden bizonnyal komoly lökést adott a Korea-közi tárgyalásoknak a Szovjetunió összeomlása 1991 decemberében, mert december 13-án megkötötték a két Korea közötti megbékélési, megneptámadási és együttműködési egyezményt, majd az év utolsó napján kiadták a Koreai-félsziget denuklearizációjáról szóló közös nyilatkozatot. Ebben a nyilatkozatban hitet tettek az atomenergia kizárólag békés célú felhasználása mellett, és lemondtak az atomfegyverek beszerzéséről, beleértve az urándúsításhoz szükséges eszközöket is.⁹

Az amerikai–észak-koreai közeledés addigi csúcspontja Arnold Kanter külügyi vezető (*Under Secretary of State for Political Affairs*) és Kim Yong-sun nemzetközi ügyekért felelős pártvezető találkozója volt 1992 januárjában.¹⁰ Ez tekinthető az első „magas szintű” találkozóknak a két fél között. Mind a Korea-közi tárgyalások sikere, mind az Egyesült Államok és Észak-Korea közötti diplomáciai egyeztetések előrehaladása bizakodásra adtak okot, különösen annak fényében, hogy a Kanter–Kim-találkozó után néhány nappal a KNDK aláírta az átfogó biztosítékról szóló

6 Lee–Ku–Woo, 2018.

7 Ro Te Vu 1988 elején hirdette meg a Korea-közi együttműködést célzó *Nordpolitik* kezdeményezést, amely Willy Brandt kormánya *Ostpolitik*jának analógiájára kapta elnevezését.

8 Elsőként Magyarország 1989 februárjában, a Szovjetunió pedig 1990 szeptemberében.

9 Lee–Ku–Woo, 2018.

10 Sigal, 1998.

egyezményt a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség bécsi székházában, majd azt áprilisban hivatalosan is ratifikálták. Ekkor úgy tűnt, hogy a KNDK kész együttműködni a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséggel, és valóban integrálódni kíván a nemzetközi közösségbe. Májusban az észak-koreai hatóságok átadták a nukleáris létesítmények teljes listáját tartalmazó jegyzéket a Nemzetközi Atomenergia Ügynökségnek, és megkezdődött az ellenőrök beutazásának előkészítése.¹¹

A Bush-adminisztráció utolsó, 1993 januárjában kiadott nemzeti biztonsági stratégiája egyszerre volt bizakodó és realista az észak-koreai relációt illetően. A dokumentum elején, a világ különböző régióit elemző fejezetben az az optimista megállapítás szerepel, hogy „a továbbiakban is döntő szerepet kell vállalnunk a Koreai-félsziget békés egyesítését célzó folyamatban”.¹² Ugyanakkor a non-proliférációs kihívásokat taglaló fejezet úgy fogalmazott, hogy „Észak-Korea, nemzetközi kötelezettségeinek megfelelően, végre elfogadta, hogy a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség ellenőrei vizsgálatot folytassanak a területén, de a teljes együttműködés még nem tekinthető biztosítottnak”.¹³ Ebben az időszakban – 1992 májusa és 1993 februárja között – a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség ellenőrei hat alkalommal vizsgáldtak az észak-koreai nukleáris létesítményeknél. Alapesetben az történik, hogy a NAÜ ellenőrei a kérdéses tagállam által jegyzékben közölt helyszíneken nézik meg, hogy betartják-e az atomsorompó-egyezményhez való csatlakozással vállalt kötelezettségeket. Az amerikai hírszerzés azonban arról tájékoztatta a NAÜ vezetését, hogy bizonyos be nem jelentett tárolókban feltehetőleg nukleáris jellegű anyagokat rejtettek el. Ennek alapján a NAÜ, a szabályzatában szereplő különleges vizsgálódás (*special inspection*) jogára hivatkozva, hivatalosan kérte az észak-koreai kormányt, hogy a beadott jegyzékben nem szereplő helyszíneken is folytathassanak vizsgálatot. Erre válaszul a KNDK 1993 márciusában bejelentette kilépési szándékát az atomsorompó-szerződésből.¹⁴ A NAÜ ezek után, az alapszabályában rögzítetteknek megfelelően, átadta az ügyet az ENSZ Biztonsági Tanácsának, amire nem volt még példa az atomsorompó-szerződés 1970-ben történt hatályba lépése óta.

A Clinton-kormányzat megközelítése

Miután a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség panasza az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé került, a mindössze két hónappal korábban hivatalba lépett új amerikai adminisztrációnak kellett szembesülnie az új helyzettel. A Clinton-kormányzatnak a következő szempontokat kellett figyelembe vennie az észak-koreai probléma kapcsán.

1. Az észak-koreai atomprogramot non-proliférációs ügyként kezelték. Ez összefüggött azzal, hogy Washingtonban a hidegháború lezárultával nem számoltak már a nagyhatalmi versengéssel mint elsődleges biztonsági fenyegetéssel, vi-

¹¹ Dembinski, 1995.

¹² *National Security Strategy*, 1993. 8.

¹³ Uo. 16.

¹⁴ Dembinski, 1995.

szont kiemelt külpolitikai célként kezdtek kezelni egyéb kockázatokat, és idetartozott a tömegpusztító fegyverek terjedésének megakadályozása.¹⁵

2. A Koreai Köztársaságot illetően két szempont összeegyeztetése jelentett kihívást. Egyfelől a bipoláris szembenállás megszűnéséhez kapcsolódóan megindult a Korea-közi párbeszéd, és ennek a folyamatnak a további erősítése Amerikának is érdeke volt, másfelől az észak-koreai nukleáris és ballisztikusrakéta-program elsősorban Dél-Korea biztonságát fenyegette, amit az 1953-ban megkötött védelmi egyezmény (*Mutual Defense Treaty*) alapján az Egyesült Államok védeni vállalt.¹⁶

3. Az észak-koreai kérdésre úgy is kellett tekinteni, mint az amerikai–kínai kapcsolatok egyik aspektusára. Jóllehet a Kínai Népköztársaság és a KNDK közötti együttműködés éppen erősen lanyhult ebben az időszakban,¹⁷ igencsak kérdésesnek tűnt, hogy Peking kész volna-e támogatni adott esetben Phenjan elleni szankciók elfogadását az ENSZ Biztonsági Tanácsában. Ezt Washingtonban mindenképpen figyelembe kellett venni az Észak-Koreával szembeni esetleges fellépések számbavételekor.

A bejelentéskor a KNDK közölte, tartja magát ahhoz a szabályhoz, hogy a kilépés csak annak bejelentésétől számított három hónap múltán lép hatályba. Ilyen módon kellő idő állt rendelkezésre, hogy megkíséreljék tárgyalásos úton rendezni a nézeteltérést. Ezenkívül nem Washington volt az egyedüli szereplő a Phenjannal szembeni térfélen. Fennmaradt a KNDK és a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség közötti egyeztetések lehetősége is; továbbá ebben az időszakban a két Korea képviselői is időnként asztalhoz ültek a Koreai-félsziget denuklearizációjára vonatkozó ellenőrzési mechanizmus kialakításának ügyében, amiről 1991 decemberében a már említett közös nyilatkozat keretében megállapodtak.

Mit jelentett konkrétan Washington azon aggodalma, hogy az észak-koreai rezsim katonai célokra használja a nukleáris létesítményeit? A KNDK ekkor már hosszú ideje rendelkezett a viszonylag kis kapacitású jongszoni atomreaktorral, valamint a hozzá kapcsolódó radiokémiai laboratóriummal. Ez a komplexum az évtizedek során folyamatosan bővült. Folyamatban volt még két új atomreaktor építése is. Washingtonban attól tartottak, hogy az észak-koreaiak a reaktorok elhasznált fűtőelemeiből kivonják az atombomba előállításához szükséges plutóniumot, emiatt a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség szerepe nélkülözhetetlen volt abban, hogy ellenőrizze, megtörtént-e a plutónium kinyerése vagy sem. Mivel az észak-koreai hatóságok nem engedték a NAÜ ellenőreinek, hogy teljes körű vizsgálatot folytassanak, pusztán becslések születtek. Széles körben azt feltételezték, hogy a KNDK az elmúlt években két-három atombomba előállításához elegendő plutóniumot nyerhetett ki.¹⁸ Abban ugyanakkor szakmai konszenzus uralkodott, hogy a KNDK

15 Kissinger, 2020.

16 *Mutual Defense Treaty*, 1953.

17 Peking 1992-ben jelentette be, hogy felhagy az Észak-Koreával folytatott barterkereskedelemmel, és Phenjannak ezentúl kemény valutában kell fizetnie az árukért. Ugyancsak 1992-ben vette fel Peking a diplomáciai kapcsolatokat Szöullal. A kínai segélyek jelentős mértékben csak 1995-ben indultak újra, amikor komoly élelmészeti válság alakult ki Észak-Koreában.

18 Mezei, 2021.

bizonyosan nem volt képes ballisztikus rakétára illeszthető miniatürizált atomtöltetet legyártani. A konkrét nukleáris csapás jelentette fenyegetést erősen csökkentette, hogy bár a KNDK legyárthatott két-három atombombát, azok hatékony célba juttatásához nem rendelkezett megfelelő haditechnikával. Biztonsági szempontból tehát az volt a tét, hogy a nemzetközi közösség szabad utat enged-e az észak-koreai katonai célú nukleáris képességek fejlesztésének vagy sem.¹⁹

A Clinton-kormányzatot váratlanul érte a KNDK fenyegetőzése, hogy kilép az atomsorompó-egyezményből, és az Egyesült Államok először a pekingi vezetést igyekezett meggyőzni, hogy Kína támogasson egy szankciós határozatot Észak-Koreával szemben az ENSZ Biztonsági Tanácsában, de nem járt sikerrel. Miután a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség áprilisban beleegyezett, hogy ismét hajlandó ellenőröket küldeni, az amerikai kormányzat is késznek mutatkozott a magas szintű tárgyalások folytatására. Így június elején sor került a magas szintű tárgyalások második körére, amelyen az Egyesült Államokat Robert Galucci, a külügyminisztérium politikai-katonai ügyekért felelős helyettes államtitkára képviselte. A megbeszélések eredményeként június 11-én, egy nappal az észak-koreai kilépés hatályba lépése előtt, a felek elfogadták az első kétoldalú közös nyilatkozatot (*Joint Statement*). A szöveggel való bűvészkedéssel kísérelték megoldani a fő problémát, nevezetesen, hogy a KNDK nem hajlandó beleegyezni az ellenőri vizsgálódásba a nem bejelentett helyszíneken. Ennek megfelelően a nyilatkozat „az átfogó biztosítékok pártatlan alkalmazásának” elve mellett foglalt állást, és számos jól hangzó szótartalmazott még a denuklearizált Koreától az egymás szuverenitásának kölcsönös tiszteletéig. A konkrét eredmény abban állt, hogy a KNDK visszavonta kilépését az atomsorompó-egyezményből, valamint a felek elkötelezték magukat a tárgyalások megoldás mellett.²⁰

A közvetlen konfrontációt sikerült elkerülni, de az álláspontok ténylegesen nem közeledtek egymáshoz. Bár a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség májusban és augusztusban is elküldte az ellenőreit abban a reményben, hogy az észak-koreai fél mégis engedi majd munkatársait szabadon vizsgálódni, ez nem valósult meg. Annak ellenére, hogy a KNDK végül is nem mondta fel az atomsorompó-egyezményt, Phenjan „egyedülálló pozícióként” határozta meg helyzetét: ragaszkodott ahhoz, hogy „egyszerre van kint is és bent is az egyezményben”. Ebből az következett az észak-koreaiak számára, hogy a NAÜ ellenőrei csupán részleges vizsgálatot folytathatnak, de teljes körűt nem. Az volt az elképzelésük, hogy a teljes körű vizsgálat tárgyában majd az Egyesült Államokkal kötendő kétoldalú megállapodás keretében fognak megegyezni. Ugyanakkor az amerikai álláspont az volt, hogy a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséggel való együttműködésnek, vagyis az átfogó biztosítékokról szóló megállapodás betartásának meg kell előznie a kétoldalú megállapodást. Mit is jelentett gyakorlati szempontból az észak-koreai rezsim gáncsoskodása, vagyis a NAÜ teljes körű vizsgálatának elutasítása? A részleges vizsgálat lehetővé tétele lényegében azt jelentette, hogy az ellenőrök kontrollálhatják, hogy

¹⁹ Albert, 2020.

²⁰ *Joint Statement*, 1993.

az észak-koreaiak nem vonnak ki plutóniumot a fűtőelemekből, vagyis „jelen idejű” ellenőrzést folytathatnak. A teljes körű vizsgálat révén viszont az ellenőrök arra is fényt tudtak volna deríteni, hogy az elmúlt években szert tettek-e plutóniumra, és hogy milyen mennyiségben. Ebben a vonatkozásban tehát a KNDK bizonytalanságban akarta tartani tárgyalópartnereit.

Hónapokon át próbálták megoldani a kör négyszögesítésének problémáját. A munkacsoportok kétoldalú megbeszélésein végül decemberben előálltak azaz a formulával, hogy egy átfogó rendezést (*package solution*) célzó, újabb magas szintű tárgyalásra van szükség, és amennyiben sikerül egy átfogó megoldást találni, akkor a KNDK kész elfogadni a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség teljes vizsgálódását (*full inspection*). Miután megállapodtak a „módszertervben”, még két hónapra volt szükség a közös álláspont kialakítására. 1994. március 1-én bejelentették, hogy egy négy lépésből álló csomag végrehajtását tűzték célul: 1. Az Egyesült Államok és Dél-Korea elhalasztják a tervezett éves *Team Spirit* hadgyakorlatot. 2. A NAÜ ellenőrei egyelőre csupán „nem teljes” vizsgálódást folytatnak az észak-koreai nukleáris létesítményeknél. 3. Újrakezdődnek a Korea-közi egyeztetések Panminzsonban. 4. Az Egyesült Államok és a KNDK közötti magas szintű tárgyalások újabb köre kezdődik Genfben március 21-én. A megegyezésben azt is kikötötték, hogy ezeket a lépéseket egyidejűleg hajtják majd végre.²¹

A kör négyszögesítése végül mégsem sikerült. Szöul ugyanis ragaszkodott ahhoz, hogy jelöljék ki a megbízottakat mindkét oldalon a Korea-közi egyeztetésre, mielőtt még lefújnak a szokásos közös amerikai–dél-koreai hadgyakorlatot. Ezután Washington elfogadta szövetségese követelését. Közben a NAÜ-ellenőrök megkezdtek munkájukat, de az észak-koreai fél váratlanul nem engedélyezett egy nem túl jelentős vizsgálatot, amelybe pedig korábban beleegyezett. Erre válaszul az ellenőrök elhagyták az országot. A következő három hónap során minden tárgyalási kísérlet kudarcba fulladt; június közepén Phenjan arról értesítette Washingtont, hogy megszünteti tagságát a Nemzetközi Atomenergia Ügynökségben, és nem fogadja többé a szervezet ellenőreit.

Ennél a pontnál jelentkezett Jimmy Carter volt amerikai elnök, hogy kész Phenjanba utazni és tárgyalni Kim Ir Szen észak-koreai vezetővel egy kompromisszumos megoldásról.²² A Clinton-adminisztráció hozzájárult az utazáshoz azzal a feltétellel, hogy Carter magánemberként és nem az amerikai kormányzat képviselőjeként konzultálhat. Carter június 16-án személyesen találkozott Kim Ir Szennel, aki kijelentette, amennyiben folytatni fogják a megszakadt kétoldalú magas szintű tárgyalásokat, hajlandó lesz az atomprogram befagyasztására a tárgyalások idejére. Sőt, véglegesen leállítják az atomprogramot, ha a meglévő régi atomreaktor helyébe modernebbeket és biztonságosabbakat kapnak. Clinton elnök dönthetett volna úgy, hogy nem fogadja el tárgyalási alapnak a Kim Ir Szen által ajánlottakat, abban az esetben azonban valamilyen retorziót – ha nem is katonai akciót – kellett volna alkalmazni Észak-Koreával szemben. A megelőző év alatt az Egyesült Államok

²¹ Sigal, 1998.

²² Creekmore, 2006.

több kormányzati konzultációt is tartott az Észak-Koreával szembeni válaszcsepások lehetőségeiről, azonban nem sikerült egy jól körvonalazott és hatásosnak ígérkező megoldást találni. Minden bizonnyal ezért határozott az elnök amellett, hogy még egy esélyt ad a diplomáciai megoldásnak. Július elején újrakezdődtek a magas szintű megbeszélések, melyek eredményeként október közepére a felek megállapodásra jutottak. A tárgyalások eredményességét nem árnyékolta be, hogy Észak-Koreában időközben vezetőváltás történt, és a 82 éves Kim Ir Szen elhunytá után 53 éves fia, Kim Dzsong-il vette át az ország irányítását.

Éppen az egyeztetések megkezdése előtt bocsátotta közre a Clinton-adminisztráció az első nemzeti biztonsági stratégiáját (*A National Security Strategy of Engagement and Enlargement*).²³ A dokumentum két hosszabb szakaszban foglalkozott az észak-koreai kérdéssel, ami egyszerre jelent meg „problémaként”, illetve „lehetőségként”, és ez lényegében folytonosságot mutatott az előző adminisztráció megközelítésével. Az új demokrata kormányzat is a külpolitikai stratégia kulcs-
elemének tekintette a non-prolifерáció ügyét, és a KNDK-t először ebben a kontextusban említették meg. „A tömegpusztító fegyverek elterjedésének problémája globális, de megközelítéseinket a konkrét regionális körülményekhez kell igazítanunk. Vezető szerepet töltünk be az arra irányuló nemzetközi erőfeszítésekben, hogy Észak-Korea teljesítse non-prolifерációs kötelezettségeit, beleértve az atomsorompó-szerződést, a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséggel kötött biztosítékokról szóló megállapodást, valamint a Korea-közi nukleáris leszerelési megállapodást.”²⁴

Az egyes régiókat taglалó fejezetben ugyanakkor az észak-koreai probléma lehetséges megoldásának távlata is erőteljesen szerepel. „A régió iránti határozott elkötelezettségünk és aktív szerepvállalásunk képezi az alapját a béke és a stabilitás biztosítására irányuló erőfeszítéseinknek egy nukleáris fegyverektől mentes Koreai-félszigeten. Készen állunk arra, hogy széles körű és alapos megbeszéléseket folytassunk Észak-Koreával számos kérdés megoldása érdekében, feltéve hogy Észak jó-hiszeműen jár el, és atomprogramjának főbb elemeit »befagyasztva« tartja. De ha Észak-Korea folytatja a nukleáris fegyverek fejlesztését, akkor szövetségeseinkkel és barátainkkal egyeztetve mindent meg fogunk tenni Dél-Korea biztonságának garantálása és a phenjani rezsimre gyakorolt nemzetközi nyomás fenntartása érdekében. Hosszú távú célunk továbbra is egy nukleáris fegyverektől mentes, békésen újraegyesített Koreai-félsziget.”²⁵

A Genfben folytatott kétoldalú magas szintű tárgyalások eredményeként 1994 októberében a feleknek sikerült megállapodniuk egy keretegyezményben (*Agreed Framework*), amely elvileg rendezte az összes vitás kérdést. Az elfogadott keretegyezmény fő pontjai a következők voltak. A KNDK befagyasztja nukleáris programját, és cserében az amerikai fél vállalja két könnyűvízes atomreaktor felépítését, amit alapvetően Dél-Korea és Japán finanszírozna. Amikor az első könnyűvízes reaktor szerkezetiileg már kész van, de a nukleáris elemeket még nem helyez-

23 Az *engagement* és *enlargement* együttes jelentése nehezen lefordítható. Ebben a kontextusban talán legjobban azzal lehetne visszaadni az értelmét, hogy „nemzetközi szerepvállalás és a demokrácia terjesztése”.

24 *National Security Strategy*, 1994. 11.

25 Uo. 24.

ték el benne, Észak-Korea engedélyezi a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség ellenőreinek teljes körű vizsgálódását, vagyis vállalja az általa korábban aláírt átfogó biztosítékokról szóló megállapodás tényleges betartását. A Clinton-kormányzat továbbá vállalta, hogy amíg nem épül fel teljesen az ígért két atomreaktor, addig évente 500 000 tonna gázolajat szállít az észak-koreai energiaigény kielégítésére, és ezt az USA finanszírozná is. A KNDK ugyanakkor ígéretet tett a meglévő grafitalapú jongbjoni atomreaktor, valamint a másik két épülőben lévő reaktor lebontására, ahogy elkészül a két könnyűvízes reaktor. Megerősítették, hogy a KNDK az atom-sorompó-egyezmény részese marad. Célul tűzték ki a kétoldalú kapcsolatok politikai és gazdasági normalizálását. Megállapodtak még arról is, hogy a KNDK folytatni fogja a megszakított Észak–Dél-dialógust a Koreai Köztársasággal.²⁶ A végső simítások azonban még hiányoztak. A tárgyalások, hogy pontosan milyen konstrukcióban épüljenek meg a tervezett könnyűvízes reaktorok, egészen 1995 júniusáig elhúzódtak. Akkor sikerült megállapodni abban, hogy létrehozzák a Korean Peninsula Energy Development Organization (KEDO) nevű amerikai–japán–dél-koreai konzorciumot, amely szerződést köt a kiválasztott kivitelezővel. Nyolc hónapig tartott az egyeztetés, mivel a KNDK nem volt hajlandó szerződéses viszonyra lépni a Koreai Köztársasággal, bár Észak-Korea abba belement, hogy a KEDO egy dél-koreai céget válasszon.²⁷

Amerikai szempontból a keretegyezmény létrejöttéhez elengedhetetlen körülmény volt a Clinton-adminisztráció határozott „bilaterális fordulata”. Egészen a magas szintű tárgyalások 1994 júliusában újrakezdődő és kompromisszumot hozó köréig Washington változó mértékben, de folyamatosan figyelt a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség, illetve Szöul reakciójára. Bár a Clinton-kormányzat nem vont be közvetlenül egy harmadik felet az Észak-Koreával folyó kétoldalú tárgyalásokba, olykor a megbeszélések azért jutottak holtpontra, mert az Egyesült Államok érvényesíteni akarta Szöul vagy a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség szempontjait is. A NAÜ vezetése végül is beletörődött, hogy a keretegyezmény az elvárásaihoz képest engedékenyen kezelte az észak-koreai helyszínek ellenőrzésének kérdését. Szöult pedig azzal kívánta kompenzálni Washington, amiért kihagyta a keretegyezményhez vezető tárgyalásokból, hogy az egyezmény szövegébe belefoglaltatta a KNDK elkötelezettségét a Korea-közi párbeszéd folytatására.²⁸

Még folytak a tárgyalások a KEDO megalakításáról, amikor 1995 februárjában kiadták a második nemzeti biztonsági stratégiát, amely az előzővel azonos címmel jelent meg. Ez a stratégia lényegében az előző frissített és bővített verziójának tekinthető: ugyanaz a szerkezete, ugyanaz a felosztása. Összehasonlításképpen, az 1994-ben megjelent dokumentum non-proliferációs fejezetében a következő szerepelt: „A tömegpusztító fegyverek elterjedésének problémája globális, de megközelítéseinket a konkrét regionális körülményekhez kell igazítanunk. Vezető szerepet töltünk be az arra irányuló nemzetközi erőfeszítésekben, hogy Észak-Korea teljesítse

²⁶ *Agreed Framework*, 1994.

²⁷ KEDO, 1995.

²⁸ *Agreed Framework*, 1994.

non-prolifrációs kötelezettségeit, beleértve az atomsorompó-szerződést, a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséggel kötött biztosítékokról szóló megállapodást, valamint a Korea-közi nukleáris leszerelési megállapodást.”²⁹ Az 1995-ös dokumentumban az első mondat ezzel szó szerint megegyezik, a második pedig az új fejleményt tartalmazza: „A tömegpusztító fegyverek elterjedésének problémája globális, de megközelítéseinket a konkrét regionális körülményekhez kell igazítanunk. Egy keretegyezményt kötöttünk meg annak érdekében, hogy Észak-Korea teljes mértékben tartsa be non-prolifrációs kötelezettségeit, beleértve az atomsorompó-egyezményt és a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséggel kötött biztosítékokról szóló megállapodást.”³⁰

Ez a derűlátó hangnem még erősebben mutatkozott meg a dokumentum regionális fejezetének az észak-koreai kérdést taglaló részében. Itt lényegében megoldotként tekintettek a problémára: „1994 októberében Észak-Koreával egy fontos keretegyezményben állapodtunk meg, ami leállítja és végső soron felszámolja az északi atomprogramot.” Majd ezt bővebben kifejtették: „Tevékenyen együttműködtünk dél-koreai és japán szövetségeseinkkel, a Kínai Népköztársasággal és Oroszországgal, valamint különböző ENSZ-szervezetekkel Észak-Korea atomprogramja problémájának megoldása érdekében. Kiterjedt tárgyalásokat folytattunk a phenjani kormánnyal is, és kidolgoztunk egy keretegyezményt Észak-Korea veszélyes, plutóniumtermelő reaktorainak biztonságosabb könnyűvízes reaktorokkal való – tízéves időszak alatt történő – felváltására. Ezt az erőfeszítést az Északkal való kétoldalú politikai és gazdasági kapcsolatok javítására való hajlandóság kíséri majd abban a mértékben, ahogy Phenjan kész együttműködni a nukleáris kérdés megoldásában és más aggodalomra okot adó kérdésekben. Hosszú távú célunk továbbra is az atomfegyvermentes, békésen újraegyesített Koreai-félsziget.”³¹

Annak ellenére, hogy a KNDK a keretegyezményben vállalta az Észak-Dél-dialógus mielőbbi újakezdését, Kim Dzsong-il, az ország új vezetője egyáltalán nem mutatott erre hajlandóságot. Ezzel szemben azt próbálta erőltetni, hogy az Egyesült Államok kössön Észak-Koreával békeszerződést, felváltandó az 1953-ban a koreai háborút lezáró fegyverszünetet.³² Bár a keretegyezmény célul tűzte a két ország közötti kapcsolatok normalizálását, az USA ragaszkodott egyrészt Dél-Korea bevonásához a békeszerződést előkészítő tárgyalásokba, másrészt pedig a Korea-közi párbeszéd folytatásához. A nézeteltérések feloldása érdekében Clinton elnök és Kim Jongszam dél-koreai államfő 1996 áprilisában, az amerikai vezető szülői látogatása során előterjesztették közös javaslatukat négyparti tárgyalások megkezdésére az Egyesült Államok, Kína, a Koreai Köztársaság és a KNDK részvételével. Ezen fórum egyszerre mozdítaná elő a két Korea közeledését egymáshoz és kísérelné meg felváltani a fegyverszüneti megállapodást egy békeszerződéssel. Az amerikai fél abban is reménykedett, hogy Peking képes lesz nyomást gyakorolni

29 *National Security Strategy*, 1994. 11.

30 *National Security Strategy*, 1995. 14.

31 Uo. 28.

32 Megemlítendő, hogy a KNDK 1953-ban az ENSZ képviselőjében eljáró amerikai delegációval kötött fegyverszünetet, és nem az Egyesült Államok kormányával.

Phenjanra annak érdekében, hogy az rugalmasabb álláspontot foglaljon el. Washington további gesztusokat is gyakorolt Phenjan irányába, miután az 1995 nyarán bekövetkező sorozatos természeti katasztrófák és a hihetetlenül irracionális gazdasági irányítás együttesen több évig elhúzódó éhínséget okozott az országban. A Clinton-adminisztráció 1996 folyamán két alkalommal is jelentős élelmiszer-adományt (2 millió, illetve 6,2 millió dollár értékben) ajánlott fel az ENSZ Világélelmiszerügyi Programján keresztül Észak-Korea megsegítésére.³³

Időközben 1996 februárjában megjelent az *A National Security Strategy of Engagement and Enlargement* harmadik, frissített és bővített kiadása, amely az előző évi verzióval megegyező módon megoldottként tekintett az észak-koreai atomprogram problémájára. Ugyanazt fogalmazta meg kissé erősebb nyelvezettel: „1994 októberében egy fontos keretegyezményt kötöttünk meg, amely arra kötelezi Észak-Koreát [kiemelés – M. T.], hogy leállítsa és végső soron felszámolja létező és veszélyes atomprogramját.”³⁴ A regionális fejezet pusztán kiegészítette a korábbi szöveget a KEDO létrehozásáról szóló bekezdéssel.

Miután 1996 tavaszán előterjesztették a közös amerikai–dél-koreai javaslatot a négypárti tárgyalások elindításáról, az előkészületek majdnem egy évig tartottak, amíg sikerült 1997 márciusában New Yorkban egy asztalhoz ültetni az Egyesült Államok, Kína és a két Korea küldötteit. Ebben az időszakban került sor Bill Clinton újraválasztására, és második ciklusához kapcsolódóan új nemzeti biztonsági stratégiát adtak ki *A National Security Strategy for a New Century* címmel 1997 májusában. Ez a dokumentum jóval visszafogottabb volt, mint az előző, amennyiben már nem kezelte megoldott ügyként az észak-koreai atomprogram kérdését. Sőt, felvetette a kémiai és a biológiai fegyverek problémáját, valamint a ballisztikusrakéta-program kérdését is. Ezzel együtt az üzenet Phenjan irányába lényegében nem változott, csak több a konkrétum arról, hogy Washington mit is vár el Phenjantól a kétoldalú kapcsolatok javításáért cserébe: az atomprogram felszámolását, az Észak–Dél-dialógus újratehdését, a koreai háborúban elesett amerikai katonák maradványainak átadását, valamint a kémiai és biológiai programok, illetve a ballisztikusrakéta-program leállítását. Mindemellett szerényebbek a jövőt illető elképzelések is. A Koreai-félsziget békés egyesítése mint törekvés már nem szerepel, helyette a nézeteltérések békés rendezése, az Észak–Dél-dialógus szorgalmazása, valamint annak a célnak a megfogalmazása, hogy Észak-Korea normálisabb kapcsolatokat alakítson ki a régióval és általában a világ többi részével. A dokumentumban külön említették az addigra már beindult négypárti tárgyalások továbbvitelének szükségességét.³⁵

Ez a kezdeményezés azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és 1999 végére elhalt. Ennek egyik fő oka abban keresendő, hogy az 1998 februárjában hivatalba lépett új dél-koreai elnök, Kim Dedzsung nem elégedett meg a négypárti kerettel az Észak–Dél-dialógus előmozdítására, hanem a Szöul önálló stratégiai kezdeményezéseként felfogott „Napfény-politika” jegyében³⁶ tervezte

³³ Cha, 2018.

³⁴ *National Security Strategy*, 1996. 40.

³⁵ *National Security Strategy*, 1997. 28.

³⁶ Csoma, 2018.

közvetlen módon fejleszteni a két Korea közötti együttműködést. Ezt a megközelítést sikerült is elfogadtatnia az amerikai féllel a két elnök – Clinton és Kim – 1998 júniusában tartott washingtoni találkozásán. Ugyanakkor az Egyesült Államokban komoly aggodalmat váltott ki, hogy 1998 augusztusában Észak-Korea kilőtte a Japán területe fölött is áthaladó *Taepodong-1* nevű nagy hatótávolságú ballisztikus rakétát. Mind Washington, mind Tokiót váratlanul érte, hogy egy ennyire fejlett haditechnikával rendelkező rakétát volt képes Phenjan tesztelni. Ezzel a Clinton-adminisztráció KNDK-politikájának homlokterébe került az előző évi stratégiai dokumentumban már taglalt ballisztikusrakéta-program kérdése. Ezt megelőzően az észak-koreaiak öt évvel korábban, 1993 tavaszán lőttek ki rakétákat, hogy nyomatékot adjanak az atomsorompó-egyezményből való kilépésüket beharangozó fenyegetésüknek. De már az előtt is közsímet volt, hogy a KNDK az 1980-as évek óta fejleszt ballisztikus-rakéta-arsenálját, sőt Iránnak el is adott közepes hatótávolságú rakétákat.

Az 1998 októberében közrebocsátott *A National Security Strategy for a New Century* második kiadása ugyanolyan visszafogottan viszonyult a jövőre vonatkozó célkitűzésekhez és ugyanazokat az elvárásokat fogalmazta meg az észak-koreai rezsimmel szemben, mint az előző évi dokumentum. Jelentős változás abban volt tetten érhető, hogy Washington lényegében egyenrangú félként ismerte el Szüült a Koreai-félsziget problémáinak rendezésében. A dokumentum szerint „Kim elnök új irányt szabott a Koreai-félsziget békéjének és stabilitásának megteremtésére azáltal, hogy a párbeszéd új csatornáit nyitotta meg, és új távlatokat adott az Észak és Dél közötti együttműködésnek. 1998. júniusi csúcstalálkozásukon Clinton elnök és Kim elnök megvitatták a Koreai-félszigeten kialakult helyzetet, és megerősítették Dél-Korea vezető tárgyalópartneri szerepét az észak-koreaiakkal való egyeztetésben, valamint erős védelmi szövetségünk fontosságát. Clinton elnök határozottan támogatta Kim elnök elképzelését az Északkal való megbékélésre irányuló szerepvállalásra és erőfeszítésekre vonatkozóan.”³⁷

1998 végén Bill Clinton az észak-koreai relációért felelős különleges megbíztottá nevezte ki William Perry³⁸ korábbi védelmi minisztert. Perry feladata az amerikai KNDK-politika felülvizsgálata volt, valamint javaslatok megfogalmazása az elnök számára. Tevékenységét „Perry-folyamat” néven is szokás említeni, mivel fontos szerepe volt a két ország közötti diplomáciai egyeztetések fellendülésében. Perry Japánnal és Dél-Koreával szoros egyeztetésben kialakított KNDK-politikát szorgalmazott, és talán legsikeresebb kezdeményezésének mondható a háromoldalú *Trilateral Coordination and Oversight Group* felállítása. Ezt tekinthetjük a napjainkban ismét erősödő háromoldalú amerikai-japán-dél-koreai védelmi együttműködés alapjának, amelynek eredeti célja az Észak-Koreával szembeni fellépés összehangolása volt. 1999 májusában Perry Phenjanba utazott, és beszámolója szerint nyitottságot tapasztalt vendéglátó partnerei részéről. Az 1999. szeptemberi

37 *National Security Strategy*, 1998. 42–43.

38 William Perry a Carter-adminisztráció idején a Pentagon egyik államtitkára volt, majd Clinton elnöksége idején először miniszterhelyettes a Pentagonban (1993–1994), aztán védelmi miniszter Clinton első ciklusának hátralevő részében. Ezután visszatért a Stanford Egyetemre, és onnan hívták vissza különleges megbízottnak.

Perry-jelentés a szankciók enyhítésének és a kétoldalú kapcsolatok normalizálásának ígéretével kívánta volna Észak-Koreát rávenni, hogy a rakéatechnológiai ellenőrzési rendszer (MTCR) előírásainak megfelelően „szabványosítsa” ballisztikus rakétáit.³⁹

1999–2000 folyamán a „Perry-folyamat” és a Szöul által kezdeményezett „Napfény-politika” egymást erősítették. 1999 decemberében Washingtonban új nemzeti biztonsági stratégiát adtak ki megint csak *A National Security Strategy for a New Century* címmel, amely minden korábbi stratégiánál részletesebben foglalkozott a Koreai-félsziget biztonsági helyzetének kérdésével. Ez minden bizonnyal annak volt betudható, hogy a helyzet összetettnak mutatkozott, egyszerre jelentkeztek ígéretes és problematikus tendenciák. A Clinton-adminisztráció továbbra is teljes támogatásáról biztosította Kim Dedzsung elnök megbékélést szorgalmazó Észak-politikáját, amit Washingtonban reménykeltőnek találtak. Ez, valamint a „Perry-folyamat” diplomáciai közeledést előmozdító hatása érzékelhető volt a dokumentumban, amely az előző évi stratégiához képest derűsebb jövőképet vetített előre. „A koreai konfliktus békés megoldása egy demokratikus, atomfegyvermentes és újraegyesített Koreai-félszigettel erősíteni fogja a békét és a biztonságot a kelet-ázsiai régióban, ami egyértelmű stratégiai érdekünk.”⁴⁰ Ugyanakkor a dokumentum továbbra sem tekintette megoldottnak az észak-koreai atomprogram kérdését, sőt hangsúlyozta, hogy további megoldandó problémák is vannak: „A keretegyezmény teljes körű végrehajtásán túl arra is törekszünk, hogy megszüntessük a nagy hatótávolságú rakéták és tömegpusztító fegyverek Észak-Korea általi fejlesztését és exportját egy lépésről lépésre haladó folyamat keretében.”⁴¹ Összességében óvatos optimizmus jellemezte a dokumentumot, viszont látható volt, hogy az 1995–1996-os időszak túlságosan is örvendező hangulata nem fog visszatérni többé.

A szöuli kormányzat fokozott erőfeszítéseinek köszönhetően folyamatossá vált az Észak–Dél-dialógus, és 2000 júniusában megtartották a két Korea vezetői közötti első – akkor történelminek tartott – csúcstalálkozót Kim Dzsong-il és Kim Dedzsung részvételével.⁴² Egy hónappal később az Egyesült Államok is késznek mutatkozott emelni a diplomáciai egyeztetések szintjét, és a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége (ASEAN) bangkoki regionális fórumának margóján sor került az első külügyminiszteri szintű találkozóra Madeleine Albright és észak-koreai partnere között. Ezt követően október 9-én a KNDK második emberének tartott Jo Myong Rok katonai vezető érkezett Washingtonba, ahol Albright külügyminiszter asszonyal és William Cohen védelmi miniszterrel folytatott tárgyalásokat. Október 12-én közös kommunikét (*Joint Communiqué*) adtak ki, amelyben megerősítették a keretegyezményben foglaltakat, valamint leszögezték, hogy „a ballisztikus rakéták kérdésének megoldása jelentősen hozzájárulna a kétoldalú kapcsolatok alapvető javulásához. (...) az újfajta kapcsolatok kiépítésére irányuló erőfeszítések előmozdítása

39 Lee, 2006. Az MTCR előírásainak betartása kizárólag a kis hatótávolságú ballisztikus rakéták gyártását és tartását tette volna lehetővé.

40 *National Security Strategy*, 1999. 35.

41 Uo. 35.

42 Kwak-Joo, 2002. Kim Dedzsung a csúcstalálkozó lehetőségének megteremtéséért, valamint a koreai demokratizálódás érdekében egész életében tett erőfeszítéseiről 2000-ben megkapta a Nobel-békedíjat.

érdekében a KNDK arról tájékoztatta az Egyesült Államokat, hogy nem indít nagy hatótávolságú rakétákat, mialatt a rakéták ügyében a tárgyalások folytatódnak.”⁴³ A kommuniké utalást tett Albright közeli jövőben esedékes phenjani útjára, ami le is zajlott október 23–25 között. A látogatás során Albright találkozott Kim Dzsong-il észak-koreai vezetővel, aki javaslatot tett arra, hogy egy jelentős gazdasági támogatást és kereskedelmi műholdhálózat felállítását tartalmazó csomagért cserébe a KNDK kész lemondani a 300 mérföldnél nagyobb hatótávolságú ballisztikus rakéták gyártásáról, teszteléséről és hadrendbe állításáról, valamint rakéták vagy rakéta-technológia más országokba való exportjáról is. Ezenkívül Észak-Korea szorgalmazta, hogy Clinton elnök is látogasson el Phenjanba az elnöki időszakából még hátralévő két és fél hónapban.⁴⁴

Az amerikai elnöki látogatás elmaradását rendszerint azzal indokolják, hogy Clinton a közel-keleti békefolyamat előmozdítására akart összpontosítani, így egyszerűen kicsúsztak az időből. Ez egyfelől helytálló, de másfelől egyéb megfontolásokat is szükséges tekintetbe venni. Ehhez érdemes megvizsgálni a Clinton-adminisztráció 2000 decemberében, *A National Security Strategy for a Global Age* címmel kiadott „búcsústratégiáját”, amit egyébként egy nagy átfogó összegzésnek szántak; a terjedelme is több mint duplája a korábban közrebocsátott dokumentumoknak. A Koreai-félsziget helyzetét taglaló rész nagyjából szó szerint megegyezik az előző évi idevonatkozó szakasszal, kiegészítve a lebonyolított magas szintű találkozók rövid megemlékezésével. A rész végén azonban egy új bekezdés található, amely a bizalomépítő lépések reciprocitásának szükségességét, valamint a lépésről lépésre haladás fontosságát hangsúlyozza. „Kulcsfontosságú, hogy az Egyesült Államok és a Koreai Köztársaság továbbra is fenntartsa az elrettentést a Koreai-félszigeten végbemenő megbékélés és gazdasági integráció folyamata alatt. Egy olyan *lépésről lépésre haladó folyamatot* támogatunk, amely a gazdasági és a diplomáciai kezdeményezéseket, a katonai fenyegetés valós csökkentésével összekötve, *a reciprocitáson alapuló* bizalom erősítő lépéseken keresztül valósítja meg [kiemelés – M. T.]”⁴⁵

Albright phenjani tárgyalásainak fényében érdemes értelmezni ezt a kitételet. Találkozájukon Kim Dzsong-il a keretegyezményhez hasonló, „csomag” jellegű megoldásra tett javaslatot, amelynek keretében sokrétű gazdasági-technológiai támogatásért cserébe korlátozta volna rakéta programját. A fenti szakasz tehát a Phenjan által preferált csomagban való megállapodás elutasítását implikálja. Az előző évi stratégiában is szerepelt már, hogy a rakéta program korlátozását egy lépésről lépésre haladó folyamatban kell elérni. Ez a stratégia ezt a gondolatot fejleszti tovább, és az idézett részben egy reciproknak lépésekben, belátható módon megvalósuló és jobban nyomon követhető keretet vázol fel, ami a részeredmények szerves egymásra épülésével éri el a kívánt megoldást. Ebből következően Clinton elnök hivatkozása a rendelkezésre álló idő elégtelenségére azt is jelentette, hogy az ame-

43 *Joint Communiqué*, 2000.

44 Dumbrell, 2009.

45 *National Security Strategy*, 2000. 64.

rikai kormányzat egy egészen más modellben képzelte a probléma rendezését, és erre a legjobb esetben is évekre lett volna szükség, tekintve hogy a keretegyezmény végleges kialakítása is jó egy évbe tellett. Arról nem is beszélve, hogy Észak-Korea el is utasíthatta volna ezt a fajta rendezési keretet. Phenjan felismerte, hogy egy bonyolult, és ezért kevésbé átlátható csomagyszerű megállapodás nagyobb manőverezési lehetőséget biztosít számára. Minden bizonnyal a Clinton-adminisztráció is éppen ezért – kiismerve az észak-koreai taktikát – jutott arra az álláspontra, hogy elutasítja a csomagban való tárgyalást.

Összegzés

Végezetül vonjunk mérleget a Clinton-kormányzat KNDDK-politikájának eredményességét illetően. Az észak-koreai problémával szembesülve mindegyik amerikai adminisztráció sajátos helyzetben találja magát, ami abból adódik, hogy a két ország között nem léteznek semmilyen gazdasági, kereskedelmi vagy kulturális kapcsolatok. Ez jelentősen behatárolja az amerikai külpolitika eszköztárát a KNDDK vonatkozásában, mivel bilaterális szinten a katonai konfrontáció és a diplomáciai tárgyalás két opcióján kívül Washingtonnak nincs lehetősége gazdasági vagy politikai nyomásgyakorlásra. Az Egyesült Államok bevezethet szankciókat Észak-Koreával szemben, de ezek hatása túl csekély ahhoz, hogy érdemi befolyást gyakoroljanak a másik fél magatartására. Multilaterális szinten megvan a lehetőség arra, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa akár kemény szankciókkal sújtsa az észak-koreai rezsimet, viszont ehhez szükséges Kína és Oroszország támogatása. Clinton elnök adottnak vette, hogy Peking nem szavazna meg egy szankciós csomagot a Biztonsági Tanácsban, és nem is igyekezett különösebb nyomást gyakorolni a kínai félre ez ügyben.

1993 tavasza és 1994 nyara között Clinton elnök a tárgyalás és a konfrontáció két végpontja között ingadozott. Figyelemre méltó, hogy Washington egyből magára vállalta a helyzet kezelésének feladatát, és fel sem merült, hogy szabályos multilaterális keretben kíséreljék meg rendezni a problémát, amivel majd 2003–2008 között Bush elnök próbálkozik a hatpárti tárgyalások keretében. Az ebben az időszakban folytatott tárgyalásokat a „felemás bilaterális” megközelítéssel jellemezhetjük: Amerika fenntartotta magának a vezető szerepet, ugyanakkor igyekezett folyamatosan tekintettel lenni a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség, valamint Dél-Korea szempontjaira. Ez azonban jelentősen nehezítette a tárgyalások előrehaladását Észak-Koreával. Ezért Jimmy Carter phenjani látogatását követően az adminisztráció határozottan „bilaterális üzemmódba kapcsol”, és gyakorlatilag a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség és Dél-Korea kikapcsolásával hozta tető alá a keretegyezményt. A Carter-látogatás viszonylagos eredményessége erősítette meg Clinton elnököt a magas szintű diplomáciai tárgyalások kezdeményezésében. Minden ingadozás ellenére Clinton eleve erre hajlott, mivel a derűlátó poszthidegháborús légkörben abban bízott, hogy a KNDDK fokozatosan integrálódni fog a nemzetközi közösségbe. 1991–1992-ben voltak is komoly jelek arra, hogy a KNDDK nem

zárkózik el ettől: belépett az ENSZ-be, valamint denuklearizációs egyezményt kötött Dél-Koreával.⁴⁶

Miután a keretegyezmény nem hozta meg a tervezett időn belül az elvárt eredményt, Washington egy „multilaterális félfordulattal”, a négyoldalú tárgyalások kezdeményezésével kísérelte meg előmozdítani a rendezést. Az első lépések után azonban új helyzet jött létre, mivel Szöul „Napfény-politika” kezdeményezésével a korábbiakhoz képest stratégiai szempontból jelentősebb szerepet kívánt vállalni az észak-koreai kapcsolatok rendezésében. Ekkor Clinton „befogadta” Kim Dedzsung elnök „Napfény-politikáját”, mivel mind az amerikai, mind a dél-koreai stratégia abból indult ki, hogy tárgyalásos úton normalizálható a viszony Észak-Koreával, és hogy közép- vagy hosszú távon ezzel elérhető a KNDK denuklearizációja. Bár a „Napfény-politika” és az amerikai részről elkezdett Perry-folyamat egymást erősítve az Észak-Koreával elindult dialógust kifejezetten magas szintre emelte, Washington a kétoldalú kapcsolatokat szigorúan a saját elképzelései szerint lett volna csak hajlandó fejleszteni, és ebben nem hagyta magát befolyásolni Szöulnak a Korea-közi együttműködést minden más fölé helyező politikája által.

A Clinton-kormányzat KNDK-politikájának értékelésében az egyetlen pozitívumnak az tűnik, hogy sikerült megőrizni a regionális stabilitást, elkerülve a fegyveres konfliktust. A kelet-ázsiai térség 1990-es évekbeli hatalmas gazdasági növekedését nem befolyásolta az észak-koreai rezsimmel időnként kialakuló feszültség. A negatívumok sora azonban hosszabb. Először is, a keretegyezményben Washington nem tudta elérni, hogy Phenjan formálisan is visszalépjen a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség szervezetébe, pedig komoly kedvezményeket kapott az észak-koreai fél. Nem sikerült lefékezni a KNDK ballisztikusrakéta-programját sem, annak ellenére, hogy folytak erről tárgyalások 1996–2000 között. Ami miatt leginkább érheti bírálát a Clinton-adminisztrációt, az az, hogy az 1993–1994-ben lezajlott „első nukleáris válság” során engedett a KNDK zsarolásának, és ezáltal olyan precedenst teremtett, ami a későbbiekben is jelentős mértékben befolyásolta mind az Egyesült Államok, mind a régió többi államának viszonyulását az észak-koreai problémához. Végül is mi történt? A KNDK nem tartotta be egy korábbi vállalását, és amikor ezt számonkérték rajta, a feszültség növelésével reagált. Retorzió helyett tárgyalások következtek, aminek végeredményeként az észak-koreai rezsim komoly engedményeket kapott a katonai célú atomprogram leállításának kilátásba helyezéséért. E folyamatból aztán a KNDK le is vonta a megfelelő tanulságot: az atomarzenál fejlesztése nemcsak védelmi célokat szolgálhat, de a fenyegetés a nukleáris eszkalációval nyerő kártya lehet a tárgyalóasztalnál is.⁴⁷ Ennek komoly hatásai lettek az Egyesült Államok és a KNDK további viszonyának alakulására, mert a fent említett „zsaroló” hozzáállás nemcsak Kim Dzsong-il, hanem utóda, Kim Dzsong-ün politikáját is jellemzi mind a mai napig.

46 Lee-Ku-Woo, 2018. A Koreai Köztársaság és a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság 1991 decemberében írták alá a *Közös nyilatkozat a Koreai-félsziget denuklearizációjáról* elnevezésű dokumentumot, amelyben hitet tettek az atomenergia kizárólagosan békés felhasználása mellett.

47 Lankov, 2015.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Agreed Framework

1994 Agreed Framework Between the United States of America and the Democratic People's Republic of Korea. October 21, 1994. In: *US Department of State Archive*. <https://2001-2009.state.gov/t/ac/rls/or/2004/31009.htm> (az összes internetes forrás letöltése: 2024. szeptember 5.).

Albert

2020 Albert, Eleanor: North Korea's Military Capabilities. In: *Council on Foreign Relations*. <https://www.cfr.org/backgrounder/north-korea-nuclear-weapons-missile-tests-military-capabilities>.

Allison

1971 Allison, Graham: *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*. Boston, 1971.

Baylis–Owens–Smith

2021 Baylis, John – Owens, Patricia – Smith, Steve: *Világpolitika és globalizáció*. Bp., 2021.

Cha

2018 Cha, Victor: *The Impossible State: North Korea, Past and Future*. Updated Edition. New York, 2018.

Creekmore

2006 Creekmore, Marion, Jr.: *A Moment of Crisis: Jimmy Carter, the Power of a Peacemaker, and North Korea's Nuclear Ambitions*. New York, 2006.

Csoma

2018 Csoma Mózes: *Korea története. A két koreai állam történelemszemléletének összehasonlításával*. Bp., 2018.

Dembinski

1995 Dembinski, Matthias: North Korea, IAEA Inspections, and the Future of the Non-proliferation Regime. In: *The Nonproliferation Review*, 2. (1995) 2. sz. 31–39. DOI:10.1080/10736709508436579.

Dumbrell

2009 Dumbrell, John: *Clinton's Foreign Policy: Between the Bushes, 1992–2000*. London, 2009.

Joint Communiqué

2000 U.S.–D.P.R.K. Joint Communiqué, October 12, 2000. In: *US Department of State Archive*. https://1997-2001.state.gov/regions/eap/001012_usdprk_jointcom.html.

Joint Statement

1993 *Joint Statement of the Democratic People's Republic of Korea and the United States of America, June 11, 1993*. https://nautilus.org/wp-content/uploads/2011/12/CanKor_VTK_1993_06_11_joint_statement_dprk_usa.pdf.

KEDO

1995 *Agreement on Supply of a Light-Water Reactor Project to the Democratic People's Republic of Korea Between the Korean Peninsula Energy Development Organization and the Government of the Democratic People's Republic of Korea, June 11, 1995*. <http://www.kedo.org/pdfs/SupplyAgreement.pdf>.

Kissinger

2020 Kissinger, Henry: *Világrend*. Bp., 2020.

Kwak-Joo

2002 Kwak, Tae-hwan – Joo, Seung-ho: The Korean Peace Process: Problems and Prospects After the Summit. In: *World Affairs*, 165. (2002) 2. sz. 79–90.

Lankov

2015 Lankov, Andrei: *The Real North Korea: Life and Politics in the Failed Stalinist Utopia*. New York, 2015.

Lee

2006 Lee, Chae-Jin: *A Troubled Peace: U.S. Policy and the Two Koreas*. Baltimore, 2006.

Lee-Ku-Woo

2018 Lee, Inyeop – Ku, Yangmo – Woo, Jongseok: *Politics in North and South Korea: Political Development, Economy, and Foreign Relations*. London, 2018.

Magyarics

2014 Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek*. Bp., 2014.

Mezei

2021 Mezei Tibor: Az észak-koreai atomprogram regionális összefüggései. In: *Külügyi Szemle*, 20. (2021) 2. sz. 45–72. DOI: https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.2.3.

Mintz-DeRouen

2010 Mintz, Alex – DeRouen, Karl: *Understanding Foreign Policy Decision Making*. Cambridge, 2010.

Mutual Defense Treaty

1953 *Mutual Defense Treaty Between the United States and the Republic of Korea, October 1, 1953*. https://www.usfk.mil/Portals/105/Documents/SOFA/H_Mutual%20Defense%20Treaty_1953.pdf.

National Security Strategy

1991 *The National Security Strategy of the United States, August 1991*. Washington, 1991. [A nemzeti biztonsági stratégiák a Historical Office, Office of the Secretary of Defense oldalán: <https://history.defense.gov/Historical-Sources/National-Security-Strategy/>.]

1993 *The National Security Strategy of the United States, January 1993*. Washington, 1993.

1994 *A National Security Strategy of Engagement and Enlargement, July 1994*. Washington, 1994.

1995 *A National Security Strategy of Engagement and Enlargement, February 1995*. Washington, 1995.

1996 *A National Security Strategy of Engagement and Enlargement, February 1996*. Washington, 1996.

1997 *A National Security Strategy for a New Century, May 1997*. Washington, 1997.

1998 *A National Security Strategy for a New Century, October 1998*. Washington, 1998.

1999 *A National Security Strategy for a New Century, December 1999*. Washington, 1999.

2000 *A National Security Strategy for a Global Age, December 2000*. Washington, 2000.

Shaumbaugh

2021 Shambaugh, David: *Ahol nagyhatalmak találkoznak. Amerika és Kína Délkelet-Ázsiában*. Bp., 2021.

Sigal

1998 Sigal, V. Leon: *Disarming Strangers: Nuclear Diplomacy with North Korea*. Princeton, 1998.

Waltz

1959 Waltz, Kenneth: *Man, the State, and War: A Theoretical Analysis*. New York, 1959.

TIBOR MEZEI

ILLUSIONS ABOUT DENUCLEARIZING NORTH KOREA

THE EVOLVING US POLICY ON NORTH KOREA IN THE 1990'S

In the early 1990's the US policymakers began to pay closer attention to the developing nuclear and ballistic missile programme of the Democratic People's Republic of Korea (DPRK), which has been a major challenge for US foreign policy ever since. The present study investigates the diplomatic efforts of the Clinton administration, which aimed to achieve the denuclearization of North Korea, that is, the dismantling of its nuclear programme. The Clinton administration hoped that the end of the Cold War and the expansion of economic globalization would encourage the DPRK to integrate into the international community. The successful outcome of the negotiations was therefore based on the assumption that a North Korea interested in integration would be willing to compromise. It will also be investigated why the US diplomatic efforts failed and what lessons can be drawn from this failure.

Emancipáció szovjet módra

A kárpátaljai nők helyzete a szovjet időkben

A Szovjetunióban az 1930-as években, az erőltetett, gyors ütemű iparosítás időszakában, majd a második világháború idején a nők kénytelenek voltak férfimunkát végezni, főként a mezőgazdaságban, sok egyéb mellett még traktorra is ültek. Ekkor terjedt el a „Lányok – traktorra!”, „Lányok – repülőre!”, „Lányok – a Komszomol építkezésére” szlogen. A kampány, amely a nőknek a mezőgazdasági termelésbe bevonására irányult, a világháború után is nagy hangsúlyt kapott, és az emancipáció hirdetésével a termelés növelésében és a szocialista ideológia terjesztésében óriási szerepet játszott. A nők az időjárási viszontagságokkal nem törődve nehéz, egészséget nem kímélő és komoly műszaki ismereteket igénylő fizikai munkát végeztek, gyakran még éjszaka is dolgoztak. A női munkaerő iránt hatalmas igény mutatkozott, ezért a világon elsőként a Szovjetunió 1936-os sztálini alkotmányába belefoglalták a nők és a férfiak egyenjogúságát: „Az emberi jogoknak ez a minden időkre szóló nagyszerű törvénykönyve félreérthetetlenül kimondja a nőknek a férfakkal való teljes egyenjogúságát a politikai, a gazdasági és a kulturális élet minden terén.”¹

A Vörös Hadsereg megjelenésével Kárpátalján 1944 őszén megkezdődött a szovjet rendszer hatalmas áldozatokkal járó kiépítése, ami az ott élő magyarság történetének egyik legnehezebb időszakát jelentette. Létrejöttek a tanácsok, önkényes módon rendezték a földkérdést,² a terménybeszolgáltatást, erőszakos kolhozosításba (szövetkezetesítésbe) kezdtek, mindent államosítottak,³ üldözték a történelmi egyházakat⁴ és a másként gondolkodókat. Az etnikai tisztogatások során háromnapos „málenkij robot”-ra hurcolták a magyar és német nemzetiségű férfilakosságot.⁵ A német férfiakat és nőket több hullámban deportálták.⁶

1944. november 19-én megalapították a Kárpát-Ukrajnai Kommunista Pártot, a terület neve Zakarpatszka Ukraina, azaz Kárpátontúli Ukrajna lett. 1945. jú-

* A szerző a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének habilitált docente (90202 Beregszász, Kossuth tér 6., varadi.natalia@kmf.org.ua).

1 Vörös Zászló, 1947. július 20. 3. évf. 58. (171.) sz. 1.

2 KTÁL, F. P-14. op. 1. delo Nr. 1. a.; KTÁL, F. P-14. op. 1. od. zb. 22. 1–25.

3 KTÁL, F. P-14. op. 1. delo Nr. 1. a. 5.; KTÁL, F. P-14. op. 1. od. zb. 23. 1–17.; KTÁL, F. P-14. op. 1. od. zb. 122. 1–5.; KTÁL, F. P-14. op. 1. od. zb. 123. 1–33.; KTÁL, F. P-14. op. 1. od. zb. 124. 1–50.; KTÁL, F. P-14. op. 1. od. zb. 126. 1.; KTÁL, F. P-14. op. 1. delo Nr. 1. a. 3., 7–8.

4 KTÁL, F. 1. op. 1. delo Nr. 3485. 97–99.

5 KTÁL, F. P-14. op. 1. od. zb. 216–222.

6 KTÁL, F. P-14. op. 1. od. zb. 54. 1–10.

nus 29-én a csehszlovák és a szovjet kormány Moszkvában szerződést írt alá, amelynek értelmében Kárpátalja hivatalosan is a Szovjetunióhoz került.⁷ Közigazgatásilag a területet 1946. január 22-én az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (USZSZK) egyik megyéje lett Kárpátontúli terület (Zakarpatszka oblaszty) néven.⁸

A szovjetizálás (szovjetesítés) során – az 1936-os alkotmánynak megfelelően – a kárpátaljai nőkre is kiterjesztették a nők és a férfiak közötti egyenjogúságot, főként mert a háború után a női munkaerő az ország gazdasági újjáépítéséhez, a gazdaságpolitikai célkitűzésekhez, a termelés növeléséhez és az erőteljes iparosításhoz elengedhetetlen volt, és hosszú távon is hozzájárult a szovjet gazdasági és társadalmi reformokhoz.

Eszmények, jogok, propaganda

A nők elkötelezettségére szoruló állam rendszeresen hangsúlyozta, hogy a szovjet törvényekben rögzítették a férfiak és a nők egyenlő jogait: „A szovjet rendszer előtt területünkön (...) a nők jogfosztottak voltak (...), arra kárhoztatták őket, hogy másodrendű munkával vagy kizárólag a háztartással foglalkozzanak. A szovjet rendszer, a sztálini Alkotmány szabadságot, egyenjogúságot hozott a nőknek, feltárta előttük a fejlődés korlátlan lehetőségeit.”⁹ Az egyenjogúságért hálás nők sokaságának beszámolóit tették közzé újra meg újra, összehasonlítva a múltat a jelennek: „Az akkori mindenható urak, a szolgabíró és jegyző sokszor durván bántak velünk. Sztrájkok alkalmából gumibotokkal is megverték bennünket. Teljesen megváltozott a helyzetünk a felszabadulás óta. Ma már egyenjogúak vagyunk a férfiakkal, szabadon választhatunk és választhatók vagyunk. (...) A munkákat nagy lelkesedéssel, boldogan csináljuk, mert megkaptuk mindazt a szabadságot, amire évek hosszú során vágytunk. Örökké hála és köszönet ezért a mi drága apánknak, Sztálin elvtársnak!”¹⁰

Az egyenjogúság bevezetését egy előadás-sorozat is hangsúlyozta, amely bemutatta „a Lenin–Sztálin párt és a szovjet állam gondoskodását a szovjet nő politikai neveléséről és kulturális növekedéséről”.¹¹ Szembeállították egymással a nők helyzetét a szocialista tábor országában és a kapitalista világban: „A kapitalista országokban a nők elnyomásban élnek. A legtöbb tőkés országban a nőknek nincs választójoguk, nincs lehetőségük arra, hogy képességeiket kifejlesszék és a maguk választotta pályán működjenek.”¹² „A kapitalizmusban a törvény nem ismeri el a nő és férfi egyenjogúságát (...) a nő házi rabszolga, akit elnyom a konyha és általában a magánháztartás rendkívül kicsinyes, durva, nehéz, butító munkája”¹³ – sulykolták az állampolgárok tudatába.

7 KTÁL, F. P-14. op. 1. od. zb. 13. 1–2.; Vida–Zseliczky, 2004. 252.

8 Oficinszkij, 2010. 217.

9 Vörös Zászló, 1953. április 19. 9. évf. 3. (8823.) sz. 1.

10 Vörös Zászló, 1947. november 7. 3. évf. 91. (104.) sz. 3.

11 CDAGOU, F. 1. op. 74. szpr. 4. 79.

12 Vörös Zászló, 1952. március 8. 8. évf. 21. (763.) sz.

13 Vörös Zászló, 1960. március 8. 16. évf. 29. (1788.) sz. 2.

A szovjet társadalomban az állam és a párt egy új nőképet igyekezett kialakítani. Meghatározták a nők szerepét a szocialista társadalom felépítésében. Folyamatosan hirdették, hogy a nő a Szovjetunióban „a szocialista társadalom egyenrangú állampolgára, a szovjet társadalom nagy ereje”. Kiemelték a nők tevékeny részvételét a mezőgazdaság felemelkedésében, az ipar háború utáni újjáépítésében, a kolhozgazdaság rendszerének kiépítésében, a kolhozok szervezeti és gazdasági megerősítéséért folytatott küzdelemben, dicsőítették a kolhozokban dolgozó nők hősiességét. Hangsúlyozták kulcsfontosságú szerepüket a közigazgatásban, feladataikat az ötéves tervek végrehajtásában, az ötéves terv négy év alatt történő megvalósításáért folytatott küzdelemben, az ipari és mezőgazdasági nőtanácsok¹⁴ tapasztalatait a szocialista haza gazdasági és kulturális jólétéért folytatott küzdelemben, munkájukat a tudományban és a művészetben stb.¹⁵

Külön összeállítások készültek a nők részvételéről a politikában, arról, hogy már női képviselők is vannak az Ukrán SZSZK és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsában, a különböző szintű tanácsok végrehajtó bizottságaiban. „Felszabadításunkkal a Kárpáti területen élő nők is aktív részesei lettek a közéletnek, mint a férfiakkal teljesen egyenjogú állampolgárok. A Kárpáti terület asszonyai közül Petricsce Hanna ott ül a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsában, Csernicsika Borbála és Szeljancsina Hanna pedig az USZSZK Legfelsőbb Tanácsának megválasztott képviselői. Az anya- és gyermekvédelem terén Szovjet hazánk az egész világon vezet. A sokgyermekes és a leányanyáknak, gyermekeik felnevelésére, államunk évenként sok milliárdot juttat, egyszeri és állandó segély címén. Az ilyen támogatásban természetesen a Kárpáti terület asszonyai is részesülnek”¹⁶ – olvashatjuk a sajtó hasábjain.

„A tömegeket nem lehet bevonni a politikába, ha nem vonjuk be a politikába a nőket”¹⁷ – idézték a sajtó hasábjain Vlagyimir Iljics Lenin szavait. Rendszeresen bemutatták a Szocialista Munka Hőse női díjazottjait, a Sztálin-díjasokat, a hős édesanyákat stb.¹⁸ Annak érdekében, hogy a nők minden területen – ideértve a párt- és államvezetést is – élvezett egyenjogúságáról szóló állítások ne tűnjenek megalapozatlanoknak, a helyi tisztviselők többször is utasításba kapták a női pártaktíva létrehozását, valamint a nők számának növelését az állami szervezetben. Ezeket az utasításokat azonban a helyi vezetőség nem mindig vette figyelembe. A jelentések újból és újból rámutattak a férfiak és a nők létszáma közötti különbségre a vezetők körében.¹⁹

A lektorok és agitátorok munkájának segítésére kidolgozták azoknak az előadásoknak és beszélgetéseknek az anyagát, amelyet a női szerepeket illetően a közönség elé ajánlottak tánni. A javasolt témák szemléltették az állam igényeit és

14 A korszakban három különböző módon írták: Női Tanács, női tanács, nőtanács. Írásunkban az idézeteken kívül a Magyarországon inkább elfogadott nőtanács alakot használjuk.

15 CDAGOU, F. 1. op. 74. szpr. 4. 79.

16 *Vörös Zászló*, 1947. július 20. 3. évf. 58. (171.) sz. 1.

17 Lenin, 1953. 163.; *Béke és Szocializmus*, 1962. július 1. 7. sz. 155.; *Vörös Zászló*, 1960. március 8. 16. évf. 29. (1788.) sz. 2.; *Petőfi Népe*, 1961. október 1. 16. évf. 232. sz. 1.

18 CDAGOU, F. 1. op. 74. szpr. 4. 77.

19 KTÁL, F. 1. op. 5. delo Nr. 102. 1–42.; KTÁL, F. 1. op. 5. delo Nr. 104. 1–118.; KTÁL, F. 1. op. 5. delo Nr. 117. 1–63.; KTÁL, F. 1. op. 5. delo Nr. 118. 1–63.; KTÁL, F. 1. op. 5. delo Nr. 119. 1–213.; KTÁL, F. 1. op. 5. delo Nr. 120. 1–169.

terveit, valamint megmutatták a szovjet nők számára felajánlott társadalmi modelleket, gondolkodásmódot. Rendszeresen hangsúlyozták a nők tevékenységének fontosságát, annak eredményeit mind állami, mind helyi szinten. „Múltban azt tartották, hogy a nők helye a tűzhely mellett van. Ma már egészen más a helyzet. A nők aktívan részt vesznek a politikai és társadalmi életben, az állami közigazgatási szervek munkájában (...), élen járnak a termelésben, irányításban.”²⁰ A sajtón, rádión keresztül folytatott aktív és szisztematikus propagandamunka, a széles körű agitáció révén – például a vállalatoknál és szervezeteknél kis csoportokban tartott gyűlések vagy a gazdaság különböző szektoraiból érkező aktivisták számos tömeggyűlése nyomán – a szovjet tudatból teljesen eltűnt az a felfogás, hogy egy nő ne dolgozzon a társadalmi termelésben.²¹

Külön figyelmet fordítottak a nők termelőmunkásként történő beállítására. A párt női aktivistái minden szovjet nőt megszólítottak, és közvetítették az új eszméket és elvárásokat: „Új erővel kell munkához látnunk, képesek vagyunk rá, és be kell bizonyítanunk, hogy a férfikkal azonos szinten vehetünk részt a közéletben és a gazdaság helyreállításában.”²² „A szívünk telve van örömmel, a szovjet kormánytól lehetőséget kaptunk arra, hogy teljes jogú tagok legyünk, és bármilyen mesterséget elsajátíthassunk. A nőinknek minden lehetőségük megvan arra, hogy a férfikkal azonos szinten vegyenek részt az ötéves terv végrehajtásában.”²³ A szovjet nőről alkotott kép, hogy a nő a férfi társa a mindennapi szocialista „küzdlemben” (a termelési tervért, a rendért a város utcáin, a szocialista versenyek megnyeréséért) fokozatosan valósággá vált. Az 1960-as években a nők már ugyanolyan természetes módon dolgoztak az iparban, mint a férfiak, anélkül hogy hősiességnak tekintették volna azt. És éppen ez az egyenlőség vált a szovjet nők értékorientációjának részévé.²⁴

A szovjet időkben a nők teljes jogi egyenjogúságot kaptak. Az egyenjogúság hivatalos ideológiája ugyanakkor elfedte a nők tényleges hátrányos megkülönböztetését az élet minden területén. Kimondatlanul létezett egyfajta, az állam által szankcionált társadalmi nemi szerződés, az úgynevezett „dolgozó anya szerződése”: egy nő hivatalosan a férjével azonos jogokkal rendelkezik, bármilyen oktatásban részesülhet, bármilyen beosztásban dolgozhat, de a család nem szűnik meg a tevékenységének alapja lenni. Mivel az állam a nőre két szerepet is osztott – a dolgozó nő és az anya szerepét –, elkezdte használni a „dolgozó anya szerződése” kifejezést.²⁵

20 Vörös Zászló, 1960. március 8. 16. évf. 29. (1788.) sz. 2.

21 Курганов, 1968. 3–57.; Кузнецова, 1980; Айвазова, 1998. 66–99.; Айвазова, 2001; Пушкарева, 2007. 496.

22 CDAGOU, F. 1. op. 74. szpr. 2. 77.

23 CDAGOU, F. 1. op. 74. szpr. 2. 5.

24 Барсукова, 2001.

25 Суковатая, 2009. 67–95.; Кись, 2007. 266–270.

A dolgozó nő a munka világában

Az Ukrán SZSZK háború utáni demográfiai helyzetét a nők és a férfiak népességen belüli arányának eltérése jellemezte, különösen a munkaképes korú lakosság (5,6 millió) tekintetében: itt a férfiak létszáma a fele volt a nőkének.²⁶ Kárpátalján az 1959-es népszámlálás szerint a 920 173 lakosból 481 828 volt nő és 438 345 férfi.²⁷ Ezért erősíteni kellett a nők szerepét, mint állították: „a szovjet nő a szocialista társadalom (aktív és egyenlő) építője”. Az állam célja az volt, hogy bevonja a nőket az iparba, a mezőgazdaságba és egyéb szektorokba, így például a tudományos életbe.²⁸ A nők az ipari termelés legnehezebb ágazataiban is dolgoztak, kiváló köszénbányászok, lakatosok, esztergályosok, villanyhegesztők,²⁹ kádárok³⁰ voltak köztük.

A kárpátaljai nők főként mezőgazdasági munkákat végeztek: kivették a részüket az aratásból, a vetésből, az állattenyésztésből, valamint a különféle feldolgozóipari munkából is. A Kárpátalján létrehozott kolhozok munkásainak több mint a fele nő volt. „A nőkérdés a kolhozokban – fontos kérdés, elvtársak. (...) A kolhozokban a nők nagy erőt képviselnek. Ezt az erőt véka alatt tartani – bűn. Kötelességünk az, hogy a nőket a kolhozokban előtérbe toljuk s ennek az erőnek teret engedjünk.”³¹ „A Kárpátontúli terület női a szovjet népek nagy baráti családjában, az egész ország összes nőivel együtt élvezik a szovjet rendszer adta nagy szabadságot és lehetőségeket. (...) Különösen nagy számban veszik ki területünk női részüket a kolhoztermelésben. Munkaeredményeikkel országos hírnévre tettek szert”³² – olvashatták és hallhatták újra és újra a helyi lakosok.

Ami az ipari munkát illeti, a régióban a nők elsősorban a könnyű-, az élelmiszer-, a textil- és a ruhaiparban tevékenykedtek, de jelen voltak a vegy-, a nehéz-, a gép-, az elektrotechnikai, a vas- és a fémiparban is (1. táblázat). Számosan még a bányákban is dolgoztak. Kárpátalján fontos tevékenység volt a bortermelés, így sok nő dolgozott a borászatokban, ahol főként palackozták vagy csomagolták az italoikat.³³ A beregszászi Május Elseje Bútorgyártó Üzemben több női mester volt, és sok nő állt csiszológép, körfűrész mellett is.³⁴ A kárpátaljai építőipari üzemekben, elsősorban a téglá- és a cserépgyárakban is dolgoztak nők. Koszter Ilona elsőként szer-

26 Панченко, 1997. 108.

27 Народне господарство, 1964. 12–13.

28 Vörös Zászló, 1958. március 9. 14. évf. 30. (1483.) sz. 1.

29 Коваль, 1970. 175.

30 Дудник, 2005. 195–203.

31 J. V. Sztálin az élenjáró kolhozparasztok első össz-szövetségi kongresszusán 1933. február 19-én elhangzott beszédéből. Sztálin, 1952. 533–534.

32 Vörös Zászló, 1951. június 24. 7. évf. 49. (689.) sz. 1.

33 „Koszovilka Irén, a berehovári [beregszászi] borüzem palackozó műhelyének dugaszolója elmondta: (...) 1949-ben jöttem az üzembe dolgozni. Akkor még nem voltak gépek. (...) Nemsokára a műhelyünket teljesen automatizálták. A munkásnőket megtanították az automaták kezelésére. (...) 1953-ban Koszovilka Irént megválasztották a dolgozók képviselői kerületi Szovjete képviselőjéül.” Vörös Zászló, 1958. március 9. 14. évf. 30. (1483.) sz. 1.

34 „Dancs Erzsébet hat éve dolgozik a Május Elseje bútorkombinátus fűrésztelepén. Ez alatt az idő alatt az egyszerű napszámosból élenjáró szakmunkássá vált. A körfűrészten dolgozva, az anyagok gazdaságos kihasználása, az üresjáratok kiküszöbölése és jelentős mennyiségű villanyáram megtakarítása mellett az

zett égetőmesteri szakképzettséget a beregszászi 1. sz. téglagyárban. Kemény fizikai munkát végezve, 18 kemencében égette naponta a téglákat, feladatait 150–170 százalékra teljesítve. Ugyanebben a gyárban a Bence Irén vezette cseréppréselő brigád naponta 1800–2000 darab cserepet készített terven felül.³⁵ A szovjet időkben Kárpátalján hat ilncai (iloncai, Ilosvai járás) és két berezinkai (nyírhalmi, Munkácsi járás) bányában lignitet (barnaszenet) termeltek ki. A munkácsi bányagazgatóság berezinkai tárnájában Hajcsuk Mária mint villamoskocsi-vezető kiváló sztahanovista munkát végzett, de dolgozott a beregszászi 1. sz. Építészeti-Szerelő Igazgatóság építészeti brigádjában is, ahol az építkezés egyik legjobb dolgozója volt, a habarcskeverő gépet kezelte.³⁶

1. táblázat. A nők aránya a nemzetgazdasági ágazatokban Kárpátalján (%)³⁷

Ágazat	1950	1955	1956
Ipar	16	23	24
Építőipar	11	16	21
Gép- és traktorállomások	4	9	4
Állami gazdaságok és mezőgazdasági kisegítő vállalkozások	42	54	52
Kommunikáció és közlekedés	11	14	15
Kereskedelem, beszerzés, anyag- és műszaki ellátás	24	34	36
Közétkeztetés	55	59	61
Oktatás	60	65	66
Egészségvédelem	79	79	80
Állam- és gazdaságirányító szervek, állami szervezetek, hitelintézetek és biztosítóintézetek apparátusa	32	39	40
Összesen	27	32	34

Nemcsak Kárpátalja területén dolgoztak a vidék lányai, asszonyai, hanem gyakran otthonuktól messze építették „a még szebb szovjet jövőt”. Így például a beregszászi Kolozsi Mária öccsével, Kolozsi Istvánnal együtt dolgozott a Vorosilovgrádi terület, Popajovszki kerület Marijevka telepének szénbányájában.³⁸ Hosszasan lehetne még sorolni a kimagasló eredményeket elért kárpátaljai nők példamutató sikereit, akik a nemzetgazdaság minden területén jelen voltak.

A fiatal lányok, azok a Komszomol-tagok, akiket a családi kötelezettségek még nem terheltek túlságosan, viszonylag könnyebben reagáltak a jelentkező társadalmi igényre. Elsősorban őket mozgósították a férfiakkal együtt a nehézipari üzemek építéséhez, vonták be a városok, utak, szociális létesítmények stb. építésére szervezett számos közmunkába. Készségesen vettek részt az ipari szakmunkásképe-

USzSZK Legfelsőbb Szovjete ülészaka tiszteletére napi feladatát átlag 150 százalékra teljesíti.” *Vörös Zászló*, 1952. március 30. 8. évf. 27. (769.) sz. 2.

35 *Vörös Zászló*, 1950. március 9. 6. évf. 20. (450.) sz. 2.

36 *Vörös Zászló*, 1960. július 2. 16. évf. 78. (1837.) sz. 2.

37 *Народное хозяйство*, 1957. 124.

38 *Vörös Zászló*, 1953. május 21. 9. évf. 42. (891.) sz. 1.

zésben, sajátították el a különféle szakmákat, és álltak munkába a foglalkoztatási tervnek megfelelően.

Az anyagi jólét és a megélhetési források hiánya, a vágy arra, hogy elismerjenek „normális szovjet emberként”, hogy bizonyíthasd az ártatlanságodat (ez a viselkedési modell az úgynevezett „nép ellenségei” utódjainál és a repatriáltak esetében volt jellemző a Szovjetunióban), a lakóhely megváltoztatásának szükségessége annak érdekében, hogy legalább egy kicsit szabadulj a rendszer szoros felügyelete alól – mindezek, és még sok más dolog ösztönözte arra az embereket, hogy bármilyen munkát elvállaljanak, a személyes preferenciák figyelembevétele nélkül. Hogy munkanapokért dolgozzanak a kolhozban, messzire utazzanak az otthonuktól a szervezett munkaerő-elosztási kiküldetéseknek megfelelően, vagy tanulni menjenek a munkaerőforrás-tartalék rendszerén belüli számos tanfolyam egyikére vagy oktatási intézmény valamelyikébe.

A megfelelő oktatás és képzés biztosítása a nők számára fontos volt a magas színvonalú munkateljesítés érdekében, a gazdasági fejlődést szem előtt tartva (2. táblázat). Többféle tanfolyam közül lehetett választani: egészségügyi, mezőgazdasági, varró, vegyi alapismeretek stb.³⁹ Emellett várták az érdeklődőket az önképzőkörök, agrotechnikai körök és kolhoz-egyetemek is, ahol az előadásokat tudósok, képesített mezőgazdászok, kolhozparasztok – „a bő termés mesterei” –, a Szocialista Munka Hősei tartották, és amelyeknek sikerességéről a szomszédos országok is beszámoltak.⁴⁰ Nehezebb volt azoknak a nőknek a helyzete, akiknek nem volt végzettségük, és számos ok miatt nem engedhették meg maguknak a tanulást, aminek következtében őket szakképzettséget nem igénylő feladatoknál alkalmazták. A tanult nők, akik a munkában élen jártak, nagyon gyorsan csoport-, illetve brigádvezetőkkel válhattak, de akár kolhozelnökké vagy a szovjet (tanács) elnökévé, képviselőjévé is.⁴¹ Iván Margit – akinek kukoricatermesztési módszereit széles körben terjesztették –, a beregi Lenin Kolhoz csoportvezetője például eleinte a falusi szovjet képviselője volt, majd annak elnökévé választották.⁴²

2. táblázat. A lakosság iskolai végzettsége Kárpátalján az 1959. január 15-i népszámlálás adatai tükrében⁴³

Megnevezés	Mindkét nem	Férfi	Nő
Befejezett felsőfokú	8 596	4 959	3 637
Nem befejezett felsőfokú	5 386	2 516	2 870
Speciális középfokú	24 055	9 886	14 169
Általános középfokú	30 932	14 448	16 484
Nem teljes középfokú	142 623	71 071	71 552
Általános és nem befejezett hétosztályos	237 302	115 837	121 465

39 Vörös Zászló, 1960. január 5. 16. évf. 2. (1761.) sz. 1.

40 Romániai Magyar Szó, 1950. március 23. 4. évf. 773. sz. 4.

41 KTÁL, F. 1. op. 1. delo Nr. 3238. 1–13.

42 Vörös Zászló, 1949. október 27. 5. évf. 86. (412.) sz. 2.

43 Народне господарство, 1964. 10.

A nők gyakran keményen dolgoztak, de nem volt elég pénzük a megélhetéshez. A fizetésükből megmaradó minimális összegeket a háztáji önellátó termelésbe fektették, különösen faluhelyen, és ennek köszönhetően tudtak megélni. A háztáji gazdaság vezetése közben a nő egy második munkanapot dolgozott le, amit az elsõvel ellentétben nem értékeltek, és amelyért nem is fizettek. Ugyanakkor kiegészítõ jövedelemszerzési módokat is keresnie kellett, ilyen volt például a háztáji földön termesztett javak eladása a városi piacokon, néhány jószág nevelése, ruhavarrás rendelésre, durva vászon készítése házi szövõszékeken lepedõnek, törölközõnek, takarónak stb.

A nők kettõs terhelésének kérdése idõvel megjelent a hivatalos dokumentumokban is. A Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának (SZKP KB) 1966. októberi rendelete a nõkkel szemben tanúsított feudális bánásmód elleni küzdelemre és a mindennapokban jelentkező egyenlõtlenségek leküzdését szolgáló feltételek megteremtésére szólított fel.⁴⁴

A család és a gyermekvállalás jelentõsen korlátozta a nõk mobilitását. Nehéz volt teljesíteni a munkatervet egy kisgyerek gondozása mellett. Ezért az egész országban megkezdtek a bölcsõdei és az óvodai hálózat helyreállítását, ami az 1950-es évek elejére javulást eredményezett. A sajtó is hírt adott arról, hogy „évrõl évre növekszenek a kiadások iskolák, óvodák és bölcsõdék építésére”.⁴⁵ Komolyan vették Lenin útmutatását, hogy „a nyilvános étkezdék, bölcsõdék, óvodák, amelyek valóban alkalmasak arra, hogy felszabadítsák a nõt (...), hogy csökkentsük és megszüntessük azt az egyenlõtlenséget, amely a nõk helyzetében a férfiakéhoz képest a társadalmi termelésben és a társadalmi életben való szereplésük terén fennáll”.⁴⁶

A pártvezetés a propaganda által azt sugallta, hogy a „csak háziasszonyok” a társadalomnak nem olyan hasznos tagjai, mint a dolgozó anyák. Szorgalmazta a nõk fokozott munkába állását, de ezzel párhuzamosan a szülés fontosságát is hangsúlyozta: a sokgyermekes anyát példaképpé emelte. A Szovjetunió Legfelsõbb Tanácsa 1944. július 8-án elfogadott rendelete a nõk és az anyaság védelmérõl növelte az állami támogatást a gyermeket váró nõk, a sokgyermekes és az egyedülálló anyák számára. Az anyák már a harmadik gyermek születe után egyszeri különleges állami segélyben részesültek (a háború elõtt csak a hetedik gyermek után járt). Az egyedülálló anyák már az elsõ gyermek születése után segélyt kaptak. A gyermek 1–5 éves kora között is járt különbözõ juttatás.⁴⁷ A törvényt Kárpátaljára is kiterjesztették, s már 1946. február 25-én megkezdõdött az elsõ sokgyermekes anyák segélyezése.⁴⁸ A sokgyermekes nõket és a leányanyákat évente többszõri állami támogatásban részesítették. A tíz- és több gyermekes anyákat a „Hõs Anya”, az öt-

⁴⁴ Барцыкова, 2001.

⁴⁵ *Vörös Zászló*, 1954. március 4. 10. évf. 18. (971.) sz. 2.; *Vörös Zászló*, 1959. március 8. 15. évf. 29. (1635.) sz. 1.

⁴⁶ Lenin, 1980. 23–24.

⁴⁷ „A kérdéses törvény szerint hazánkban az anyák a 3-ik gyermek születésénél 100 (feltéve, hogy a két elõbbi él), a 4-iknél 1300, az 5-iknél 1700, a 6-iknél 2000, a 7-iknél 2500, a 8-iknél 2500, a 9-iknél 3500, a 10-iknél 3500, a 11-iknél és következõk születésénél 5000 rubel egyszeri segélyt kapnak.” *Vörös Zászló*, 1946. március 31. 2. évf. 26. (35.) sz. 1.

⁴⁸ *Vörös Zászló*, 1946. július 28. 2. évf. 61. (70.) sz. 1.; *Vörös Zászló*, 1946. augusztus 15. 2. évf. 66. (75. sz.) 1.

gyermekeseket az „Anyai Dicsőség”, a háromgyermekeseket az „Anyaság Érdemrendje” nevű kitüntetéssel jutalmazták. 1947 folyamán már 754 sokgyermekes anyja és 138 leányanya részesült állami segélyben Kárpátalján.⁴⁹ A nők zöme azonban – hogy ne veszítse el a társadalmi helyzetét – nem vállalt sok gyermeket. A tendencia, hogy családonként 1-2 gyermeket neveltek fel, maradandónak bizonyult, és ez lehetővé tette a nő számára, hogy a szülési szabadság után viszonylag rövid időn belül visszatérjen a munkába. A nőre hárult a szoptatás, a gyereknevelés, a ruhavásárlás, a főzés, továbbá a gyermek megismertetése a körülötte lévő világgal és a kommunista erkölccsel, emellett a gyermek megfelelő felkészítése az iskolába és a szabadidő kulturált eltöltésének megszervezése.⁵⁰

Sztálin idejében a magzatelhajtást igénybe vevő és az azt végrehajtó vagy abban segédkező személyt börtönbüntetésre ítélték, mivel az abortuszt az 1936. évi alkotmány tiltotta. A fogamzásgátló szerek hiányában, továbbá az abortusztilalom miatt megugrott a születésszám, nőtt a kívánt és nem kívánt terhességből származó gyerekek száma. Sztálin halála után az abortuszpolitika enyhült, és 1955. november 23-án a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnöksége rendelete legalizálta az abortuszt. Az abortusz mellett döntő nőket azonban a társadalom továbbra is elítélte.

A nőtanácsok tevékenysége

A nőket érintő kormány- és pártfeladatokat a női egyesületek széles körű hálózatának kialakításával hajtották végre. A háború után különféle szekciókkal rendelkező nőtanácsok szerveződtek. A nőtanácsok tényleges hatalommal, önálló döntéshozatallal nem rendelkeztek, csak a kommunista pártvezetés utasításait betartva működhettek. Ennek ellenére tagadhatatlan, hogy a nők lehetőségei a társadalmi és gazdasági élet valamennyi területén jelentősen kitágultak.

A nőtanácsok a Szovjetunióban települési szinten szerveződtek, hogy hatékonyabban elérjék és támogassák a helyi nőközösségeket. A különböző megyék nőtanácsainak egyedi, speciális feladataik voltak, amelyek elsősorban a kormány politikájától függtek.⁵¹ 1946-tól egyre nagyobb számban alakultak meg a nőtanácsok Kárpátalján, és szinte minden településen működtek.⁵² A kommunista hatalom elképzelése szerint ugyanis a nőtanácsok indítják el a kárpátaljai nőket azon az úton, amely az igazi „női egyenjogúság gyakorlati beteljesüléséhez vezet”.⁵³ A nőtanácsok valóban jelentős szerepet játszottak abban, hogy a szovjet politika céljainak megfelelően a női munkaerő hatékonyan vegyen részt a gazdasági építkezésben, hozzájárulva a szocialista társadalom fejlődéséhez, azaz a nőtanács a női munkavállalást elősegítő szervezet volt.

49 Vörös Zászló, 1946. július 4. 2. évf. 54. (63.) sz. 1.

50 Айвазова, 2001.

51 KTÁL, F. 1. op. 1. delo Nr. 2891. 1–22.; KTÁL, F. 1. op. 1. delo Nr. 2892. 1–21.; KTÁL, F. 1. op. 1. delo Nr. 2299. 1–57.; KTÁL, F. 1. op. 1. delo Nr. 2300. 1–116.; KTÁL, F. 1. op. 1. delo Nr. 2301. 1–143.

52 Vörös Zászló, 1958. április 18. 14. évf. 47. (1500.) sz. 2.

53 Vörös Zászló, 1946. augusztus 11. 2. évf. 65. (74. sz.) 2.

A toborzókampány szövege a következőket ígerte: „Meg fogják látni mind-azok a nők, akik csatlakoztak a Női Tanácshoz, hogy ezentúl saját maguk vehetik kezükbe sorsuk és ezer ügyes-bajos dolgaik elintézését, mert a nők dolgát mégis csak női szemmel lehet legtisztábban látni. A gyermekek ügyéhez szintén női szívre és női tapasztalatokra van szükség, mert ki értené meg jobban, mire van szüksége a gyermeknek, mint az anya? Ki tudná jobban, mi kell egy háziasszonynak, mint a háziasszony? Ki érzi át jobban a munkásnő, a falusi dolgozónő helyzetét, mint éppen ezek a dolgozó nők? De ahhoz, hogy tudjanak segíteni, nekik is fejlődni kell, tanulni, megérteni a szocializmus lényegét.”⁵⁴

Az egyes nőtanácsokat a nyílt szavazással megválasztott elnöknő vezette, munkáját helyettes és titkár segítette. A tanácsokban több szakosodott bizottság, alosztály működött, így például termelési, egészségügyi, kereskedelmi, kulturális, oktatási stb., amelyek élén kinevezett vezetők álltak. A nőtanácsok elnökévé, helyettes elnökévé, felelős titkárává és tagjaivá politikailag felvilágosodott és a munkában élen járó nőket választottak meg. A nőtanácsok a helyi pártszervezetek irányítása alatt végezték a munkájukat, amelyek nem győzték hangsúlyozni: „A Női Tanácsok feladata, hogy a pártszervezetek irányítása alatt a dolgozó nőket a szovjet hazafiasság, a népek közötti barátság, a Lenin–Sztálin pártja iránti odaadás szellemében neveljék.”⁵⁵ A pártszervezet kötelessége volt segítséget nyújtani a tanácsok munkaterveinek összeállításához, jóváhagyni azokat a pártgyűléseken, havonta legalább egyszer közgyűlést összehívni, ahol a párttagok a tervekhez észrevételeket, kiegészítéseket, módosításokat javasolhattak. Az elnöknőnek beszámolót kellett tartani a tanács munkájáról, eredményeiről, és nem utolsósorban a körzeti pártbizottság nőosztályára jegyzőkönyvet benyújtani. „A Női Tanácsok csak akkor fejthetnek ki eredményes tevékenységet és teljesíthetik az előttük álló feladatokat, ha az elsőfokú pártszervezetektől állandó és gyakori segítséget kapnak.”⁵⁶

1947. június 21-én már 47 tanács működött a Beregszászi járásban, ebből 10 Beregszász városában. A beregszászi körzeti kommunista pártbizottság nőszervezési ügyosztályának Svordák Katalin volt a vezetője. Az ő feladatai közé tartozott, hogy rendszeresen látogassa, támogassa a nőtanácsokat, ellássa őket mintatervekkel. Megszervezte a munkát, körzeti közgyűléseket rendezett, illetve segített létrehozni nőtanácsokat azokon a településeken, munkaközösségekben, ahol még nem működött nőszervezet.⁵⁷

A nőtanácsoknak szerteágazó feladataik voltak: megszervezni, irányítani és felügyelni a nők munkavégzését; széles körű agitációs, tömegfelvilágosító és nevelőmunkát végezni a nők körében; a nők szaktudásának, politikai és kulturális színvonalának emelése; gyermek- és anyavédelmi ügyek intézése. A nőtanácsok tagjai ének-, tánc- és színjátszó csoportokat alakítottak, és minden évben többször rendeztek különféle jótékonyági esteket, kultúrelőadásokat, rendezvényeket, bálakat. A programokból származó bevételt a nehéz sorsú gyermekek megsegítésére fordí-

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ *Vörös Zászló*, 1953. április 19. 9. évf. 3. (8823.) sz. 1.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ *Vörös Zászló*, 1947. július 29. 3. évf. 52. (165.) sz. 2.

tották. Így például 1947-ben Benében nagy sikerű színi előadást rendeztek. Az előadás jövedelméből 20 félárva gyermeket láttak el téli ruhával, illetve szegény gyerekeket lábbelivel.⁵⁸

A szovjet vezetés úgy vélte, hogy a gyermekintézmények megszervezéséről és fejlesztéséről a nőknek kell gondoskodniuk, így ezen a téren is számos feladata akadt a nőtanácsoknak. „A Női Tanács életre hívása többek között azt a célt is szolgálja, hogy a dolgozó nő válláról levegye legalább a házi teendők gondjait, és nyugodtan végezhesse dolgát munkahelyén azzal a tudattal, hogy a gyermeke szakszerű felügyeletben és rendes táplálkozásban részesül.”⁵⁹ A nőtanácsok tagjai rendszeresen jártak a gyermekintézményekbe. Ilyenkor megfigyelték, hogyan nevelik a gyerekeket, megvizsgálták az egészségügyi és tisztasági körülményeket. Szükség esetén indítványokat és javaslatokat tettek a helyzet javítására. Gondoskodtak arról, hogy az iskolás korúak időben járjanak az iskolába, és ne legyen hiányzásuk, ezért rendszeresen felkeresték a szülőket. Napközi és gyermekotthonok, óvodák, bölcsődék, iskolák, szülőotthonok alapításában és tisztán tartásában segédkeztek. Nagy figyelmet fordítottak az iskolás gyermekek étkeztetésére, a szegény gyermekek ruhával, lábbelivel való ellátására, a sokgyermekes anyák, özvegyek támogatására. A falvakban az írástudatlanok számára írás-olvasás oktatást, az ifjúságnak pedig ukrán és orosz nyelvtanfolyamot szerveztek.⁶⁰

A nőtanácsok külön feladata volt a falu egészségügyének megszervezése, támogatása és ellenőrzése. A tanácsok egyes tagjai két hónapos egészségügyi tanfolyamokon vettek részt, ahol legfőképp az elsősegélynyújtás alapjait tanulták meg. A falvak lakóit rendszeresen látogatták, egészségügyi tanácsokat adtak nekik, ha indokolt volt, háziorvos segítségét kérték.

A kommunizmus elutasította az istenhitet, ezért a nőtanácsnak a feladatai közé tartozott a tudományos ateizmus terjesztése, aminek az egyik leggyakoribb formája az ateista kérdés-felelet estek szervezése volt.⁶¹ Például a gáti Bugyonnij Kolhoz nőtanácsának ezen a téren folytatott eredményeiről az alábbi olvashatjuk: „Eredményesen működik a Bugyonnij kolhoz női tanácsa a tömegfelvilágosító munka terén is. Sikeresen változtatták meg a nőknek a vallással szemben tanúsított magatartását. Ennek tudható be, hogy húsvét vasárnapján több mint 100 kolhozistanő (...) dolgozott a kolhozmezőkön.”⁶² „A vallás és a tudomány, A vallás és a nő című előadások megfelelő filmekkel illusztrálva nagy közönséget vonzottak. (...). Hiszen

58 Vörös Zászló, 1947. január 1. 3. évf. 1. (114.) sz. 1.

59 Vörös Zászló, 1947. március 16. 3. évf. 22. (135.) sz. 1.

60 Vörös Zászló, 1947. november 23. 3. évf. 95. (208.) sz. 1.

61 „Szükség van ateista tematikájú előadásokra, olyan filmekre, melyek a régi vallási szokások helyett az új, szovjet szokások bevezetését és meghonosítását propagálják. (...) A Tudás Társulat rafajlovói [Rafajnaúj-falu] elsőfokú szervezetének elnöke, Deák F., valamint Kocsis K., Deák M., Balogh J., az ateista szakosztály előadói előadásokat tartottak a kolhozistáknak ateista témáról, egyéni alapon foglalkoznak a hívőkkel. (...) Sok hasznosat merítettek az agitátorok A református vallás megjelenése Kárpátontúlon, A jehovizmus és reakciós lényege c. előadásokból. (...) Ugyanakkor beszélünk kell a tudományos ateista propagandát koordináló tanácsok munkájában felmerülő hiányosságokról is. Elégtelenül gondoskodnak az emberek ateista szellemben történő neveléséről.” Vörös Zászló, 1971. július 3. 27. évf. 76. (3570.) sz. 1.

62 Vörös Zászló, 1950. április 20. 6. évf. 32. (462.) sz. 2.

a mozihálózat dolgozói és a kultúrmunkások együttműködése az ateista propagandában, amint azt Gáton és a Városi Filmszínházban tartott estek tapasztalatai bizonyítják, pozitív eredményeket hoz.”⁶³

A tanács tagjai nagy figyelmet fordítottak az önképzésre, a tanulásra. Esténként közösen tanulmányozták például az alkotmányt, a választási szabályzatot, a kommunista párt határozatait, hogy megfelelő felkészültséggel végezhessek az agitációs munkát a rájuk bízott körzetekben, mivel az agitáció az egyik legalapvetőbb és legfontosabb feladatuknak számított. Felügyelték, hogy a nők rendszeresen járjanak-e dolgozni, hogy teljesítsék-e a kötelező munkaminimumot. Megfelelő munkafegyelmet biztosítottak, mindezzel hozzájárultak a termelés fokozásához.

Rendszeresen összehívták az élenjáró munkásnőket tanácskozásra, vezetői ülésre abból a célból, hogy tapasztalatot cseréljenek, és kijelöljék a jövőbeni feladatokat.⁶⁴ Tették ezt nemcsak körzetenként vagy megyénként, hanem országosan, a Szovjet Nőbizottság és a Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség munkájába betekintve.⁶⁵ A kárpátaljai nőtanácshoz is érkeztek asszonyok más területekről, akik hazatérve a sajtó hasábjain dicsérték a vidék gazdasági fejlettségét és a szorgalmas női munkát.⁶⁶ Felszólalásaikban az élmunkások a kolhozban dolgozó valamennyi nőt felszólították, hogy „dolgozzon még jobban, erősítse a munkafegyelmet, növelje a munkahatékonyságot, termeljen magas hozamokat”.⁶⁷ „A kolhozaink jelentik számunkra az esküvőnket, az örömteli életünket: ez a boldogságunk” – hangzott a lelkes propagandaszlogen.⁶⁸

A távoli településekről érkező női aktivisták megismerkedtek a kollégáikkal, megismerhették problémáikat és a kitűzött feladatok teljesítésében elért eredményeiket. A találkozók résztvevőinek szinte minden felszólalásában szerepelt a siker elérésére ösztönző személyes motiváció hangoztatása. Gyakran adtak hangot annak, hogy sorsuk a mindennapi életben jobbra fordult: „Korábban a nők elnyomottak voltak, nem tudtak semmilyen előremutató hóstettéről, most a nők felelős pozíciókban dolgoznak, vannak női képviselők, női szocialista munka hősei, a nőkről lehet az újságokban és a folyóiratokban olvasni.”⁶⁹ „4 éve élek a Szovjetunióban. 4 éve érzem magamat egyenrangú állampolgárnak, részt veszek az egyenlő állampolgárok választásain, részt veszek az építkezésben, a hazám újjáépítésében”⁷⁰ stb.

Az előadók beszámolóik során többször is hangsúlyozták, hogy a szovjet államban a nő egyenlő jogokat kapott a munkához és a pihenéshez, minden lehetősége megvan az önmegvalósításra, elsősorban a magas termelékenységű munkában, valamint politikai világképe bővítésében: „Komszomol tag vagyok, de számomra ez nem elég, kommunista akarok lenni, és készülök arra, hogy csatlakoz-

63 Vörös Zászló, 1971. február 13. 27. évf. 19. (3511.) sz. 1.

64 Vörös Zászló, 1946. július 28. 2. évf. 61. (70.) sz. 1.; Vörös Zászló, 1972. július 20. 28. évf. 87. (3733.) sz. 2.

65 Asszonyok, 1968. 8. sz. 27.

66 Szabad Nép, 1955. december 8. 13. évf. 339. sz. 4.

67 CDAGOU, F. 1. op. 74. szpr. 2. 53.

68 CDAGOU, F. 1. op. 74. szpr. 2. 58.

69 CDAGOU, F. 1. op. 74. szpr. 2. 72.

70 CDAGOU, F. 1. op. 74. szpr. 2. 61.

zam a párt tagjelöltjeihez, hogy politikailag tapasztalt legyek, és megértsem az összes gazdasági és politikai kérdést.”⁷¹ Motivációként felhasználták mind a személyes vágyakozásokat a mindennapi élet jobbá válása iránt, mind annak szükségességét, hogy segítsenek az államnak és a kommunista pártnak, amely a vezetőjével együtt „folyamatosan gondoskodik polgáraitól”.

Az ilyen találkozókon a nők nemcsak a már meglévő motivációikat fogalmazták meg, hanem egyebek mellett a soron következő nagy feladatokat is kitűzték maguk elé. Hittel vallották, hogy az aktív közösségi munka folytatására elsősorban a kormány által kitűzött fontos feladatok teljesítéséhez volt szükség (például az ötéves terv négy év alatti végrehajtásához).⁷² A minél magasabb termelési mutatók elérése érdekében szocialista munkaversenyeket szerveztek a földműves brigádokban, az állattenyésztési telepeken, az üzemekben és gyárakban is. A munkaerőhiány enyhítésére és a gazdasági célok elérésére a sztahanovista mozgalom⁷³ keretében új nőideál alakult ki. A sztahanovista női munkások példát mutattak a hatékonyságban és eredményességben, túlteljesítve a munkahelyi normákat és előírásokat. Az új nőideál hangsúlyozta, hogy a nők képesek nagyobb technikai és szakmai tudást elsajátítani, és hozzá tudnak járulni a gazdasági fejlődéshez ugyanúgy, mint férfi kollégáik. Az új nőideál tehát szoros kapcsolatban állt a szocialista értékekkel, azzal, hogy a nők termelőmunkát végeznek. A nők a kemény munkavégzésből adódóan gyakran idősebbnek tűntek a koruknál, ugyanakkor a korabeli elvárások miatt a szép nőre úgy tekintettek, mint egy „nem dolgozó elemre” vagy akár egy „könnyű viselkedésű nőre”.

A kárpátaljai nők az iparban is igyekeztek alkalmazni a szovjet sztahanovisták módszereit. Korabelnyikova Lídia, a Párizsi Kommün Cipőgyár sztahanovistája az anyagmegtakarítás terén indított országos mozgalmat. A mozgalom lehetővé tette, hogy havonta egy napot, évente pedig két hetet csak a megtakarított anyagokból dolgozzanak, aminek évente kilencezer cipő volt az eredménye. „Korabelnyikova Lídia kezdeményezésére a berehovói [beregszászi] ruhagyár is harcot indított az anyagmegtakarításért. (...) 8766 méter szövetanyagot takarítottunk meg.”⁷⁴ A beregszászi ruhagyárban mindenki ismerte Kovács Malvin brigádvezetőt vagy Bányász Katalint, akik követték a szovjet sztahanovisták kezdeményezését (növelték az anyag- és a villamosenergia-megtakarítást), és munkatapasztalataikat átadták más dolgozóknak.⁷⁵ A munkahelyeken eredménymutató táblákat függesztettek ki, amelyeken naponta feltüntették a munkaeredményeket, ami lehetővé tette, hogy

71 CDAGOU, F. 1. op. 74. szpr. 2. 54.

72 KTÁL, F. 1. op. 1. delo Nr. 2711. 1–160.; KTÁL, F. 1. op. 1. delo Nr. 2712. 1–49.

73 Részlet a 15. évfordulóra rendezett megemlékezés szövegéből: „Ez a mozgalom 1935-ben a donyecki szén-medence Központi Irmino bányájának Sztálin J. V. tárnájában született. Ezen a napon Sztahanov Alekszej fiatal bányász, új módszerrel dolgozva, túlteljesített minden addigi normát és hatalmas munkaeredményt mutatott fel. (...) Sztálin J. V., a dolgozók nagy vezére és tanítója a sztahanov-mozgalmat úgy jellemezte, mint a szocialista verseny magasabb formáját és előre látta az új mozgalom nagy perspektíváját. Sztálin elvtárs tisztában volt azzal, hogy a sztahanov-mozgalom hulláma előlti egész országunkat és Hazánk szocialista építésének történetét.” Vörös Zászló, 1950. augusztus 31. 6. évf. 70. (500.) sz. 1.

74 Vörös Zászló, 1951. február 25. 7. évf. 16. (656.) sz. 2.

75 Vörös Zászló, 1951. március 11. 7. évf. 20. (660.) sz. 1.

a brigádok tagjai állandóan ellenőrizték munkateljesítményüket és figyelemmel kísérik versenytársaikat.

A szovjet vezetés az *egyenlő munkáért egyenlő bér jár* elvét hirdette, azonban a férfiak és a nők ugyanabban a munkakörben nem ugyanakkora fizetést kaptak. Azokban az ágazatokban, ahol főként a nők domináltak, a fizetések alacsonyabbak voltak, mint azokon a munkahelyeken, ahol a férfiak dolgoztak többségben.

A kitüntetések általában a nemzetközi nőnap alkalmából adták át.⁷⁶ A munkában kimagaslók tapasztalatait egyfajta motivációs céllal a sajtó hasábjain közzé tették „Az elmaradozókat az élenjárók soraiba!” jelszóval.⁷⁷ Ilyenkor a példaeértékű munkásnők fotóit is közzé tették a lapokban. A nőnap alkalmából különböző jelszavak jelentek meg a címdalokon, mint például: „Éljenek a szovjet nők – a béke és a népek közötti barátság dicső harcosai!”, „Dicsőség a szovjet nőknek, a kommunizmus aktív építőinek!”;⁷⁸ „Dicsőség a szovjet Haza lelkes honleányainak, a kommunizmus aktív építőinek, a békéért harcoló nők világmozgalma élharcosainak!” Sztálintól is idéztek: „Ilyen nők nem voltak és nem is lehetnek a régi időben.”⁷⁹

Konklúzió

Összefoglalva elmondható, hogy a Szovjetunióban a hatalom a nők egyenjogúságának hirdetésével a háború után több társadalmi-demográfiai-gazdasági célt kívánt elérni. A nők jelentős létszámú, újonnan bevonható munkaerőforrást jelentettek, amelyet az állam különböző feladatok elvégzésére mozgósított. Az egyenjogúság elvéből kiindulva a nőket már nem zárták el azoktól a szakmáktól és pályáktól, amelyek korábban férfiak számára voltak fenntartva. A nők olyan ipari, tudományos, technikai pályákra léphettek, amelyekben addig szinte kizárólag férfiak dolgoztak, sőt időnként még vezetői pozíciókba is juthattak, ami addig a férfiak kiváltságának számított. A nőknek a férfiakkal azonos szerepmodelleket kínáltak, de a valóságban csak kevés nő volt képes úgy kiteljesedni a munkájában, mint a férfiak. A nők teljesen eltérő túlélési stratégiákat és viselkedésmodelleket alakítottak ki, annak függvényében, hogy milyen társadalmi és élethelyzetben voltak. A korabeli sztereotípiák megkülönböztették például a „munkásnőt”, az „anya-nőt” státuszt.

Kárpátalján, csakúgy, mint az egész Szovjetunióban, a nők a termelés minden területén aktívak voltak: a nemzetgazdaság újjáépítésében, az ötéves terv négy év alatt történő megvalósításáért folytatott küzdelemben, a kolhozokban végzett

76 „A Nemzetközi Nőnap 50. évfordulója alkalmából a kiváló munkaeredményekért és a különösen eredményes közéleti tevékenységért a Szovjetunió Legfelsőbb Szovjete Elnökségének 1960. március 7-i rendelete értelmében az ipar, mezőgazdaság, tudomány, kultúra 253 élenjáró nőjének és ismert közéleti tényezőjének adományoztak a Szocialista Munka Hőse címet (...) a Sarló és Kalapács arany érem egyidejű átnyújtásával. (...) 2380 nőt Lenin-rendjellel, 262 nőt a Munka Vörös Zászlaja rendjellel, 1412 nőt a Tisztelet Jele rendjellel, 3616 nőt pedig a Hősies Munkáért éremmel tüntettek ki.” *Vörös Zászló*, 1960. március 10. 16. évf. 30. (1789.) sz. 1.

77 *Vörös Zászló*, 1960. március 10. 16. évf. 30. (1789.) sz. 1.

78 *Vörös Zászló*, 1959. március 8. 15. évf. 29. (1635.) sz. 1.

79 *Vörös Zászló*, 1952. március 8. 8. évf. 21. (763.) sz. 1.

mezőgazdasági termelésben, emellett számos ingyenes közmunkában vettek részt (többek között a települések területének rendezésében, iskolák, kultúrházak, munkásétkezdék, kollégiumok, gyermekintézmények felújításában, az árva gyermekeknek nyújtott segítség megszervezésében, gazdasági és politikai kampányok lebonyolításában).

Kárpátalján is aktívan működtek a nőtanácsok, melyeknek különösen nagy szerepük volt a gyermekintézmények és idényóvodák létesítésében. Több bölcsődét és óvodát szerveztek, megkönnyítve ezzel a dolgozó nők életét, és ily módon komoly befolyást gyakoroltak a szociális problémák széles körének megoldására. Emellett szabás-varrás tanfolyamokat, mozi- és színházlátogatásokat szerveztek, a termelés teljesítésére ösztönözték a kolhozokban, üzemekben, gyárakban dolgozó nőket.⁸⁰

A női társadalom nagy része azonban az emancipációt inkább a nők kihasználásaként értelmezte, és nem lehetőségként. A nők zöme nem örömmel élte meg például azt, hogy szülés után nem sokkal a nők kénytelenek voltak visszamenni dolgozni, gyermekeiket pedig az állami bölcsődék gondozóira bízni. A nők helyzete a teljes szovjet időszakban alapvetően nem változott abból a szempontból, hogy kihasználták fizikai munkaerejüket, és felhasználták őket társadalompolitikai célok elérésére. A nő helye a szovjet társadalomban téma sokrétű, sokszínű, ezért további széles körű kutatást igényel.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Levéltári források lelőhelye

CDAGOU

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) [Ukrajnai Társadalmi Szervezetek Központi Állami Levéltára], Kijev

KTÁL

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, Ungvár

2. Kiadott források és szakirodalom

Айвазова

1998 Айвазова, Светлана Григорьевна: Свобода и равенство советских женщин. In: Айвазова, С. Г.: *Русские женщины в лабиринте равноправия. Очерки политической теории и истории. Документальные материалы*. Москва, 1998. 66–99.

2001 Айвазова, Светлана Григорьевна: *Гендерное равенство в контексте прав человека. Пособие*. Москва, 2001.

Барсукова

2001 Барсукова, С. Ю.: Модели успеха женщин советского и постсоветского периодов. Идеологическое мифотворчество. In: *Социологические исследования*, 2001. 2. sz. 75–82.

80 Vörös Zászló, 1961. április 27. 17. évf. 51. (1963.) sz. 2.

Дудник

2005 Дудник, В. М.: *Розв'язання кадрових проблем у процесі відбудови українських міст після другої світової війни*. Київ, 2005.

Кісь

2007 Кісь, Оксана: Відновлюючи власну пам'ять: Проект «Україна XX ст. у пам'яті жінок». In: *Україна модерна*, 2007. ч. 11. 266–270.

Коваль

1970 Коваль, М. В.: *Все для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.* Київ, 1970.

Курганов

1968 Курганов, Иван Алексеевич: *Женщины и коммунизм*. Нью-Йорк, 1968.

Кузнецова

1980 Кузнецова, Л. Н.: *Женщина на работе и дома*. Москва, 1980.

Lenin

1953 V. I. Lenin művei. 32. kötet. 1920. december – 1921. augusztus. Bp., 1953.

1970 V. I. Lenin művei. 39. kötet. 1919. június–december. Bp., 1970.

Народне господарство

1957 *Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник*. Ужгород, 1957.

1964 *Народне господарство Закарпатської області в 1963 році. Короткий Статистичний збірник*. Львів, 1964.

Oficinskij

2010 Oficinskij, Román: A szovjet Kárpátalja (Kárpátontúli terület) 1944–1991. In: *Kárpát-alja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Szerk.: Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Bp., 2010. 209–351.

Панченко

1997 *Україна. Друга половина XX століття. Нариси історії*. Гол. ред.: Панченко, П. П. Київ, 1997.

Пушкарева

2007 Пушкарева, Наталья Львовна: *Гендерная теория и историческое знание*. Санкт-Петербург, 2007.

Sztálin

1952 Sztálin, Joszif Visszarionovics: *A leninizmus kérdése*. 5. kiadás. Bp., 1952.

Суковатая

2009 Суковатая, Виктория Анатольевна: Гендерная идентичность и конструирование памяти кризисных моментов истории. Женские стратегии выживания. In: *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2009. вып. 2. 67–95.

Vida–Zseliczky

2004 Vida István – Zseliczky Béla: Az 1945. június 29-ei szovjet–csehszlovák szerződés Kárpátaljáról. In: *Külügyi Szemle*, 3. (2004) 1–2. sz. 232–261.

NATÁLIA VÁRADI

SOVIET-STYLE EMANCIPATION

THE SITUATION OF TRANSCARPATHIAN WOMEN IN THE SOVIET PERIOD

Taking advantage of women', rising female labour force participation in all areas of economy and industry was one of the most remarkable economic developments of the soviet power. According to the Soviet Constitution women had equal rights with men, but in reality, women continued to be underrepresented in certain industries and occupations and most of women struggled to combine aspirations for work and family. Barriers to equal opportunity and also workplace rules and norms failed to support a reasonable work-life balance. The extra pressure of home and work responsibilities resulted lower fertility. Women have had fewer children. Although women's schooling could have slowly caught up with men's, their relative wages were hardly increased, which was not motivating.

„Kérdés nem időszerű”

A Fontes-sorozat újraindításának tervei 1948–1949-ben

Az első világháborút követően a kormányzat a magyar tudomány és művelődés terjesztésére, illetve gyarapítására folyamatosan különféle kulturális intézeteket hozott létre Európa jelentősebb városaiban. Klebelsberg Kuno¹ vallás- és közoktatásügyi miniszter törekvéseinek eredménye az 1924-ben Bécsben – a már önálló Ausztriában – létrehozott Collegium Hungaricum is. Létezett egy valamivel korábban alapított Magyar Történetkutató Intézet is, melyet egy időben Gróf Klebelsberg Kuno Történetkutató Intézetnek neveztek. E két intézmény Bécsi Magyar Kulturális Intézetek átfogó megnevezéssel jelentős tudományos tevékenységet folytatott, és nemcsak a két ország, hanem az egész térség történeti múltjának feltárása érdekében.

A Bécsi Magyar Kulturális Intézetek (továbbiakban: BMKI)² első világháború végétől a második világháború utolsó időszakáig tartó története szinte teljesen feltárt és közreadott.³ A második világháború végétől induló újabb korszak – mely több időszakra osztható – már kevesebb figyelemben részesült, és egy megjelent forráskiadvány⁴ ellenére kevésbé is ismert. Alig ismert például az, hogy a korábbi iratkiadási tevékenység miként sikkadt el kezdetben az anyagi nehézségek, később pedig politikai megfontolások, a kommunista ideológiából fakadó akadályoztatások miatt.

Bécsben már az 1920-as évektől magyar levéltári kirendeltség létesült,⁵ és a BMKI legfontosabb feladatai közé tartozott a források gyűjtése. Még Klebelsberg kezdeményezte, hogy a gazdag bécsi levéltári anyagot „kútfőkiadványokban” adják közre, és ezt a munkát az intézet meg is kezdte. A Történelmi Társulat történései a bécsi kutatáshoz beosztott és kirendelt tisztségviselők mellett egyfajta belső tagjai lettek az intézetnek. Hamarosan átvették a forráskiadvány-sorozat előkészítési munkálatait, és azt gyakran ösztöndíjasok bevonásával folytatták, bővítették.⁶

* A szerző a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára főlevéltárosa (1113 Bp., Daróczi út 3., keresztes.csaba@mnl.gov.hu).

1 Klebelsberg Kuno (1875–1932) jogász, művelődéspolitikus. 1922 és 1931 között vallás- és közoktatásügyi miniszter.

2 A BMKI rövidítés használatának oka, hogy az adminisztrációjukban a Bécsi Magyar Kulturális Intézetek megnevezést elsődleges módon szerepeltették, illetve 1935-től 1948-ig a két intézménynek közös vezetője volt.

3 Ujváry, 2013. 45–79.

4 Gönyei, 1988.

5 Ress, 2008. 440.

6 Ember, 1967. 1157. Lásd még: Kollega, 1992. 42.; valamint: Ress, 1988. 7.

A „Fontes”-nak nevezett, teljes nevén *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris* megnevezésű sorozat 1921 és 1944 között jelent meg – pontosabban kiadásának első szakasza tekintendő e két időpont közöttinek. Az ekkor megjelent közel negyven kötet többsége leginkább a 19. század első felével foglalkozik, azon belül is Széchenyi István iratai foglalnak el nagy helyet.⁷ 1944 után – a háború, illetve a gazdasági nehézségek miatt – évekig nem jelentek meg kiadványok.

Mindemellett létezett a BMKI-nek egy másik – mondhatni, saját – kiadványa, a sokak által nagyra becsült *Évkönyv*. Ebből összesen tíz szám jelent meg,⁸ mégpedig az 1931–1940 közötti időszakban. Az *Évkönyv* kiadása a világháború második évétől lehetetlenült el.

A második világháború után, anyagiak híján, éveken keresztül lehetetlennek tartották a kiadások újraindítását. A BMKI vezetése 1947 végén változtatni kívánt ezen a helyzeten, és az 1848-as forradalom közelgő centenáriuma készülő, illetve annak alkalmából, újra biztosítani kívánta egyrészt az *Évkönyv* megjelentetését, másrészt a bécsi levéltári anyag feltárását és kiadását. Az utóbbihoz azonban továbbra sem állt rendelkezésre semmilyen pénzügyi forrás, míg az *Évkönyv* kiadásának anyagi vonzata már rendelkezésre állt a BMKI éves költségvetésében.

A tervekről a BMKI vezetői 1948 februárjában már értesítették a minisztériumot, és ezzel összefüggésben azt is jelezték, hogy a Bécsben lévő „nagy fontosságú” levéltári és könyvtári anyag feldolgozására – helyben nem lévén elegendő számú ösztöndíjas – szakembereket kívánnak meghívni (köztük volt Benda Kálmán⁹ is). Részükre az intézetben szállást biztosítottak, illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól (továbbiakban: VKM) ösztöndíjat, tanulmányi segílyt kértek.¹⁰ Az írásbeli engedélyt 1948. április elején adta meg a minisztérium, azonban meg kell jegyezni, hogy a kérdéses levélben az 1848-ra vonatkozó kutatások támogatásáról van szó – így a meghívott személyek tanulmányi segílyel való ellátását fogadták el –, kiadványok megjelentetéséről nem tettek utalást.¹¹ A BMKI júliusban, a féléves munkáról készített jelentésében hívta fel ismételten a figyelmet, hogy az intézet szakkutatók nélkül alig képes hivatását betölteni. „Mennyi hasznot tudna hajtani a magyar tudományos életnek ez az intézet, melynek 25 éves fennállását – a körülmények miatt elkésve – ebben az évben ünnepeltük meg.¹² A világviszonylatban is első helyen álló bécsi levéltárak, könyvtárak és egyéb közgyűjtemények bővelkednek magyar anyagban, mégpedig nagyon fontosnak mondható magyar anyagban, könnyen

7 Lásd ezen korszak kiadásait részletesen: Schneider, 1990. 140–163. A kötetek digitalizált állományai megtalálhatók: <https://adt.arcanum.com/hu/collection/FontesHistoriaeHungaricaeAeviRecentioris/> (letöltés ideje: 2024. július 30.).

8 Lásd adatokért: Tóth, 1990. A könyvek digitalizált formában olvashatók a Magyar Nemzeti Levéltár által üzemeltetett Adatbázisok Online honlapon (<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/a-becsi-magyar-torteneti-intezet-evkonyvei/hierarchy>) (Letöltés ideje: 2024. 03. 29.)

9 Benda Kálmán (1913–1994) történész, levéltáros. 1948-ban a Kelet-európai Tudományos Intézet helyettes igazgatója, valamint a Pázmány Péter Tudományegyetem oktatója.

10 MNL OL XIX-I-1-e-150-2. tétel-245601-1948.

11 MNL OL XIX-I-1-e-150-2. tétel-245601-1948.

12 Itt Miskolczy Gyula arra utal, hogy 1948. február 5-én *25 Jahre Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien* címmel tartott előadást. Gönyei, 1988. 423.

hozzáférhető, úgyhogy a problémák rendszeres felkutatása elé nem gördítenek nehézséget. Ezt a szerencsés körülményt jobban is ki lehetne használni, mint az elmúlt évben történt. A tudományos intézetnek egyik előfeltétele azonban az, hogy a felkutatott anyagot rendszeres kiadványsorozatban publikálni lehessen. Már ezért is célszerű lenne feleleveníteni a *Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris* kiadványsorozatát, amely a magyar történettudomány újabbbkori fejlődésében a legelőkelőbb helyet foglalja el.”¹³

Míg a *Fontes* újraindítására csak javaslatot tett, a saját *Évkönyve* kiadásának előkészületeit a BMKI meg is kezdte. Több szerzőtől kértek tanulmányt, melyek beérkezése után a kötet szerkesztését, sőt szedését is megkezdték. Hiába reménykedett az intézet vezetése, a VKM – jórészt politikai okokból – a kötet kiadását végül leállította.¹⁴

A *Fontes* kiadása viszont ettől független ügy volt, sőt, a BMKI említett jelentéseiben voltaképpen nyitott kapukat döngetett, ugyanis a VKM időközben már korábban tervbe vette a sorozat folytatását. Mindez onnan tudható, hogy – mint igazi államigazgatási szakemberek – a „Bécsi levéltári kutatások publikálása” tárgy-meghatározással ügyiratot készítettek. Ez hivatalból indult, semmilyen beadványra nem hivatkoztak, és nem is található benne semmilyen előirat. A „Pogonyi” aláírású előadó¹⁵ ekkor csupán annyit rögzített, hogy „kíváncsún látszik” a bécsi iratanyag publikálásának újbóli megindítása, méghozzá egyértelműen a *Fontes*-sorozatban. „Arra gondolunk”, tette hozzá, hogy az iratokat időrendi sorrendben és kommentálva kellene közreadni. „Esetleg arról is szó lehetne, hogy történészbizottság menjen Bécsbe, amely a munkálatokat állandóan irányítaná.”¹⁶ Sokatmondó, hogy az eredetileg a szövegben szereplő „A Bécsbe való kiküldés szempontjából esetleg Mályusz professzor személye is szóba jöhetne?” kérdőmondatot áthúzták, vagyis ezt a lehetőséget, a félreállított Mályusz Elemér¹⁷ aktiválását már a minisztériumban elvetették. Az előadó által készített levéltervezetet sem küldték el, hanem egy másik illetékes főosztályt kértek meg a felügyelete alá tartozó intézmények értesítésére.¹⁸

A VKM tudományos ügyosztálya májusban fel is hívta tudományos intézményei figyelmét, hogy a kiküldendő történészbizottság személyeire vonatkozóan tegyenek mielőbb javaslatokat. Három intézmény, a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa, a Pázmány Péter Tudományegyetem Tanácsa és a Kelet-európai Tudományos Intézet Elnöksége a következő szövegű értesítéseket kapta: „A bécsi levéltárak anyagának feltárása és közzététele, mely a háborús események következtében szünetelt, a bécsi Történetkutató Intézet¹⁹ keretében újra indokolt lenne. A múltban

13 Viszont a költségvetési tervekbe nem vették fel a *Fontes*-sorozat kiadásának költségeit, míg az *Évkönyv*t igen, ez utóbbit a minisztériumban szintén törölték. MNL OL XIX-I-1-e-150-2. tétel-248254-1947.

14 Lásd erre: Keresztes, 2024a.

15 Vélhetően Pogonyi Karola minisztériumi tisztviselő.

16 MNL OL XIX-I-1-h-150-2. tétel-246603-1948.

17 Mályusz Elemér (1898–1989) történész. 1945-től kényszernyugdíjazásban élt, 1948-ban az evangélikus egyház levéltárosaként tevékenykedett.

18 MNL OL XIX-I-1-h-150-2. tétel-246604-1948.

19 Értsd: BMKI.

a Történelmi Társulat kiadásában megjelenő »Fontes«, a »Magyarország újabb kori történetének forrásai« [sic!] lehetővé tették a bécsi levéltári kutatások eredményeinek közlését is. Szó lehetne arról, hogy ezek akár a Történelmi Társulattal együttműködve, akár önálló publikációban, mind a bécsi Történetkutató Intézet kiadványai jelenjenek meg. Ennek érdekében azonban esetleg szükséges lenne egy történész-bizottságnak Bécsbe való kiküldése, mely ott állandóan irányítaná és ellenőrizné a kutatómunkát. Felhívom a (...),²⁰ hogy fentiekre s a kiküldendő történész-bizottság személyére vonatkozóan mielőbb javaslatot tenni szíveskedjék.”²¹

Míg a nevezett intézményeknek csak a levélbeli információk álltak rendelkezésükre (esetleg a Kelet-európai Tudományos Intézetnek több...), a szóban forgó ügyszer tartalmazott egy feljegyzést is, a sorozat folytatásának lényegéről, és annak tervezett tematikájáról (ez utóbbit lásd a függelékben).

A feljegyzés az 1921-ben indított sorozatot úgy jellemezte, mint a mindaddig elhanyagolt legújabb kori források és azon belül is az akkor megnyílt bécsi levéltárak anyagának kiadását. A megjelent kiadványok bőséges tartalma ellenére a magyar történelem több lényeges és fontos problémájára vonatkozóan a mai napig nem publikálták az „akták”-at. Fokozottan igaz ez a gazdaság- és a társadalomtörténeti jellegű anyagra, melyek kiadása „legelső kötelességünk kell, hogy legyen”. A kötetek általános beosztása folytatta volna a korábbi hagyományt: a kötet elején a szerző néhány íven jellemezné a problémát, amelyet az iratanyag magában foglal, forráskritikai szempontból méltatná a publikált anyagot, és nagy vonalakban vázolná a forrásokból kiértékelhető eredményeket. Ezután következne az „irattár”, általában 30–35 ív terjedelemben. Egy-egy kötet terjedelme összesen tehát nagyjából 40 ív, azaz 640 oldal lenne. Ezek költségeit kötetenként ezer példányra számolták ki: a nyomdaköltség lett volna a legtetemesebb a maga 60 ezer forintjával, míg a szerzői tiszteletdíjra 16 ezer forintot szántak (ívenként 400 forint), míg a másolás, a levéltári kutatások költségei, a szerkesztés stb. költségét 8 ezer forintra taksálták (ívenként tehát 200 forintra),²² és így lett volna egy kötet összköltsége 84 ezer forint. A feljegyzésben szerepeltették az éppen aktuálisan készülő forráskiadványokat is. „Legutóbb 1848 évfordulójával kapcsolatban a Magyar Történelmi Társulat, az Országos Levéltár és a Kelet-európai Tudományos Intézet a centenárium ügyosztály támogatásával nagyarányú vállalkozást indított 1848/49 forrás anyagának publikálására. (Kossuth összes művei, 15 kötet, a 48/49-es országgyűlés iratai, a szabadságharc diplomáciája, az úrbérrendezés aktái, a magyar emigráció Angliában és Amerikában.) Jóllehet ezeknek a kiadványoknak nagyobb része még nem jelent meg, szervezetünkbe már nem vettük fel őket.”²³

Megjegyzésre érdemes, hogy ebben az időszakban a BMKI munkájának nagyobb részét is a forradalom és szabadságharc centenáriuma való felkészülés jelentette. „A magyar kutatók száma a Staatsarchivban az elmúlt fél esztendő folya-

20 A három levél szövegezése a címzéseknél eltér egymástól, ezeket kihagytuk.

21 MNL OL XIX-I-1-h-110/g-3. tétel-197023-1948.

22 Összehasonlításképpen: 1949-ben 600–650 forint között mozogtak a magyarországi havi átlagfizetések.

23 MNL OL XIX-I-1-h-150-2. tétel-246604-1948.

mán aránylag csekély volt, aminek oka az utazási nehézségekben keresendő.²⁴ Nagyobb levéltári anyagot dolgozott fel, főleg 1848 történetével kapcsolatban, Andics Erzsébet²⁵ és Benda Kálmán” – jelentette a bécsi levéltári magyar megbízott nyár közepén.²⁶

Közben a megküldött levelekre válasz nem érkezett. Ettől kezdve már az államigazgatási bürokratizmus segít nyomon követni az eseményeket. Az ügyiratot először 1948. június 1-ig tették határidőbe. Nem történhetett semmi, ugyanis a következő bejegyzés július 1-jei: „Benda Kálmán személyesen is megígérte, hogy az erre vonatkozó tervezet elkészíti és megküldi. Eddig még nem érkezett meg – telefonice megsürgetjük.” Ez utóbbi megtörténtét július 15-én rögzítették pro domóként. A telefonbeszélgetés szerint a tervezet²⁷ kész, csak egy kiegészítést kell tenni rajta. „A közeljövőben megküldi. Határidő: 1948. júl. 15.” A jelzett határidőtől azonban sok hónap telt el, amikor is az év végén – pontosan december 31-én! – ismét rájegyeztek az aktára: „A kiegészítő anyag még nem érkezett meg. Véleményezés végett a keb[elbeli] VI. főosztályra tisztelettel megküldöm.” A tudományos ügyekkel foglalkozó főosztály viszonylag gyorsan, január 10-én, válaszolt. Az ügyet ekkor már nem látták időszerűnek, azonban nem zárták ki teljes mértékben az újraindítás lehetőségét, és javasolták, hogy a kulturális kapcsolatokkal foglalkozó főosztály néhány hónap múlva „vesse fel ismét a kérdést”. A nevezett szervezeti egység először 1949. március 15-re tette határidőbe. Intézkedés nem ismeretes, annyit lehet tudni, hogy ez utóbbi dátumot áthúzták, s fölé írták a „május 15.” dátumot. Azonban ez utóbbi dátum is át van húzva, s a legelső határidő alatt egy június 15-i időpont szerepel – szintén áthúzva. Ez lehetett az utolsó határidő, melyet már csak egy bejegyzés követett: az ügyirat végére, 1949. június 15-i keltezéssel, a következő mondat került: „Kérdés nem időszerű.” Így, névelő nélkül, ami önmagán túlmenően még többet mond, jellemzi az elkövetkező korszakot is.

A *Fontes* újraindítása megghiúsításának pontos okát nem ismerjük, azonban illeszkedik a kommunista párt hatalma kiépítésének folyamatába. A történettudomány területén a szemléletváltás fokozottan érvényesült. A már említett Benda Kálmán is visszaemlékezett, saját sorsán keresztül, erre az időszakra: „Mindez megváltozott 1948 derekán. Azt vettük észre, hogy a kormányzat egyre bizalmatlanabb irántunk. A régi szakembereket mindenütt leváltották, összefüggéseinkről mind többen elmaradtak, a kiadványaink nem kapták meg a cenzúraengedélyt, a szépen indult külföldi kapcsolatokat leállították. Velem is közölték, hogy származásom, nyugat-európai tanulmányaim révén káros burzsoáeszméket képviselek, s nemcsak vezetésre nem vagyok alkalmas, hanem még oktatói és kutatói működésem is káros. 1948-ban az Intézet a Tudományos Akadémia szervezetébe került át, akkor

24 Más esetben is hivatkoznak az utazási, ellátási nehézségekre, illetve az osztrák vízum megszerzésének körülményességére.

25 Andics Erzsébet (Berei Andorné, 1903–1986) történész, kommunista politikus. 1948-ban országgyűlési képviselő és tanár a budapesti közgazdaságtudományi egyetemen.

26 MNL OL XIX-I-1-h-110/g-3. tétel-202990-1948.

27 Vélhetően a függelékben közölt, a vonatkozó ügyiratban megtalálható, aláírás nélküli kiadási tematikáról van szó.

engem is elbocsátottak; évekig voltam állás nélkül.”²⁸ A VKM vonatkozó egyéb ügyiratai azt mutatják, hogy Benda ösztöndíjasként 1948 tavaszán a bécsi levéltárakban a magyar jakobinusok történetét kutatta a Staatsarchivban, s „értékes adatokat talált a Vertrauliche Akten c. sorozatban Martinovics és társai összeesküvéséhez, és sikerült több idevágó fontos kérdést tisztázni” – írta a BMKI a féléves jelentésében. 1949. január 5-én Kosáry Domokos,²⁹ a Kelet-európai Tudományos Intézet igazgatója Benda Kálmánnak, még mint az Intézet munkatársa („tanára”) részére kérelmezte, hogy az előző évről elmaradt tanulmányi segélyét az 1949. évben folyósítsák. Valamivel később a kérést kibővítették a csehszlovákiai levéltárakban folytatódnó kutatómunka szükségességével. A VKM ez utóbbi kérelmet a Tudományos Tanácsnak³⁰ továbbította. Az intézkedés további részéről nincs pontosabb ismeretünk, azonban az év közepén a minisztériumban a legelső kérvény hátoldalára a lakonikus „nem mehet ki” tényközlést rögzítették.³¹

Ezek az időpontok egybeesnek a *Fontes*-sorozat sorsának csomópontjaival is: 1948 közepén még optimista tervezetés folyik, ősszel a várakozás időszaka köszönt be, míg a következő év fordulóján már érezhető a zord és elutasító álláspont erősödése. 1949 közepére egyértelműen lezárultak mind az iratpublikáció, mind pedig a közvetlen személyes kutatás lehetőségei. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a „hidegháború elfajulásakor” a Bécsi Magyar Történeti Intézet meg is szűnt, a polgári levéltári delegáció működése pedig szünetelt,³² akkor egyértelművé válik az, hogy a korábbi kulturális jellegű kapcsolatok befejezése magával hozta a tudományos iratkiadás szükségzerű és jelentős módosulását is.

Nem csak az Ausztriával fennálló kulturális-tudományos kapcsolatok zárultak le. Az 1945 utáni időszakban egy másik külföldi kulturális intézet is folytatott kiadási tevékenységet, a Párizsi Magyar Intézet. Itt 15-20 oldalon, házilag sokszorosított formában adták közre a magyar tudományok fejlődését bemutató kiadványokat. A – természetesen – francia nyelven összeállított, ismeretterjesztő jellegű kiadványsorozat tematikája átgondolt tervezést tükrözött. A következő témák rövid ki-fejtését vették tervbe: történelem, szociológia, pedagógia, lélektan, biológia, művészettörténet, filozófia, organikus kémia, elméleti fizika, növény- és állattan, néprajz, orvostudomány, legújabb magyar törvények. A sorozatból csak néhány kiadvány jelent meg, 1949 elején a sorozat megjelentetését teljesen leállították.³³

Az osztrák és a magyar történelem szoros összefonódása azonban a történettudományi kapcsolatok teljes beszüntetését nem tette lehetővé. A hazai tudományosság már az 1950-es évek közepén kereste azokat az utakat, amelyek segítségével forrásanyaghoz juthat. A megoldást a mikrofilmalapú iratmásolatok készítése je-

28 Benda, 1987. 10.

29 Kosáry Domokos (1913–2007) történész. 1945 és 1949 között egyetemi tanár, illetve a Kelet-európai Tudományos Intézet igazgatója.

30 MNL OL XIX-I-1-h-150-2. tétel-250766-1948.

31 MNL OL XIX-I-1-h-115-1. tétel-210727-1949. és MNL OL XIX-I-1-h-115-1. tétel-217078-1949.

32 A katonai levéltári delegátus a helyén maradhatott.

33 Keresztes, 2024b.

lentette.³⁴ Ennek története már egy másik tanulmányba kívánczik, azonban végül a korábban kigyűjtött anyagok kiadása is szabad jelzést kapott. Az 1950-es évek elejétől, már *Magyarország újkori történetének forrásai* néven folytatták a sorozatot. Kossuth Lajos iratai mellett megjelentek a jakobinusokról szóló kötetek is.³⁵

A most közölt tematika alapján összehasonlítható, hogy az 1948-as tervek-ből mi valósult meg az elmúlt évtizedekben, és mi nem. A tematika pontosan mutatja a korszak eszmeiségét, és azt, hogy készítői mit gondoltak a bécsi levéltárak anyagáról, és milyen okból tervezték, javasolták a kiadásokat. E tervezeten még érezni a korábbi időszak gondolkodásmódját (Erdély szerepe, balkáni politika, nemzetiségi kérdés), de már a marxista ideológia történelemszemlélete is megjelenik benne (agrárproletariátus helyzete, munkásmozgalmak). A szövegben csak néhány hibát javítottunk szögletes [] zárójelbe téve. A neveket és egyéb adatokat hivatkozásokkal nem láttuk el. A tervezet dátum és aláírás nélküli, és csak feltételezni lehet, hogy a Kelet-európai Tudományos Intézetben készült – a minisztériumban ilyen jellegű tudományos összefoglalásokat, tervezeteket nem készítettek.

FÜGGELÉK

A *Fontes* tervezett tematikája az MNL OL XIX-I-1-h-150-2. tétel-246604-1948. levéltári jelzetű ügyiratnál maradt fent, gépelt, keltezés és aláírás nélküli másodlatként.

I. A török korszak (1526–1711)

1. *Szamosközi István történeti munkái*. 1 kötet.

Szilágyi Sándor még a múlt század végén kiadta Szamosközinek, a XVI. század eleje legnagyobb erdélyi történetírójának munkáit 4 kötetben. Azóta újabb 1 kötetnyi anyag került elő. Ezek elsősorban Szamosközi saját korára, a XVII. század elejére vonatkozó feljegyzéseket tartalmaznak és forrásértékük elsősorban az akkori erdélyi társadalmi és politikai viszonyok megítélésére igen nagy. Az anyag nagyjából együtt van, sajtó alá rendezése aránylag rövid idő alatt megtörténhetik.

2. *Konstantinápolyi követjelentések*. 6 kötet.

Az erdélyi fejedelmek portai orátorainak jelentései nagyobb részt ki vannak adva, a Habsburg-uralkodók konstantinápolyi követeinek jelentései azonban mind a mai napig kiadatlan hevernek a bécsi Staatsarchivban. Ezeknek a jelentéseknek az érté-

³⁴ Ress, 1988. 8.; Fazekas, 2013. 11.

³⁵ Erre ő maga ekképpen emlékezett vissza: „A munkát már a Kelet-európai Intézetben megkezdtem, s amikor tudtam, csináltam. Ez tartotta bennem a lelket. A Történelmi Társulat hivatalos megbízását viszont csak 1953-ban kaptam meg, ezzel persze pénz nem járt. Kereken tíz évet dolgoztam a magyar jakobinusok iratainak összegyűjtésén, sajtó alá rendezésén és 55–56-ban jelentek meg azután három nagy kötetben az iratok. Jellemző, hogy én csak az iratok összegyűjtésére kaptam megbízást, a feldolgozást akkor nem engedélyezték számomra, a feldolgozás csak később jelent meg.” Benda, 1987. 11.

ke igen nagy. Egyrészt a Habsburg–török politika alakulására vetnek fényt, másrészt Magyarország és a Balkán kapcsolatára, valamint általában a kelet-európai népek és országok belső viszonyaira és a Porta velük kapcsolatos politikájára. Néhai Török Pál mintegy 15 évvel ezelőtt sajtó alá rendezte az I. Ferdinánd-korabeli jelentéseket, kézírata azonban halála után eltűnt. Benda Kálmán a XVII. század közepéről Schmid követ jelentéseinek egy részét lemásolta. A jelentések egybegyűjtése és sajtó alá rendezése kötetenként egy-egy évet igényelne.

3. *Báthory István krakkói erdélyi kancelláriájának iratai.* 1 kötet.

Báthory lengyel királlyá választtatása után is megtartotta az erdélyi fejedelmi széket és Erdély ügyeit legfőbb fokon saját maga intézte. Krakkói erdélyi kancelláriáján kibocsátott iratainak másolókönyve fennmaradt. Ezek a magyar nyelvű levelek, utasítások, határozatok elsőrendű forrásai a XVI. századvégi Erdély politikai és társadalmi problémáinak. Az anyag Veres Endre gyűjtésében sajtó alá rendezve készen áll.

4. *Zamoyski János gróf magyar vonatkozású levelezése.* 1 kötet.

Zamoyski a XVI. századvégi lengyel köznemesi mozgalom vezére, Báthory István legfőbb embere, Lengyelország kancellárja volt. Különösen Báthory halála után erdélyi ügyekben is igen gyakran levelezett. Levelezésének lengyel részét kiadta és most újra sajtó alá rendezi a lengyel Tudományos Akadémia. Magyar vonatkozású iratai, köztük több száz magyar nyelvű levél, Veress Endre másolatában a Kelet-európai Tudományos Intézetben vannak. Ezeknek az iratoknak eredetije Varsó legutóbbi ostromakor a Zamoyski-levéltárral együtt megsemmisült. Ezek az iratok nemcsak Erdély belső ügyeire, a magyar emigránsok lengyelországi csoportjára, és általában a magyar–lengyel kapcsolatokra derítenek fényt, hanem az erdélyi fejedelemség keleti (Moldva, Havasalföld, tatár fejedelemségek) politikai orientációjára is számos értékes adatot közölnek.

5. *Török kincstári adóösszeírások Magyarországról.* 2 kötet.

A török adóösszeírások (defterek) falfankinti csoportosításban név szerint felsorolják a családfőket, részletezve ingó és ingatlan vagyonukat. Így gazdasági és társadalmi történeti szempontból értékük szinte felbecsülhetetlen. Publikálásukat mindaddig nagymértékben megnehezítette, hogy olvasásuk meglehetősen nehéz és hogy turkológus szakértőnk csak kevés volt. Velics és Kammerer, majd Fekete Lajos közzétettek ugyan néhány részletösszeírást, a defterek legnagyobb része azonban a mai napig kiadatlan.

6. *Úrbéri összeírások.* 4 kötet.

A török által meg nem szállt területekről is készültek jobbágyösszeírások, amelyek legnagyobb részükben szintén kiadatlan[ok] még. Hasonlóan ahhoz, ahogy Jakó Zsigmond kiadta a gyalui urbáriumokat, közre kellene bocsátani a korból a többi nagyobb uradalmak jobbágyösszeírásait is. Ezek szintén személy szerinti részletességgel tüntetik fel a jobbágy lakosságot. Forrásértékük tehát mind társadalmi, gazdasági, mind pedig nemzetiség történeti szempontból igen nagy. A jobbágyössze-

írásokat kiegészíténék a bécsi Staatsarchiv Turcica osztályán található jelentések, amelyek a hódoltság korában végbement állandó népmozgalmakról (falvak lakosságának elpusztulása, elköltözése, kicserélődése stb.) ad számot. Ezeket az aktákat kutatóink eddig is használták, de rendszeresen még senki sem dolgozta fel. Az anyag összegyűjtése több évet venne igénybe és több kötetre terjedne. Szilágycseh és Szilágysomlyó, a Báthoryak két nagy uradalmának összeírásai sajtó alá rendezve készen vannak. (1 kötet.) Nagyjából együtt van a Rákócziak hatalmas Munkács-szentmihályi uradalmának összeírása is. (1 kötet.)

7. *Kolonics Lipót Einrichtungswerk-je.* (1 kötet.)

A török alól felszabaduló ország politikai és gazdasági újjárendezésének elveit Kolonics püspök rögzítette le *Einrichtungswerk*-jében. Ez az újkori Magyarország politikai, gazdasági és társadalmi fejlődésére annyira lényeges, sok tekintetben végzetes terv, a végrehajtására vonatkozó rendeletekkel együtt sajtó alá elő van készítve. Annak idején a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Baranyai Béla egyetemi tanár gyűjtötte össze az anyagot és rendezte sajtó alá. A munka első 19 íve ki is van szedve. Baranyai Béla halálával a munka kiadása elakadt, nagyrészt azért, mert a szükséges költségek hiányoztak. Ennek a forrásnak közreadása néhány hónap alatt megtörténhetnék.

II. A XVIII. század (A szatmári békétől a napóleoni háborúkig)

1. *Az új nagybirtokos osztály és nagybirtok kialakulása.* 2 kötet.

A török kiűzése utáni birtokelkobzások, majd újrabadományozások, vásárlások révén kialakult magyar nagybirtok és nagybirtokos osztály történetére vonatkozó forrásanyag mindmáig a bécsi és budapesti levéltárakban hever kiadatlanul. Ez a forrásanyag nem csak gazdasági, de társadalmi és politikai történeti szempontból is elengedhetetlenül fontos volna a XVIII. századi magyar fejlődés megértéséhez.

2. *A telepítések okmánytára.* 2 kötet.

A XVII. század végével megkezdődött, majd a XVIII. század elején kibontakozó óriási arányú telepítések és népmozgalmak csak szórványosan, egyes helyekre vonatkozóan vannak feldolgozva. A külföldről behívott idegen telepesek problémája mellett fényt derítene ez az anyag a magyar parasztság e korbeli belső vándorlásaira, valamint a földesurak és vármegyék jobbágyellenes politikájára is

3. *A határőrvidék okmánytára.* 1 kötet.

Az ország déli és keleti határán felállított határvidékek létrejöttének és szervezésének kérdései, gazdasági és társadalmi berendezkedésük ma is csak nagy vonalakban ismert. Az erre vonatkozó adatok megtalálhatók a bécsi központi levéltárakban. Az aktapublikáció a határőrvidék gazdasági életén, társadalmi berendezkedésén kívül értékes adatokat szolgáltatna a bécsi udvar magyarországi politikáját illetően is.

4. *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon.* 1 kötet.

Eckhart Ferenc egy monográfiában már foglalkozott ezzel a témával, a magyar forrásanyag azonban a mai napig nincsen közreadva. Elsősorban a magyar iparosodás és a magyar külkereskedelem, továbbá a magyar bányászat kérdéseit világítaná meg ez a kötet: hogyan lett Magyarország az örökös tartományok iparának nyersanyagtermelő gyarmatává.

5. *A bécsi udvar magyarországi kultúrpolitikája.* 1 kötet.

Mária Terézia uralkodása alatt vette kezébe az állam az iskoláztatás ügyét. Reformját folytatta II. József, aki alatt a problémák az egyház és állam viszonyában is éles el-
lentétekre vezettek. Az iskolapolitikán túlmenve az államnak a szellemi, tudományos és irodalmi életre gyakorolt ellenőrzése is (censura) ebben az időben fejlődik ki. Ennek a kultúrpolitikának csak a körvonalai ismertek. Az erre vonatkozó akták Bécsben a Staatsarchivban, továbbá a budapesti Országos Levéltárban megtalálhatók.

6. *A jobbágyság helyzete az úrbérrendezés után.* 2 kötet.

A Mária Terézia-féle 1773-as úrbérrendezés aktáinak II. kötete most van sajtó alatt. Az úrbérrendezés utáni fejlődés azonban alig ismeretes. Ezeknek megyénkénti felmérése, a pontosabb iratanyag publikálása (adóösszeírások, jelentések a parasztság mozgalmairól, gazdálkodásáról, az úriszékek működéséről) hosszabb lejárátú munka volna.

7. *II. József reformjai.* 2 kötet.

A legfőbb birodalmi kormány szerv, a Staatsrat iratanyaga a háború alatt megsemmisült. Így ma már II. József reformjainak megszületését, a rájuk vonatkozó tárgyalásokat nyomon követni nem tudjuk. De egybe kellene gyűjteni és publikálni a fontosabb rendelkezéseket, végrehajtási utasításokat és a végrehajtással kapcsolatban visszaérkező jelentéseket. Főleg a gazdasági és közigazgatási természetű reformokat venné figyelembe ez a kötet, mivel a vallásügyi rendelkezések már fel vannak dolgozva, és a kultúrpolitikára vonatkozó akták más kötetbe jönnek.

8. *A magyar jakobinusok iratai.* 2 kötet.

A rendi berendezkedés ellen, a polgári állam megvalósítása érdekében a Martinovics körül csoportosuló magyar jakobinusok mozgalma és összeesküvése volt az első komolyabb lépés. Az összeesküvésben az akkori magyar értelmiség színe-java részt vett. Az erre vonatkozó forrásanyag összegyűjtésén Benda Kálmán már 2 éve dolgozik és kézírata néhány hónapon belül sajtóra kész állapotban lesz.

III. A XIX. század első fele (a napóleoni háborúktól 1848-ig)

1. *József nádor iratai.* 1 kötet.

Domanovszky Sándor a Fontes-sorozatban már megjelentette József nádor iratainak első 4 kötetét. Ezek a kötetek igen gazdag anyagot hoztak a kor minden problémájára vonatkozóan. Az 5. kötet, amelyiknek anyaga teljesen sajtó alá van rendezve, elsősorban a napóleoni háborúk nyomában fellépő inflációt, az ezzel kapcsolatos gazdasági és pénzügyi rendelkezéseket és helyzetet ismerteti.

2. *A jobbágyság a reform korszakokban.* 3 kötet.

Elsősorban a reformországgyűlések jobbágyügyi tárgyalásait, az örökváltság ügyében hozott rendelkezések végrehajtására vonatkozó jelentéseket, továbbá az ugyanezen korból való jobbágyösszeírásokat (mindenekelőtt a nagy 1828-as összeírást) hoznák ezek a kötetek, s az egyes nagyobb megyék (Pest megye anyaga nagyjából egybe is van gyűjtve) jobbágyintézkedéseit.

3. *Az erdélyi úrbérrendezés okmánytára.* 1 kötet.

A rendezés első nyomaitól (1714) 1848-ig, különös tekintettel az 1769-i Szabályozó Pontokra és az 1820-i Cziráky-féle összeírásra. Az irományok java része megtalálható az Országos Levéltárban (Erdélyi Kancellária). Az erdélyi társadalom- és nemzetiségtörténet igazi alapjait e gyűjtemény nélkül nem lehet lerakni. A kérdés irodalmilag úgyszólván teljesen feldolgozatlan.

4. *Wesselényi Miklós iratai.* 2 kötet.

A centenáriummal kapcsolatban sajtó alá kerülnek Kossuth Lajos iratai. A reformkorszak erdélyi nagy politikusának, Wesselényinek levelei és naplói azonban még nincsenek kiadva. A Magyar Történelmi Társulat megkezdte az anyag összegyűjtését. Az anyag sajtó alá rendezése egy féléven belül megtörténhetik.

IV. 1848/49.

1. *Bécs és a magyar forradalom.* 2 kötet.

A bécsi udvar magatartására vonatkozó iratok egy részét Károlyi Árpád már közölte [a] Batthyány Lajos peréről szóló publikációjában. Az anyag nagyobbik része a mai napig kiadatlan. Közre kellene bocsátani nemcsak a hivatalos kormányzervek terveit, rendeleteit, azok végrehajtására vonatkozó jelentéseket, hanem a bécsi udvar magyar kapcsolatait ismertető írásokat is. (Ennek egyik részét az aulikusokról szóló munkájában most sajtó alá rendezi Andics Erzsébet.)

V. A dualizmus kora

1. *A monarchia újjárendezésére vonatkozó tervek.* 2 kötet.

A XIX. század első felétől kezdve számos terv merült fel a Habsburg birodalom újjászervezésére. Ezzel kapcsolatos az egyes nemzetállamok beilleszkedése a birodalomba; ennek politikai, közigazgatási és gazdasági vonatkozásai sűrűn foglalkoztatták mind az udvart, mind a magyarságot és a nemzetiségeket. A XIX. század második felét illetően a kiegyezésre vonatkozó legkülönbözőbb elgondolásokon túlmenően ebben a kötetben kerülnének publikálásra a 67 utáni átrendezési javaslatok is, mint például a trialisztikus, föderációs javaslatok, Ferenc Ferdinánd és körének elgondolásai, a nemzetiségek részéről elgondolt programok stb. A csehek az anyag őket érintő részét nemrégén publikálták.

2. *A monarchia külpolitikája.* 1 kötet.

Főként annak vizsgálata volna szükséges, mennyire érvényesült a magyar befolyás a monarchia külpolitikájában, különösen Oroszország és a balkáni államokat illetően. Az erre vonatkozó anyag megtalálható a bécsi külügyminisztériumi levéltárban és a budapesti Országos Levéltárban.

3. *A magyar polgári közigazgatás kiépülése.* 1 kötet.

Az 1848-as forradalom eltörölte a régi rendi szerveket, de a polgári közigazgatást csak az abszolutizmus és a kiegyezés kora valósította meg. Ennek a kérdésnek közigazgatási vonatkozásain túlmenően igen fontos politikai, gazdasági, társadalmi és nemzetiségi vonatkozásai is vannak. Az anyag maga az Országos Levéltárban megtalálható.

4. *A munkásmozgalmak irattára.* 2 kötet.

Az ipar kapitalizálódásával párhuzamosan a kiegyezés korában indul meg a munkáosztály szervezkedése és ekkor találkozunk az első szervezett munkásmozgalmakkal. Az ezekre vonatkozó iratanyag teljesen ismeretlen.

5. *Az agrárproletariátus megmozdulásai.* 2 kötet.

A 48-as jobbágyfelszabadítás nyomán előállott agrárkérdéseket történeti írásunk mindeddig egészen felületesen vizsgálta csak. Publikálni kellene az agrárszervezkedésre és az agrárproletariátus megmozdulásaira (aratósztrájkok stb.) vonatkozó iratokat, továbbá az OMGE-nek, a magyar nagybirtokosok érdekvédelmi szervének munkásságára vonatkozó aktáit.

6. *A magyar ipar és kereskedelem a kiegyezés korában.* 1 kötet.

Az önálló magyar vámterület, a magyar külkereskedelem körül zajló parlamenti viták, delegációs tárgyalások iratanyaga, továbbá a közúti, vasúti és [a] csatornahálózat kiépülésére vonatkozó akták alkotnák ennek a kötetnek az anyagát.

7. *A nemzetiségi politika*. 5 kötet.

1848-[c]al kapcsolatban a magyarországi nemzetiségek megmozdulásairól több okmánytár jelent már meg. Az abszolutizmus és [a] kiegyezés korára vonatkozó anyag azonban a mai napig publikálatlan. Tisztázatlan Bécsnek a nemzetiségi politikában elfoglalt álláspontja. Ennek aktái megtalálhatók a bécsi külügyminisztériumi levéltárban. Publikálásra várnak a magyarországi memorandumperek, az államellenes tevékenységért felelősségre vontak periratai, a parlamentnek és a kormánynak politikai, kulturális és gazdasági téren hozott intézkedései és ezek végrehajtása. A nemzetiségi részről elhangzott javaslatok és általában a nemzetiségek magatartása is csak nagy vonalakban ismert. Az anyag természeténél fogva külön kötetekben kellene tárgyalni a bécsi udvar, a magyar kormány politikáját és külön a nemzetiségek magatartását.

8. *A Balkán-államok gazdasági kapcsolatai Magyarországgal és a monarchiával*. 1 kötet. Különösen [a] Romániával és Szerbiával fennállott kapcsolatok lényegesek. A gazdasági faktorok mögött mindenütt megtaláljuk a külpolitikai állásfoglalást is. Az erre vonatkozó anyag megtalálható a bécsi levéltárakban, elsősorban a konzuli jelentésekben.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.)

XIX-I-1-e Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Külföldi Kulturális Kapcsolatok Osztálya

XIX-I-1-h Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Felsőoktatási és Tudományos Főosztály

2. Kiadott források és szakirodalom

Benda

1987 Egy történész életútja. Benda Kálmán válaszol Glatz Ferenc kérdéseire. (Egy tv-interjú szövege). In: *Forrás*, 19. (1987) 5. sz. 1–14.

Ember

1967 Ember Győző: A Magyar Történelmi Társulat száz éve. In: *Századok*, 101. (1967) 6. sz. 1140–1168.

Fazekas

2013 Fazekas István: Mi a hungarika? A magyar vonatkozású levéltári iratok, különös tekintettel a hajdani monarchiára. In: *Levéltári Szemle*, 63. (2013) 3. sz. 5–14.

Gönyei

1988 *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből, 1945–1948*. Összeáll., a bevezetőt írta: Gönyei Antal. Bp., 1988. (Források a magyar népi demokrácia történetéhez 8.)

Keresztes

2024a Keresztes Csaba: A bécsi Magyar Történetkutató Intézet ki nem adott 1947. évi évkönyve. In: *Közép-európai Könyvtár- és Információtudományi Szemle / Central European Library and Information Science Review (CELISR)*, 1. (2024) 2. sz. 182–190. <https://doi.org/10.3311/celISR.37032>.

2024b Keresztes Csaba: Törekvések a francia tudományos élet 1945 utáni tájékoztatására. In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 22. (2024). (Megjelenés alatt.)

Kollega

1992 Kollega Tarsoly István: Levéltári hungarika kutatás. In: *Levéltári Szemle*, 42. (1992) 2. sz. 40–52.

Ress

1988 Ress Imre: Nemzeti levéltári vagyon – közös szellemi tulajdon. A bécsi magyar levéltári delegáció szerepe a határokon átnyúló levéltári problémák megoldásában. In: *Levéltári Szemle*, 38. (1988) 1. sz. 3–10.

2008 *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötté (1918–1926)*. Szerk., bevez. tanulmány: Ress Imre. Bp., 2008.

Schneider

1990 Schneider Mária: A bécsi magyar kulturális intézetek tevékenysége a két világháború között. Bécsi Magyar Történeti Intézet és Collegium Hungaricum. In: *Hungarológiai Ismeret-tár*, 7. sz. (1990) 140–163.

Tóth

1990 Tóth Róbert: *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 1933-tól A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 1931–1940*. [Repertórium.] Bp., 1990.

Ujváry

2013 Ujváry Gábor: *Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében*. I. kötet. *Az I. világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek*. Bp., 2013.

CSABA KERESZTES

“QUESTION IS NOT TIMELY”

PLANS TO RELAUNCH THE *FONTES* SERIES IN 1948–1949

Having become independent countries after World War I, Hungary and Austria had to settle their cultural relations, which involved the problem of arranging for their common documentary inheritance. The intention of the Hungarian historians was to continue without any break the publication of documents preserved in the Viennese archives. The result was the series of source publications called *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris*, which was published over a period of more than twenty years. After World War II, however, the publication of this series was suspended for financial reasons. In 1948, the Hungarian government raised the issue of re-launching the series, and a detailed draft was prepared, but the change in political conditions and the unfolding of the Cold War made it impossible to launch and publish the series as before.

Islámismeret és oszmánkép a kora újkori Csehországban¹

A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Hankiss Ágnes Intézet gondozásában álló „Eszmetörténet” sorozat részeként, online formában jelent meg 2023-ban Kovács Eszter, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársának legújabb monográfiája. A munkáról és a mögötte álló kutatásról érdemes elmondani, hogy hiánypótló a magyarországi történészszakma és a téma iránt érdeklődő olvasóközönség számára. A 16. századi magyarországi oszmán hódítást figyelemmel kísérő és az úgynevezett törökveszély súlyát egyre inkább érzékelő korabeli cseh közvélemény és cseh nyelvű irodalmi munkák mélyebb tanulmányozása sokáig nem örvendett akkora figyelemnek, mint például a német nyelvterületről származó kortársak művei. Az eddig publikáltan szövegek bevonásával jelen monográfia nemcsak az oszmán hódítás visszhangját és a korabeli islámismeret mélységét mutatja be a cseh nézőpontra keresztül, hanem tovább színesíti a téma közép-európai eszme- és irodalomtörténeti vonatkozásait is.

Az előszót követően egy általános bevezetést olvashatunk *A török és az iszlám a cseh irodalomban a 16–17. században* címmel. A szerző felvázolja a csehországi oszmánkép kialakulását. Kitér arra, hogy bár az első cseh nyelvű Korán-cáfolat a 16. században jelent csak meg, latin nyelven mégis elérhetőek voltak a különféle ismeretterjesztő írások az iszlámról, és az ellenfél törökként való emlegetése már a huszita vallásháborúk időszakában létezett, azaz a 15. század derekán is. A cseh közvéleményt különösen foglalkoztatták a magyarországi török harcok, különösen a mohácsi csatát követő időszakban, amikor már egyre nagyobb számban jelentek meg nyomtatott hírlapok. A tudósítások idővel nemcsak Magyarországra korlátozódtak, hanem a keresztény–muszlim ütközőzóna minden pontjáról – így például az Ibériai-félszigetről és Máltáról is – szolgáltak információval. A 16. századi események, a német területekhez hasonlóan, nyomtatott források változatos sokaságának – röplapok, hírlapok, krónikák, valamint Korán-cáfolati művek – megjelenését eredményezték.

A bevezető részt a könyv három főfejezete követi. Az első, amely *A törökök Isten büntetése a keresztények bűneiért* címet kapta, két cseh szerző, Bartoloměj Dvorský és Jan Mirotický szemléletét és írásait elemzi. Az utraquista Dvorský 1542-ben adta ki nagy sikerű Korán-cáfolatát. Az egy évvel Buda elfoglalása után megjelent művön érződött az oszmán katonai fenyegetés súlya, ám a szerző – több kortársához hasonlóan – még inkább amiatt aggódott, hogy az iszlám megkörmökezi Csehország lakóit is. Dvorský fontosnak tartotta a népnyelvi Korán-cáfolat megalkotását, hogy ezzel is segítse széles körben megértetni a keresztény és a muszlim tanok közötti különbségeket, valamint hogy szemléltesse az iszlám csábító, könnyebb utat kínáló „megtévesztéseit”.

¹ Kovács Eszter: *A magyarországi törökveszély értelmezései az egykorú cseh irodalomban (1526–1663)*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum – Hankiss Ágnes Intézet, 2023. 186 p.

A fejezet bemutatja Dvorský munkájának felépítését és érvelését, majd pedig rátér arra, hogy milyen főbb hitbéli különbségeket emelt ki cáfolatában (például Krisztus istenségének, az Oltáriszentség és a Szentháromság tagadását az iszlámban, vagy Szűz Mária Istenszülőségének kérdését), mit tart tévesnek vagy ellentmondásosnak az iszlám tanításai-ban, illetve hogy honnan jött Mohamed próféta, és milyen hatása lehetett a nesztoriánus Sergiusnak a tanaira. Mindezek után röviden kifejti, hogy Dvorskýnak minden bizonnyal csak közvetett ismeretei lehettek az iszlámról és magáról a Koránról, ugyanakkor sok más korábbi szerzővel ellentétben nem tartotta ezt a vallást egy kereszténységből kiváló eretnek szektának. Ugyancsak korlátozott ismeretei voltak Dvorskýnak az oszmánok szokásairól és erkölcsi előírásairól, mivel azokról nem rendelkezett személyes tapasztalatokkal. Dvorský elsődleges célja munkája megírásával az volt, hogy a keresztény olvasók tájékozottabbak és jobban elmélyültek legyenek saját hitükben és moralitásukban.

A szerző a következő két alfejezetben egyrészt azt elemzi, hogy miként jelent meg Dvorskýnál a belső ellenség, vagyis az olyan keresztények, akik a muszlimokhoz hasonlóan tagadják Jézus istenségét és a Szentháromságot, másrészt azt, hogy milyen okokra vezette vissza az oszmánok sikersorozatát a keresztények felett, és hogy milyen módon lehet megszabadulni a török jelentette fenyegetéstől. Dvorský abban a tekintetben hasonlóságot mutat kortársaihoz, hogy az Ószövetségből ismert, a választott népre bűneiért mért isteni büntetés párhuzamát vetítette ki a saját korára, a megszabadulást pedig a megtérésben, lelki megtisztulásban látta, ami pedig végezetül a katonai győzelemhez vezethet. Dvorský munkájának taglalása végül a *Proti Alchoran*ban fellelhető huszita hatások elemzésével zárul. A könyv szerzője rámutat, hogy a török elleni keresztény összefogásért munkálkodó Dvorský tudatosan kerülte a vitás teológiai elemek, többek között a két szín alatti áldozás kérdését.

Az első fejezet ezek után egy újabb cseh szerző, a ma már szinte teljesen ismeretlennek számító Jan Mirotický tevékenységére tér rá. Mirotický jelentősége abban rejlik, hogy ő fordította le cseh nyelvre Georgievics Bertalan oszmán fogságban átélt tapasztalatairól írt művét, ugyanakkor nem pusztán a fordítást adta ki, hanem annak felhasználásával, más szerzők írásainak beemelésével és saját gondolatai kifejtésével egy új könyvet szerkesztett (*O začátku panowánj tureckého...*, vagyis A török uralom kezdetéről). Ez a munka Georgievics műve mellett tartalmazza Philip Melanchthon előszavát, a ferences Johan Hiltenius jóslatát, valamint Tadeáš Hájek írását is. A mű egyszerre szolgált erkölcsi iránymutatásként (a török feletti győzelem csak lelki és erkölcsi megtisztulás után érhető el) és összegző történeti áttekintésként, amely segítette a korabeli olvasót, hogy megismerje az oszmánok felemelkedését és annak okait.

A második főfejezet (*A török hódítás mint a végidő jele*) a könyv legnagyobb terjedelmű tematikai egysége. Elsőként az eszkatologikus szemlélet kialakulását és történetét mutatja be cseh környezetben, aminek kezdetei egészen a 14. századig visszanyúlhatnak, és amelynek nézetei szerves részévé váltak a huszita gondolatvilágnak is. A szemléletmód tovább élt a 16. századi cseh testvér szerzők körében, például Daniel Adam z Veleslavína műveiben, akinek nyomdájában jelentek meg olyan történeti munkák, amelyek a végidők közeledtére igyekeztek felkészíteni az olvasókat. A szerző rámutat a cseh apokaliptika regionális jellegzetességére is: szimbolikája egyaránt tartalmazta a huszitizmus, a lutheri reformáció és a növekvő oszmán fenyegetés hatásait. Ugyanez igaz az Antikrisztus-képre, mely jelenség szintén a 14. századtól jelen volt a cseh teológusok körében, a 16. század közepén pedig már a nyugati reformációban népszerű „kettős Antikrisztus” egyik aspektusaként jelent meg a török, akárcsak egyes német területről származó írásokban. Ennek a jelenségnek a bemutatására olvasható a könyvben egy ismeretlen evangélikus cseh szerző 1565-ben megjelent művének

mélyebb elemzése, valamint egy, a pápaságot bíráló, kettős Antikrisztus-hasonlatra érkező katolikus válasz a jezsuita Georg Scherer cseh nyelvre lefordított művéből.

Az oszmánokhoz köthető 16. századi apokaliptika másik – a magyar, illetve a német területen sarkalatos – eleme, a Dániel könyvéből ismert utolsó világbirodalom elmélete meglehetősen ritkán jelent meg a korabeli cseh irodalomban. Éppen ezért különösen figyelemre méltó a fentebb említett ismeretlen cseh szerző, aki kitér az Antikrisztus bukására, a török közelgő vesztével összekötve azt. A mű erre vonatkozó része érdekes abból a szempontból is, hogy eltér a huszita vagy az általános cseh narratívától (mint például Šimon Partlic, Bartoloměj Dvorský vagy Václav Budovec írásaitól), mivel azt emeli ki, hogy a török elleni harcot egyedül Isten vívja, a fegyveres küzdelem pedig elítélendő. Hasonlóan érdekes összehasonlító elemzést olvashatunk a szintén eszkatologikus Góg és Magóg-hasonlat 16–17. századi értelmezésének különféle megközelítéseiről.

A kora újkori apokaliptika főbb elemeinek áttekintése után tér rá a fejezet Václav Budovec életének és működésének, valamint legfőbb műve, az *Antialkorán* részletes bemutatására. (Írói tevékenysége mellett meg kell említeni Budovec szerepvállalását is az 1618-ban kirobbant cseh felkelésben, amely egyben a harmincéves háború nyitánya is volt. 1620-ban ő fogadta a Prágába érkező oszmán követet, aki a Porta és a cseh rendek közti Habsburg-ellenes együttműködés lehetőségeiről volt hivatott tárgyalni.) Az *Antialkorán* elemzése során – a Dvorský munkáját vizsgáló szakaszokhoz hasonlóan – külön alfejezetek foglalkoznak a mű forrásaival (például Theodor Bibliander 1543-as gyűjteménye), Budovec munkamódszerével, legfőbb érveivel, a mű célkitűzésével és logikai rendszerével. Megismerkedhetünk a mű utóéletével, pontosabban az írás latin nyelvű változatával, amely nem egyszerűen az *Antialkorán* fordítása volt, hanem egy különálló munka, mivel Budovec további fejezetekkel egészítette ki művét. E két írás alapján választ kaphatunk, hogyan képzelte el, illetve láttatta Budovec az általa nagyon is közelinek tartott végidőt, valamint hogy milyen szerepet játszik az Oszmán Birodalom a végidő eljövételében. A cseh testvér szerző leggyakrabban Góg és Magóg népeként hivatkozott a törökre, de az apokalipszis népét előszeretettel mosta össze az Antikrisztussal, ami – ahogy Kovács Eszter rámutatott – összhangban van a huszita hagyománnyal. Az *Antialkorán* kiemelkedő alkotás abból a szempontból is, hogy túllépett a keresztény felekezetek közötti polémián és az összefogás mellett foglalt állást. E tekintetben hasonlít Dvorskýra, aki minél több kereszténynek ajánlotta munkáját.

Az említett hasonlóság alapot adott arra, hogy a könyv szerzője a következő alfejezetekben összehasonlítsa Dvorský és Budovec mentalitását és gondolatvilágát, a keresztény felekezetek közti viszonyt. Az összehasonlítás kitér a korabeli magyarországi Korán-polemika-irodalomra gyakorolt hatásaira is. Kovács Eszter két jelentős (jezsuita) szerzőt vesz hasonlítás alapul: Szántó (Arator) Istvánt és Pázmány Pétert. A fejezet elején található táblázat jól mutatja, hogy mind a cseh, mind a magyar szerzők időben is nagyon közel álltak egymáshoz, jóformán néhány év eltéréssel jelentek meg Korán-cáfolati munkáik. A művek tematikai és narratív átfedése egyrészt utal arra, hogy azonos forrásokból dolgoztak (Theodor Bibliander nagy gyűjteményéből). Kovács Eszter felveti a kérdést, vajon a magyarországi szerzők ismerték-e cseh kollégáik munkáit. Végül arra a konklúzióra jut, hogy bár az érdeklődésből adódóan az nem lehetetlen, konkrét bizonyíték híján inkább a közös forrás használata volt mérvadó mind a négy szerző esetében.

Budovec és Dvorský vizsgálata után a könyv rátér a cseh apokaliptika egyik kiemelkedő katolikus alakja, Tadeáš Hájek z Hájku munkásságának ismertetésére. A kiemelkedő természettudós és elismert tábori sebész Hájek asztrológiai jellegű jóslata – amelyet saját bevallása szerint Georgievics Bertalantól vett át, és Jan Mirotický jelentette meg – az oszmá-

nok végső bukását vetítette előre. A jóslat és annak értelmezése szerint az oszmánok elfoglalják foglalni a keresztény birodalmakat, egy ideig uralkodnak is felettük, de idővel felkel a keresztény had és vereséget mér rájuk. Ez a kép eltér a korábbiaktól, mivel azt jövendőli, hogy a török bukása az Antikrisztus és a világvége eljövetele nélkül, kitartó küzdelemmel következik be. Az evangélikus Šimon Partlic z Špicberka viszont – Budovechez hasonlóan – valóban apokaliptikus jóslathoz kötötte az oszmánok vereségét, 1624-re pedig már az új Jeruzsálem elérékezését vizionálta. A török felemelkedése és bukása okai között egyaránt nevezett meg égi (asztrológiai), teológiai, politikai és morális tényezőket.

A második főfejezet utolsó cseh kútfője Mikuláš Drábik. A cseh testvér Drábik jövendölései Magyarországon sem ismeretlenek, Partlicéihoz több szempontból hasonló jóslatait Comenius 1657-ben és 1665-ben jelentette meg. Magyar kötődései részben abban mutatkoztak meg, hogy látomásaiban I. Rákóczi György erdélyi fejedelmet ismerte fel, aki Dávidként és megszabadítónaként érkezik, és letaszítja a Habsburg „Sault”. Többször azt vizionálta, hogy I. Rákóczi György beteljesíti küldetését, és egyéb a jóslataiban is szerepeltek a Rákóczi-család tagjai. Tovább színesíti a kora újkori cseh–magyar kapcsolatokról kialakult ismereteinket az énekhagyománnyal és költészettel foglalkozó alfejezet. Itt említi meg a szerző a Magyar Királyság északi vármegyéibe menekült cseh protestánsok eszkatologikus tartalmú imakönyveit, énekeskönyveit, amelyek már Lőcsén vagy Zsolnán jelentek meg, valamint olyan Csehországból származó írók munkáit, akik a magyarországi török harcok során kerültek fogságba (például Štefan Pilárik), és akik az apokaliptikus jóslatok mellett saját viszontagságaikról is beszámoltak.

A könyv utolsó, harmadik főfejezete az oszmán fenyegetés korabeli reálpolitikai értelmezéseit taglalja. Ez lényegében az a szemlélet, amely a Porta sikeres terjeszkedése mögött elsősorban politikai és katonai tényezőket látott, valamint a keresztények között mutatókozó emberi és jellembeli hiányosságokat, hibás döntéseket vette számításba a török sikerek okai között. Ez a fejezet térben és időben is szélesebb spektrumot fog át, mint a többi. Azzal a korabeli népszerű gondolattal indít, mely szerint a török keresztény hitre téríthető, és ha ez megtörténne, azzal alábbhagyna az agresszivitása, terjeszkedési vágya. Ez az elképzelés többször előkerült a 15. századtól kezdve, jelen volt Nicolaus Cusanusnál, II. Piusz pápánál, Rotterdami Erasmusnál, Luther Mártonnál, de a magyarok körében is, például Bornemiza Péternél. A megtérítési gondolat a cseh környezetből sem hiányzott: Mikuláš Drábik felvetette a Szentírás lefordítását török (oszmán) nyelvre, de ugyanúgy szerepelt Dvorský írásaiban, sőt még egy, a mohácsi csatára reflektáló cseh énekben is. II. Piusz pápa II. Mehmet szultánnak írt levele olyannyira népszerű volt, hogy annak 1604-ben megjelent cseh fordítása is Šimon Lomnický z Budče jóvoltából (aki még ki is egészítette azt).

Cseh és magyar szempontból ugyancsak fontos szerzőként jelenik meg Jan Tomáš Pešina z Čechorodu prágai metropolita, akit komolyabban foglalkoztattak a magyarországi török harcok, és akinek magyar történeti munkáján kívül megjelent egy törökellenes európai katonai koalíció megalakítását indítványozó műve 1663-ban. Ezt az írását egy külön alfejezet ismerteti részletesebben.

A magyar hadszíntérrel foglalkozó írások mellett magát az Oszmán Birodalmat bemutató művek is nagy népszerűségnek örvendtek. A szerző Václav Hájek z Libočan munkásságát emeli ki és elemzi részletesebben. Hájek nemcsak az oszmánok ravaszságát nevezte meg sikerük okaként, hanem a keresztény hadvezérek és katonák kicsinyességét, illetve bűneit is fontosnak tartotta megemlíteni. 1541-ben elkészült krónikájában nemegyszer becsmérli a magyarokat, országuk megvédésére képtelennek mondja őket, velük szemben – nem a legpártatlanabb módon – felmagasztalja a cseh vezetőket és áldozat-

hozatalukat. Az effajta narratívával leginkább az volt a célja, hogy a huszitákkal szemben kiemelje a katolikus csehek áldozatvállalásait, valamint azt, hogy a cseh nagyság a katolicizmusban gyökeredzik.

Nagy figyelmet szentelt a 15–16. századi magyarországi harcoknak és az azok során véghez vitt cseh hőstetteknek Daniel Adam z Veleslavína, míg az oszmánok történetéről Johannes Löwenklau írt nagy sikerű összefoglaló munkát, kiemelve a cseh nép törökellenes harcait Magyarország megmentéséért. Szintén a katolikus cseh identitás népszerűsítéséért tevékenykedett a 17. századi jezsuita Bohuslav Balbín, akinek munkájában a magyar hadszíntér hasonló módon a csehek áldozathozatalának kiemelkedő példájaként jelenik meg, akárcsak Tomáš Pešina hadtörténeti témájú művében (igaz, utóbbi esetben jóval több magyar vonatkozással találkozhatunk).

A harmadik fejezet záró része a pozitív törökképpel foglalkozik. Ez az aspektus – bár meglehetősen ritkán jelenik meg a 16–17. század Közép-Európájában – nem példa nélküli, és elemzése tovább gazdagítja a kora újkori oszmánképről szerzett ismereteinket. Kovács Eszter azt vizsgálja, hogy a Csehországból ismert pozitív vélemények milyen nyugati hatásra keletkeztek. Megemlíti például II. Piusz levelét, amely elismerő részeket is tartalmazott, vagy Luther tanításait, melyekben Luther a muszlimok hitbuzgalmát, mértékletességét követendő példaként emelte ki. Bartoloměj Dvorský az iszlámot – bármennyire is téves, de – vonzó vallásnak tartotta, amely ellen az embereket fel kell készíteni. Az oszmánok katonai vagy erkölcsi erényeit dicsérő megjegyzéseket lehet találni a kötetben bemutatott szerzők (például Löwenklau vagy Jiřík) műveiben is. Mindemellett van példa arra is, hogy bírálják egy, a cseh és általában a nyugati protestáns közvélekedésben gyökeret vert elképzelést – mely szerint az oszmánok nagyobb vallási toleranciát mutatnak –, mint ahogy Pešina is tette az oszmánok vallási toleranciáját illetően.

Kovács Eszter legújabb munkája rendkívül gazdag forrásbázisra alapozva, egy-egy témakört középpontba állítva mutatja be a 16–17. századi cseh török- és iszlámképet. A szerző értelmezési kereteit nemzetközi kontextusba helyezi, egyúttal részletesen elemzi azt is, hogy milyen élénk kölcsönhatásban állt a korabeli cseh és magyar irodalom, és milyen közös forrásokra támaszkodtak a közép-európai kútfők. A kötet logikus, jól áttekinthető felépítésű, megállapításait alátámasztják a jó érzékkel kiválasztott cseh forrásrészletek, melyeket a szerző fordított magyarra. Az idézett nagyszámú cseh szerző közül sokan jóformán ismeretlenek a magyar olvasóközönség, vagy akár a szakma előtt. A könyv értékét növeli a gazdag képmelléklet is, amely Budovec *Antialkoránjának* illusztrációit tartalmazza.

Szuromi Kristóf*

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézetének egyetemi adjunktusa (1111 Budapest, Bertalan Lajos utca 2., suzumi.kristof@btk.ppke.hu).

A frankofónia múltja és jelene Afrikában¹

Több tekintetben is példa nélkülinek tekinthető a most ismertetendő kötet. Mindenekelőtt kuriózumnak számít az a szakmai műhely, ahol megjelent. A Szegedi Tudományegyetem 2013-ban alapított Frankofón Egyetemi Központja ugyanis Magyarországon egyedülként nyújt lehetőséget arra, hogy az érdeklődő hallgatók francia nyelven végezhessek el a nemzetközi tanulmányok szak mesterképzését. A nyelvi készségek, valamint az európai uniós ismeretek elmélyítése mellett a központon belül kiemelt figyelmet élvez a frankofónia kutatása is, amelynek magas szakmai színvonalú eredményei az elmúlt évtized folyamán rendszeren megjelentek magyar és francia nyelven. Jelen tanulmánykötet különlegességét az alkotóműhely és az egyes témakörök magasán kvalifikált szakértői mellett a téma egyedisége is adja, hiszen mindeddig nem jelent meg olyan átfogó mű Magyarországon, amely képes lett volna ilyen integráns módon szintetizálni a szerteágazó ismereteket és szempontokat a frankofón Afrika egészéről.

A kötetben a tanulmányok négy tematikus egységben szerveződnek. Az egyes írá-
sok végén, az impozáns bibliográfiai lezárások előtt gyakran olvashatók kitekintések, amelyek elgondolkodtató perspektívákat nyújtanak az érdeklődőknek. Az ismeretgazdag, ugyanakkor lebilincselő gondolatmenetek professzionalizmusára garanciát jelent a szerzők és a szerkesztők nemegyszer több évtizedes kutatói munkássága, amit a téma feltárásának szenteltek egyetemi oktatóként, szakmai intézetek munkatársaként vagy diplomataként.

A kötet első részét két tanulmány alkotja, amelyekben a szerzők a fogalmi keretek tisztázására és a történeti háttér megismertetésére törekedtek. Kruzslicz Péter a frankofónia jelentése kapcsán leszögezi, hogy annak legfeljebb csak az egyik elemét képezi a – kétségtelenül legáltalánosabb értelemben vett és leginkább megragadható – francianyelvűség, ami mellett ugyanolyan súllyal esnek latba többek között az általa közvetített értékek és az elterjedésében kulcsszerepet játszó többoldalú nemzetközi együttműködés, vagy éppen a kulturális sokszínűség. Teljesen azonosulni tudunk a szerző azon megállapításával, hogy a frankofóniát tulajdonképpen a legjobban a folyamatos önmeghatározás iránti igény, illetve az azzal kapcsolatos közös gondolkodás alapján lehet leginkább megragadni.

J. Nagy László Afrika francia gyarmatosításának történetét tekinti át. A francia gyarmati jelenlétet négy, egymástól markánsan elhatárolható szakaszra osztja az 1830-tól 1962-ig terjedő időszakban. Az olvasó kiváló áttekintést kap a francia birodalomépítés körülményeiről, az afrikai kontinens korabeli viszonyairól, valamint arról a változatos eszköztárról, amit a franciák afrikai jelenlétük megszilárdítására alkalmaztak. A meghódított területek betago-

¹ *Frankofón Afrika*. Szerk.: Brucker Balázs – Kruzslicz Péter. Szeged, SZTE Frankofón Egyetemi Központ, 2022. 571 p.

lása a francia közigazgatásba szorosan összefonódott a térség intenzív gazdasági kiaknázásával, valamint a gyarmati modernizációval. A „civilizációs küldetés” azonban egyúttal megalapozta az afrikai régiók öntudatra ébredését is, annak megerősödésében vitathatatlan szerepet játszottak a második világháború szerteágazó következményei. A béke beköszöntét követően, a megváltozott geopolitikai viszonyok között már elképzelhetetlen volt a korábbi viszonyok restaurálása. A mélyreható reformok iránti vágyat már nem lehetett erőszakos eszközökkel elfojtani, sőt az inkább a radikalizálódásnak ágyazott meg, ami azután – nemegyszer véres harcok után – a térség államainak függetlenedéséhez vezetett.

A könyv következő egységében a szerzők a többoldalú együttműködések különböző dimenzióit mutatják be. Ferwagner Ákos írásában a francia kezdeményezésre létrejött Unió a Mediterráneumért megalakulásának körülményeiről, felépítéséről és működéséről nyújt átfogó áttekintést. Érdekfeszítő olvasni, hogy a szervezet meglehetősen ellentmondásossága és a kedvezőtlen nemzetközi fejlemények – azon belül is főképpen a közel-keleti konfliktus – ellenére is hozzájárult az euro-mediterrán párbeszéd kibontakozásához. Találón mutat rá azonban arra is az írás, hogy a „kis lépések politikája” kétségtelen sikerei ellenére a szervezet tevékenységét továbbra is behatárolja a mediterrán térség önálló politikai entitásként való elismerésének hiánya.

Türke András István Nyugat-Afrika legjelentősebb kooperációs formájának, a Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közösségének (ECOWAS) integrációs folyamatát, a gyarmati múlttal szakítani próbáló, a függetlenség küszöbére ért államok dilemmáját vázolja fel. E tekintetben tulajdonképpen csak az együttműködés kényszerében volt egyetértés az országok között, a megvalósítás formájában és mélységében már markánsan eltérő álláspontot vallottak. A felfogásbeli különbségek kétségtelenül meghatározó szerepe mellett a különböző integrációs próbálkozások kudarcában egyaránt szerepet játszottak a sajátos nemzeti érdekek, a térség országainak eltérő geopolitikai adottságai, a frissen függetlenné vált területek kiforratlan államisága, a nemegyszer illuzórikus célkitűzések, a francia nagypolitika beavatkozása, valamint a különböző, inkább a megosztottságot erősítő ideológiák megjelenése. A térség államai azonban képesek voltak felismerni és orvosolni ezeket a problémaforrásokat, ami lehetővé tette egy viszonylag hatékony együttműködési forma, az ECOWAS megalakítását a folyamat későbbi, kiforrottabb szakaszában.

Kruzslicz Péter egy jóval specifikusabb regionális szervezetet, az 1993-ban megalakított OHADA-t (Organisation pour l’harmonisation en Afrique du droit des affaires) mutatja be. A szerző a korabeli körülmények számbavételével kimerítő választ ad arra a kérdésre, hogy az üzleti jog afrikai harmonizációjára hivatott tömörülést miért tekinthetjük – az ECOWAS-hoz hasonlóan – „idejekorán” létrejött szervezetnek, illetve melyek voltak azok a tapasztalatok, amelyek révén képesek bizonyult megújulni és immáron perspektivikus eredményeket magas színvonalon produkálni. A szerző ezzel kapcsolatban külön hangsúlyozza, hogy a frankón jellel ebben az esetben a francia nyelv domináns használata mellett a francia kereskedelmi és üzleti jog napjainkban is meghatározó befolyásában is tetten érhető.

J. Nagy László a különböző együttműködési próbálkozásokat villantja fel a Maghreb-térségben, illetve azok kudarcaira keresi a választ. Rámutat arra, hogy a régió három államának, Marokkónak, Tunéziának és Algériának együttműködését kezdetben a gyarmati francia adminisztrációval való közös szembenállás determinálta. A függetlenség elnyerése után azonban felszínre törtek az addig háttérbe szorított ellentétek, melyek a nemzetállam építése idején nemegyszer egymás ellen vívott háborúkban kulminálódtak. Az eltérő berendezkedések, a hidegháborús erőviszonyok és a vitatott határok miatti feloldhatatlan konfliktusok szintén az eltávolodás irányába hatottak. Megtudhatjuk továbbá azt is, hogy az 1989

februárjában öt állam részvételével megalakult Arab Maghreb Unió a hozzá fűzött reményekre rácsafolva miért bizonyult cselekvésképtelennek.

A tanulmánykötet harmadik egysége tekinthető a munka legimpozánsabb részének a maga nyolc tanulmányával. Az egyes országok és térségek bemutatását Pritz Helga vezeti fel, aki írásában az algériai nemzet formálódását vizsgálja. Az algériai identitás, valamint a társadalmi és politikai folyamatok megértéséhez szerteágazóan elemzi az olyan meghatározó viszonyítási pontokat, mint az ókori római és a berber civilizáció, a korai kereszténység és az iszlám vallás, az oszmán jelenlét, a francia gyarmatosítás, a függetlenségi háború és az 1990-es évek polgárháborúja, valamint az azóta eltelt évtizedek eseményeinek hatásai. Az algériai önmeghatározás komplexitására kiválóan mutat rá a szerző, amikor hangsúlyozza, hogy az ország egyszerre afrikai és arab, miközben gazdaságán és diaszpóráján keresztül még napjainkban is szervesen kötődik Európához.

Bene Krisztián az Algériától délre elterülő, úgynevezett Száhel-övezetben található hat állam viszonyait hasonlítja össze. Elemzése fókuszában a kedvezőtlen klimatikus viszonyok, a sivatagosodás felgyorsulása, valamint a demográfiai robbanás következményei (elmaradott gazdaság, szegénység, különféle fegyveres konfliktusok) állnak. Az egyes országok előtt tornyosuló főbb kihívásokat olvasva megállapítható, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyok radikális – majdhogynem utópikus – átalakulásának hiányában a jelenleg is katasztrofális közállapotok további hanyatlása prognosztizálható a helyi tradíciók, az etnikai viszonyok, a szegénység, az éhezés, az egészségügyi elmaradottság, az aluliskolázottság, valamint az ott működő szervezett bűnözői hálózatok és fundamentalista fegyveres csoportosulások tevékenysége következtében.

Türke András István szintén egy konfliktussal teli szubrégiót, a frankofón afrikai Nagytavak vidékét veszi górcső alá. A térség három történelmi és egy mesterséges államalakulatát az etnikai viszályokon kívül a kulcsfontosságú lelőhelyekért és a nyersanyag-kereskedelem ellenőrzéséért folytatott helyi háborúk is sújtják. Ugyanakkor a tanulmány azt is megállapítja, hogy az állandó létbizonytalanság és a külső beavatkozások ellenére megfigyelhető egyfajta elmozdulás az angolszász integrációs formák irányába.

Ferwagner Ákos két tanulmánnyal is gazdagítja a kötet ezen részének tartalmát. Első írásában a változatos domborzattal és éghajlattal rendelkező Marokkót mutatja be, ahol az eltérő körülmények meghatározónak bizonyultak az ott élő közösségek életmódjára, valamint magyarázatul szolgálnak ennek az impozáns múlttal rendelkező autentikus nemzetnek a történeti fejlődésében megmutatkozó szabálytalanságokra. Utóbbi kapcsán kitér arra is, hogy miben rejtett a nemzeti mozgalom sikere azon nehézség ellenére, hogy egyszerre két, egymástól jelentősen eltérő feltételekkel rendelkező – spanyol és francia – zónában kellett politizálnia. Külön érdekessége a tanulmánynak a függetlenség utáni állapotok és kihívások bemutatása, különös tekintettel a királyi hatalom kiterjesztésére irányuló erőfeszítésekre, a külpolitikai dimenziókra, vagy éppen a gazdasági és társadalmi jellegzetességekre.

Második írásában Ferwagner Ákos az arab államoktól délre, Afrika nyugati partvidékén elterülő – vagy legalábbis azzal (is) határos – országcsoportot vizsgálja. Kiemeli, hogy a térség sajátos természeti környezete nemcsak a múltban, hanem a jelenben is meghatározza az egyes államokban zajló politikai folyamatokat. A francia gyarmatosítók például Észak-Afrikával ellentétben itt nem számolták fel a hagyományos parasztgazdaságokat, amiben a kedvezőtlen klimatikus viszonyok mellett döntő szerepe volt annak, hogy relatíve eleynyészó számban éltek itt európai telepések. A térség függetlenedési folyamata vonatkozásában lényeges az a megállapítás, hogy a szuverenitás elnyerése nem jelentette nemzetállamok

létrejöttét, inkább állami léttel felruházott egykori gyarmatterületekről lehet beszélni, amelyek fokozatosan megerősödő központi hatalommal rendelkeztek, nélkülözték viszont az egységes gazdasági és társadalmi szerkezetet. Ez és az egyes államfők nemegyszer alig leplezett személyes uralma volt a legfőbb oka a szinte már menetrendszerűen bekövetkezett puccsoknak, egyedül – stabil belpolitikai viszonyainak köszönhetően – Szenegálnak sikerült elkerülnie az erőszakos hatalomváltásokat. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a hidegháborút követően megkezdődött demokratizálódási folyamat a katonai diktatúrák kiszorításán túlmenően csekély érdemi eredménnyel járt, továbbra is csak korlátozottan érvényesültek az emberi jogok, a szólásszabadság és a jogállamiság.

Brucker Balázs három tanulmánnyal jelentkezik a fejezetben. Az elsőben az ugyancsak gazdag civilizációs múlttal rendelkező Tunézia demokratizálódási folyamatát elemzi. Áttekinti a meghatározó történeti periódusokat, a politikai folyamatokat az ország függetlenné válását követően, az iszlamista tendenciák megerősödéséhez vezető tényezőket, vagy éppen a nők társadalmi szerepének megújítására irányuló kísérletet, amely jellegét és méretét tekintve egyedülállóan bizonyult az arab világban. Brucker második értekezésében az Indiai-óceán által körülölelt frankofón területeket mutatja be. A nyersanyagban szegény, alapvetően monokultúras agrártevékenységet folytató, a világkereskedelemben megkésve és csak korlátozottan bekapcsolódott vizsgált államok között az egyetlen igazi összekötő kapcsolatot a francia nyelv jelenti, ami az eltérő gyarmati múlttal és különböző jogállással párosulva alapvetően determinálja a szigetek közötti együttműködés alacsony szintjét. Az intenzív kooperáció elősegíthetné a megnövekedett biztonságpolitikai kihívások hatékonyabb kezelését, kielégítő megoldást nyújthatna a vitatott határok kérdése vonatkozásában (Dzsibuti), csökkenthetné az általános szegénység miatti migrációs kiáramlást (Madagaszkár), előmozdíthatná a külső anyagi támogatásokhoz fűzött politikai elvárások teljesítését (Comore-szigetek), valamint kétségtelenül hozzájárulhatna a turizmus további fejlődéséhez és kiteljesedéséhez (Mauritius és a Seychelle-szigetek).

Gondolatmenetét kiteljesítve Brucker külön tanulmányt szentel Franciaország két, a térségben található tengeren túli megyéje, Réunion és Mayotte bemutatásának. Ezeknek a súlyos gazdasági és demográfiai problémákkal terhelt területeknek az igazi geopolitikai jelentőségét a körülöttük elterülő kizárólagos gazdasági övezetek, valamint a stratégiai tengeri szállítási útvonalakhoz való közelségük és az itt létesített francia katonai támaszpontok adják. Annak ellenére, hogy a két szigeten a lakosság életkörülményei – a francia és az európai uniós támogatásoknak, az impozáns régiófejlesztési programoknak köszönhetően – vitathatatlanul jobbak, mint a kontinens többi országában élők életviszonyai, számottevő társadalmi egyenlőtlenség (szegénység, munkanélküliség) figyelhető meg.

A kötet negyedik, egyben utolsó része a kétoldalú kapcsolatrendszerével foglalkozik. Az inspiráló írások sorát Garadnai Zoltán dolgozata nyitja, amely általános áttekintést nyújt a francia állam és az afrikai frankofón országok viszonyairól a francia gyarmatosítás megindulásától kezdődően. A tanulmány igazi erőssége, hogy bizonyos tekintetben a korábbi régió- és országspecifikus írások egyfajta szintézisét hozza létre, amikor egységes, átfogó keretbe rendezi azok gondolati pillérjeit. Az egykori francia gyarmatok múltjának összegző áttekintése mellett, hogy jobban kidomborítja az érintett afrikai államok közötti párhuzamokat, egyúttal rávilágít különféle viszonyulásukra a francia jelenlét örökségéhez. Tulajdonképpen utóbbi, azaz az emlékezetpolitika, illetve az abból fakadó ellenszenv és előítélet az, ami nemegyszer képesnek bizonyult beárnyékolni – vagy akár szűk keretek közé szorítani – az egykori anyaállam együttműködését volt gyarmataival.

Szűcs Anita a frankofón megközelítést kulturális értelemben alkalmazza, amikor Belgium szerzeágazó kapcsolatait mutatja be Afrika frankofón államaival. Rendkívül érdekfeszítő áttekintést kaphatunk arról, hogy az egykori gyarmati kapcsolat miként alakult át stabilizáción és partnerségen alapuló viszonyná az évszázadok során úgy, hogy közben fokozatosan vesztett kezdeti jelentőségéből a francia nyelv és kultúra. Érdekes a belga külpolitikai orientációváltás áttekintése is. A Kongó-központúság általános afrikai nyitással alakult át, és a partner-államok nyelvi vagy kulturális sajátossága már nem számított mérvadó szempontnak.

J. Nagy László az Európai Unió és Afrika kapcsolatrendszerének sajátos fejlődését tekinti át. Arra ad választ, hogy miért maradhattak fenn és bővílhettek a kapcsolatok a formálódó európai közösség és a fekete kontinens államai között a gyarmatbirodalmak összeomlását követően is. A szerző nem éri be pusztán az érdekek és az elért eredmények bemutatásával, hanem felhívja a figyelmet azokra a gondokra is, amelyek jelenleg megnehezítik a megszerzett komoly gazdasági pozíciók megtartását.

Ugrócsy Márton tovább bővíti a vizsgálat tematikáját. Az Európa-centrikus fókuszról eltávolodva, az Amerikai Egyesült Államok szemszögéből tárgyalja a szubszaharai Afrikával kapcsolatos washingtoni politikát. A térség a 2010-es évekig gyakorlatilag elkerülte az USA figyelmét, utána pedig alapvetően az iszlamista csoportosulások megerősödése, illetve a terrorellenes háború motiválta az amerikai külpolitika lépéseit. A gazdasági-politikai-katonai aspektusok, valamint a térségbe irányuló amerikai segélyezési politika áttekintését követően a szerző a régióban a napjainkra kialakult nagyhatalmi vetélkedést mutatja be. Példák sorával bizonyítja, hogy a Kínával kibontakozott versengés hatására milyen vonatkozásban és mértékben értékelődött fel a kontinens az amerikai külpolitikai és gazdasági érdekek szempontjából. Ez ugyanakkor azzal a – nem szándékolt – következménnyel is jár, hogy Washington a kontinens frankofón részein fokozatosan megkerülhetetlen tényezővé válik, ami hosszú távon akár Franciaország térségbeli kiszorulásával is fenyegethet.

Lengyel Gábor a Franciaország afrikai jelenléte számára szintén nagy kihívást jelentő Oroszország tevékenységét mutatja be a fekete kontinensen. Lényeges megállapítása, hogy Washingtonhoz hasonlóan Moszkva afrikai külpolitikai prioritásainak meghatározásában marginális jelentőségű, hogy az adott állam frankofón jellegű-e. Pragmatikus és geopolitikai érdekek vezérik Oroszországot, az államok fontosságát az értékes ásványkincsek birtoklása, a nyugati befolyás megkérdőjelezése, valamint az orosz hadiipari cikkek felvétele alkalmas piac megléte határozza meg. Mindezek a komponensek az orosz–ukrán háború kitörését követően egy újabbal egészültek ki: a szövetséges afrikai államokkal való együttműködést még inkább felértékelte Oroszország mozgásterének beszűkülése a nemzetközi kapcsolatok rendszerében. Az orosz befolyás kiterjesztésének azonban – az amerikai törekvésekéhez hasonlóan – megvannak a határai. Amíg ugyanis Oroszország egyértelműen a maga javára tudja fordítani a gyarmatosító múlt hiányát a helyi társadalmakban, addig éppen ebből adódóan nélkülöznie kell az afrikai gyarmatosításból származó tapasztalatokat, valamint mindazokat a képességeket is, amelyek biztosítása – a frankofón régiókban Párizs térvessztése esetén – rá hárulna.

Az amerikai és az orosz külpolitika összehasonlítását Kína, a közös kihívó törekvéseinek bemutatása követi. Peking rendelkezik mindazokkal az erőforrásokkal, amelyek hosszú távon egyszerre teszik lehetővé Oroszország és a Nyugat gazdasági jelenlétének visszaszorítását Afrikában. Arra, hogy Kína milyen módon és mértékben jelent konkurenciát a többi, a fejlett világhoz tartozó szereplőnek Afrikában, Szunomár Ágnes és Buda Gergely tanulmányában kaphatunk választ. Öt állam konkrét esetét elemezve a szerzőpáros statisztikai adatok szemléltetésével találozón mutat rá arra, hogy Kínának a kontinens frankofón

államaihoz fűződő viszonyát egyfajta *win-win* kapcsolatként lehetne jellemezni. Utóbbiak fejlődése szempontjából ugyanis különösen vonzóak a felkínált pénzügyi források és infrastrukturális beruházások, amelyekért cserébe nem kell tartaniuk külső beavatkozástól a belpolitikai életükbe. Pekinget ugyanakkor – a kétségtelen gazdasági és kereskedelmi érdekek mellett – főleg a támogató államok számának gyarapítása motiválja, hogy ezzel is növelje az ország nagyhatalmi tekintélyét és szavának súlyát a nemzetközi politikában.

A nemzetközi kitekintést Marsai Viktor tanulmánya teszi teljessé. Az írás a frankofón Afrika Magyarországgal kialakított és fenntartott kapcsolatait mutatja be. A történeti háttér áttekintése során kiemeli, hogy a magyar külpolitikában az arabok lakta régiók élveztek prioritást. Az arab vidéektől délre elterülő területek ezzel szemben inkább amolyan mostohagyermeknek számítottak, amiben a politikai és gazdasági szempontok mellett komoly szerepet játszott a korlátozott franciayelv-tudás Magyarországon. A dolgozat hangsúlyozza: annak ellenére, hogy a kapcsolatok tartalommal való megtöltésére irányuló erőfeszítések felemás eredményekkel jártak a 2010-es években, konkrét és látványos sikerként lehet elkönyvelni a Hungary Helps projekteket, a Stipendium Hungaricum ösztöndíjakat, valamint a magyar katonai szerepvállalásokat. Az elmúlt évek biztató előrehaladása alapján teljesen azonosulni tudunk a szerző azon optimista várakozásával, hogy Magyarország az észak-afrikai államok mellett a francia nyelvű szubszaharai térség államaival is a stratégiai partnerség szintjére emeli kapcsolatait.

Összefoglalóan elmondható a tanulmánykötetről, hogy több szempontból is hiánypótlónak tekinthető a hazai tudományos könyvpiacra. A választott téma napjainkban kivételesen aktuális, így bizonyosak vagyunk abban, hogy értékes segítséget fog nyújtani mindazok számára, akik érdeklődéssel fordulnak az afrikai kontinens eddig méltánytalanul elhanyagolt régiója iránt.

*Prantner Zoltán**

* A szerző a Kodolányi János Egyetem Nemzetközi Tanulmányok és Történelem Tanszékének docense (1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 47–49., prantner.zoltan@kodolanyi.hu).

Dunai narratívák szövegben, filmben és képeken¹

Tanulmánykötetről recenziót írni mindig kihívást jelent. A monográfiákra jellemző központi narratíva hiányában a tanulmánykötet recenzióírója rendszerint az írásokat sorjában mutatja be, követve a kötet szerkesztőjének, szerkesztőinek a bevezetőben lefektetett alap gondolatait. Különösen nehéz a helyzet egy olyan könyv esetében, amely címében is montázst ígér, tehát egymás mellé helyezett történeteket, amelyeket csak egy közös pont köt össze: a Duna.

Ha művelődéstörténeti szempontból szeretnénk elhelyezni a könyvet, úgy beilleszthetjük az elmúlt néhány évtizedben megfigyelhető trendbe, amely valamiféle országok feletti, a nemzetállami identitásokat felváltó nézőpontot kíván megfogalmazni, olyan, természet-földrajzinak tűnő, de valójában kultúrtörténeti makrorégiókat teremtve, mint a Mediterráneum, a Balti-tenger vagy éppen a Köztes-Európa. A Duna-mente nemzetközi európai makrorégióvá alakulásának kedvez, hogy a folyó országokat szel át, közben pedig európai mércével mérve óriási kulturális utat tesz meg nyugat és kelet között. Hosszából adódóan a Földközi-tengerhez hasonlítható, s valóban egykori beltengerekből kifejlődött „medencéket” köt össze egymással: az Alpok északi peremvidékét, a Kárpát-medencét és a Balkán északi alföldjeit. A Dunának ez a felfogása azonban maga is egy szellemi montázs. Mert miközben a 19. század vége óta Európa kisebb-nagyobb folyói rendre modern közlekedési folyosókká alakultak, a Duna vonalán ma is nehézkes a mobilitás. Egy-egy szakasza mentén találunk ugyan gyorsforgalmi utakat, vasutakat, de aki végig szeretné járni az egész vidéket, annak némi túlzással, de ma is a lassú hajóút a legoptimálisabb közlekedési eszköz. Pontosan ez a lassú, elmélyült szemlélődésre alkalmas tempó az, amely a kötet szövegeit olvasva az embernek elsőként eszébe jut.

Ám mielőtt a részletekbe mennénk, nézzük meg, milyen montázselemekből építkezik a könyv. Alapvetően négy módszertani megközelítési móddal találkozhatunk. Az első Martin Schmid környezetettörténeti látásmódja. Ő a Dunát mint valós, a térben megélhető tapasztalást mutatja be. A második Filisi Éva és Anton Holzer egy-egy tanulmánya, melyek a Dunáról készült fotókat és képeslapokat elemzik. A harmadik elbeszéléscsoportot Olívia Spiridon és Ingeborg Bratoeva írásai jelentik, melyek szerzői a film médiumán keresztül közelítenek a Dunához. Ezután következnek a könyv felét kitevő irodalmi elemzések. Olvashatunk többek között a jugoszláv kommunista párt által definiált Duna-képről (Branko Ranković), József Attila híres, *A Dunánál* verséről (Király Edit), Ján Rozner „dévényi utazásairól” (Josef Tancer), Nádas Péter Duna-történetéről (Christoph Leitgeb) és a Duna-szigetek, elsősorban

¹ *Der montierte Fluss. Donaunarrative in Text, Film und Fotografie.* Hrsg. v. Holzer, Anton – Király, Edit – Leitgeb, Christoph – Spiridon, Olívia. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2023. 220 p. (Schriftreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, 26.)

Ada Kaleh emlékezhelyeiről (Vincze Ferenc). E rövid ismertető keretében nem kívánom egyenként bemutatni a tanulmányokat, már csak azért sem, mert az irodalomtudományhoz nem értő olvasóként erre nem érzem magam kompetensnek. Ehelyett egyetlen szempontot emelnék ki, amit „saját” olvasatnak is nevezhetünk, nevezetesen azt, hogyan és miként jelenik meg a Duna-képekben a folyó használatát alapvetően befolyásoló kikötő témája. A választás korántsem véletlen, hiszen évek óta foglalkozom a kikötők témájával. Jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár, az Újvidéki Egyetem és tübingeni Dunai Sváb Történeti és Honismereti Intézet közös projektjében összehasonlító munkát végzünk.²

Mint általában a Dunát feldolgozó kötetekben, a kikötők itt is csak marginálisan jelennek meg az írásokban, ha egyáltalán megjelennek. Ha azonban kevésbé vagyunk szigorúak, és nem magát a kikötőt, mint konkrét teret, hanem mint társadalmi helyet keressük, fel-felbukkan a montázsok sorában. Nádas Péter elemzett elbeszélésében (*Párhuzamos történetek*) például feltűnik a dunai személyforgalom utolsó jelentős viszonylata, a Budapest–Mohács hajójárat.³ Christoph Leitgeb interpretációjában ez a hajó a zsidóüldözések idején a Monarchia atmoszférájának nyugalmit testesítette meg. Hasonló funkciót tölt be egy másik hajójárat, amely Pozsonyból Dévénybe közlekedett a két világháború között. Ez már az új, turisztikai célú dunai hajóutak világa, ahol nem a távolságok leküzdése, hanem a szabadidő eltöltése a cél. Josef Tancer a hajóutat egyfajta „szanatóriumként” értelmezi, hiszen Rozner önéletrajzi írásában a dévényi hajókirándulások gyógyító hatásúak, mind a tényleges betegségekkel szemben (tüdőbaj – friss dunai levegő), mind a társadalmi problémák elviselésében. Az imént említett tanulmányokban a kikötő konkrétan nem, csak a kikötőt használó hajó jelenik meg, az is inkább metaforaként. Király Edit József Attila-elemzésében azonban már ott van a híres kép a rakparttal és a dinnyehéjjal. Király hangsúlyozza a kép „assemblage” jellegét, amelyben a rakpart a szemlélő pozícióját határozza meg, aki nézőként tekint saját és az egész térség „mozaikos” múltjára.

Mint a versből is kiderül, a rakpart egy olyan kikötői tér volt, amelyet a városlakók per definitívum még érzékeltek, sőt használtak is. A 20. század első felétől kiépülő modern kikötők ezzel szemben már városon kívüli ipari területek. A folyó iparosodásának folyamatáról Martin Schmid írása szól részletesen. Ebben bemutatja, hogy a 19. század közepétől miként alakul át a folyó árterekkel kísért völgye gigantikus ipari létesítménnyé, aminek legfontosabb céljai az árvízvédelem, a vízellátás (vele párhuzamosan a beépített és mezőgazdasági területek növelése), az energiatermelés és a logisztika. Schmid itt ugyan külön nem elemzi a kikötők kérdését, de a szöveg minduntalan hangsúlyozza, hogy a modern történelemben a Duna egy ipari-logisztikai térré alakult.⁴ Ebben a folyamatban a 19. századi szabályozások és a rakpartok kiépítése jelentette az első jelentős lépést, de a mindent átfogó iparosításra (nyugaton és keleten egyaránt) az 1945 utáni évtizedekben került sor. Ebben a folyamatban a 19. század klasszikus ipari térségei, köztük a rakparti kikötők is, elvesztették eredeti funkciójukat.

² Lásd: <https://danube-ports.com/index.php/EN>.

³ Érdekes azonban megjegyezni, hogy extrém helyzetekben a dunai személyforgalom a 20. században is jelentős szerepet töltött be. A második világháború alatt a Dunai Gözhajózási Társaság (DDSG) hajói szállították a keleti területekről áttelepíteni kívánt németeket a birodalom központja felé. Ugyancsak a vízi út jelentett némi reményt azoknak a zsidó kivándorlóknak, akik más módon már nem hagyhatták el a térséget. Lásd erről Forgács Péter *Dunai exodus* című dokumentumfilmjét (1997).

⁴ Martin Schmid másik írása a bécsi kikötőkről magyarul is olvasható: Város a folyónál. Bécs kikötői mint szociaturális helyek a kora újkortól a második világháború utáni időkig. In: *Dunai kikötők Bécstől Újvidékig*. Szerk.: Tamáska Máté. Bp., 2024. 23–52.

A recenzió zárásaként a rakpartok fénykorában készült fényképeket és képeslapokat bemutató két írásból emelek ki néhány, kikötőkre vonatkoztatható részletet. Filisi Éva tanulmányában a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből szemlélve a legkorábbi fotográfiák megjelenésétől az 1920-as évekig válogatott képeket. Fő mondanivalója, hogy a vedaábrázolások hagyományaiból kinövő fényképészet az első fél évszázadban kialakította saját látásmódját, amely követve a társadalmi értékrend változásait a látképtől egyre inkább a részletek, mindenekelőtt az emberek ábrázolása felé mozdult el. A változás mögött fototechnikai okok is rejlenek, hiszen eleinte a hosszú expozíciós idők nem tették lehetővé az emberek szabadtéri fotózását. A kikötői infrastruktúra ábrázolása általában járulékos elem valamely nagy témához, mint a budai vár vagy a pesti palotasor. Idővel azonban a rakpartok életre keltek. Kozmata Ferenc 1888-as felvételén szemléletesen látható a hangsúlyváltás. A Központi Vásárcsarnok alatti rakpart, ahol a lépcsőkön és a hajókon is árusítottak, kétségtelenül a korabeli Budapest egyik leglátványosabb, legtöbbet fotózott „szociális” találkozóhelye volt. Néhány évvel később ugyanitt egy ismeretlen amatőr fotós munkanélküli férfiakat fotózott, lentről a Duna felől. Ezen a képen a Duna, a budai vár már egyáltalán nem látszik. Ha nem tudnánk a helyszínt, aligha gondolnánk, hogy a rakparti kikötőben járunk.

Sokkal inkább kikötőként érzékelhető tér az Első Dunai Gőzhajózási Társaság Lánchíd melletti rakodója. Bár Filisi innen nem válogatott képet, de megemlíti, hogy a társaság egy egész fotósorozatot rendelt meg a dunai városokról Németországtól Romániáig, amely képeket a hajókon kívánták dekorációs céllal kiállítani. A folyó iparosításának leglátványosabb fotóját a tanulmány Erdélyi Mórtól közli. Ezen a képen az előtérben egy halász a hálóját javítja, miközben a kép közepén egy modern uszály halad át, háttérben pedig Budapest legemblematikusabb kikötői épülete, az Elevátor-ház látható. A régi és az új egymás mellé montírozása a korszak fotográfusainak egyik kedvelt témája volt. A tanulmány az 1900-as évekre vonatkozó képválogatása már elhagyja a rakpartokat, és az emberábrázolások felé fordulva inkább a város környéki szabadidős terekre irányítja az olvasó figyelmét.

Fényképek alapján készültek a korszak tömegtermékei, a képeslapok is. Csakhogy ezek még a fényképeknél is hangsúlyosabban megkomponált képek voltak, ahol, ha kellett, utólagos retusálással színpadias életképeket hoztak létre. A képeslapgyártók kész elemekkel dolgoztak, hajókat, léggömböket, embereket retusáltak a képekre. Anton Holzer tanulmányában külön fejezetet szentel a színezés kérdésének, kiemelve a „kék Duna” narrációját. Az adriai szépségű „kék Duna” motívuma otthonos tájakat teremtett a németek számára idegen magyarországi és balkáni vidékekből. Ugyancsak visszatérő motívum a rakpart, melynek lineáris vonala egyrészt rendezte a képek perspektíváját, másrészt a kék Dunához hasonlóan az otthonosság érzetét közvetítette, hiszen a korabeli szemlélő számára a rakpartok a civilizáció letéteményesei voltak. Noha a cikk szerzője szerint a képeslapok legnagyobb része a német nyelvterületen belül mozgott, jól megfigyelhető az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni expanziója is. A fotográfiákkal ellentétben a képeslapok kikötőábrázolása kevésbé részletes, a távolról felvett látképek esztétikája dominál. Mindez érthető, hiszen ezek a képeslapok rendszerint az otthon lévőeknek szóló rövid üzeneteket tartalmaztak, mintegy megnyugtatóképpen, hogy rokonuk, szerettük „jó helyen” van.

A könyvet végigolvasva valóban montázsszerű élményeket szerezhetünk, képi és irodalmi médiumokról, azok társadalmi beágyazottságáról. Hogy ezekben a mozaikokban a kikötők kevésbé hangsúlyos szeletet képviselnek, nem róható fel hibaként, hiszen a kötetnek nem ez volt a vállalt célja. Ugyanakkor a recenzió megírásával jómagam éppen arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy fontos lenne általános Duna-képünket differenciált helyekre szűkítve pontosítani. A kikötők mellett ilyen lehet a dunai malmok, a halászó,

az állatitató, a hajóépítő helyek, az evező- és a fürdőkkultúra világa is. Noha a néprajz- vagy a történettudomány e téren jelentős eredményeket ért el, fontos lenne a dunai narratívákhoz hasonló, a jelenségek kulturális reprezentációit bemutató munkák megjelentetése is.

*Tamáska Máté**

* A szerző az Apor Vilmos Katolikus Főiskola egyetemi tanára, rektorhelyettese (2600 Vác, Szent Miklós tér 14., tamaska.mate@avkf.hu).

ISSN 0083-6265 (Nyomtatott)

ISSN 2732-2114 (Online)

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat

a HUN-REN BTK TTI Tudományos Információs Osztálya végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Prime Rate Zrt., Budapest

Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

CONTENTS

The Price of the Alliance (László Bíró)	483
<i>Studies</i>	
Gábor Balázs: Who Were the Girondins and What Did They Want?	487
Balázs Réti: From the British–French Alliance to German Friendship: Turkish Neutrality, 1939–1941	543
László Bíró: From Ally to Enemy: Geopolitics and Soviet–Yugoslav Relations, 1941–1948	559
Tibor Mezei: Illusions about Denuclearizing North Korea: The Evolving US Policy on North Korea in the 1990's	575
Natália Váradi: Soviet-style Emancipation: The Situation of Transcarpathian Women in the Soviet Period	595
<i>Workshop</i>	
Csaba Keresztes: “Question is not Timely”: Plans to Relaunch the <i>Fontes</i> Series in 1948–1949	613
<i>Book Reviews</i>	
The Knowledge about Islam and Image of Ottomans in Early Modern Bohemia (Kristóf Szuromi)	627
The Past and Present of Francophonie in Africa (Zoltán Prantner)	632
The River as a Montage: Danube Narratives in Text, Film and Images (Máté Tamáska)	638

Ára: 800 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2024. évi megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

**HUN
REN**

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET